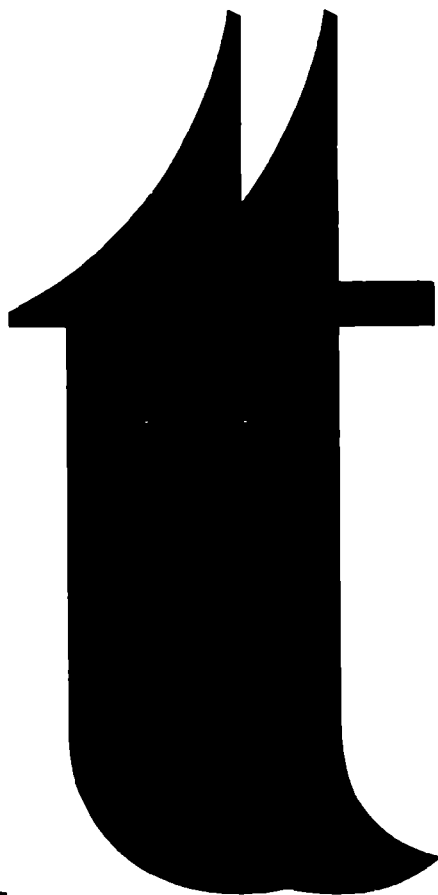

Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének Évkönyve

Tanulmányok

20

ÚJVIDÉK -

01

TANULMÁNYOK

**ÚJVIDÉKI EGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉK**

**(34. füzet)
Újvidék, 2001.**

STUDIJE

**UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
KATEDRA ZA MAĐARSKI JEZIK
I KNJIŽEVNOST**

**(34. sveska)
Novi Sad, 2001.**

Szerkesztette:
LÁNCZ Irén
(főszerkesztő)
GEROLD László
RAJSLI Ilona

A kiadásért felel
BÁNYAI János

ETO-besorolás: CSÁKY S. Piroska

13098

Kiadja az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar
Tanszéke – az Illyés Közalapítvány támogatásával
Készült 2001-ben, 200 példányban
Számítógépes előkészítés: Csernik Előd
VERZAL Nyomda, Újvidék

A VSZAT oktatás, tudomány és művelődési titkárságnak 413-194/73. VI. sz.
alatti véleményezése alapján mentes a forgalmi adó alól

TANULMÁNYOK

ANDRIĆ EDIT

A LOKÁLIS TÁRGYEBEN

Az accusativus a tárgy esete. Leginkább az elsődleges mélyszerkezeti objektum felszíni realizációját képezi, de ugyanakkor más argumentumokat is kifejezhet. Éppúgy, mint az objektum, a többi mélyszerkezeti bővítmény is elsődleges vagy másodlagos, és pedíg attól függően, hogy a felszínen milyen esetben áll. Másodlagos objektum helyett az elsődleges bővítmény szerepét elfoglalhatja az *experiens* vagy a lokális is, abban az esetben, ha a dativusi, illetve valamilyen lokálisra jellemző eset helyett accusativusi viszonyragot viselnek, mert az accusativus az állítmány, a réma elsődleges eleme. Az, hogy valamely argumentum elsődleges vagy másodlagos bővítményként funkcionál, leggyakrabban a beszélőtől függ, de olykor az igető szemantikája is előírja, hogy melyik bővítménynek tulajdonít (és tulajdonít-e egyáltalán valamelyiknek) [+ totális] jegyet, illetve milyen esetben vonzza a főnevet.

A tárgy szerepét, amint az már az eddigiek során kiderült, az objektumon, a jellemzeten (vagy kontraágensen), és az *experiens*en kívül lokális mélyszerkezeti bővítmény is betöltheti. A lokális „a régenssel jelölt szituációnak részét képező tér- vagy idővonatkozás megjelölése” (SMNy. I. 360. p.)¹. Leíró nyelvtanunk ezt a jelenséget határozói értékű tárgynak nevezi, mivel a tárgy és a határozó határán áll, grammatikai jegye és jelentése tekintetében is.

E kategórián belül leggyakrabban az ún. helyhatározói jelentésű tárgy jelentkezik. A szerb nyelvtan tárgyi–területi viszonyokat (objekatsko–prostorni odnosi) kifejező szintagmákként emlegeti őket. Az első nagy csoportot képezik az országneveket, városneveket, földrészeket, tehát földrajzi fogalmakat megnevező tárgyak, olyan helyek tehát, ahova a cselekvés irányul:

Ő hódította meg, ő csillapította le *Egyiptomot*. (C 776)

On, a ne Napoleon, osvojio je i umirio *Egipat*. (C 370)

...hogy egész *Európát* bevilágítja majd ez a láng, és minket is. (C 64)

...da će celu *Evropu* obasjati tim svojim plamenom, pa i nas. (C 44)

A németek már *Berlint* féltették az oroszoktól. (C 740)

Nemci su se bili uplašili od Rusa za *Berlin*. (C 334)

Ezek a fogalmak elsődlegesen helyet jelölnek, másodlagosan pedig az iránytárgy vagy a külső tárgy osztályába sorolhatjuk őket, érvényesek rájuk az azokkal kapcsolatos megállapítások (ANDRIC 1997., 1998.)².

A földrajzi nevek után következnek azok a köznevek, amelyek helységet jelentenek, vagy pedig azok a szintagmák, amelyek általános jelentésben szerepeltetik a *hely* főnevet:

- ...csendesen itthagya ezt az idillikus *falucskát*. (C 680)
- Hteo je, mirno, da napusti to malo, idilično *selo*. (C 273)
- Mikor késő ősszel elhagyta a *várost*... (A 26)
- Kad bi, u kasnu jesen, napuštao *varoš*... (A 27)
- Jones úgy magyarázta, hogy ez a név kis *helyet* jelent... (C 679)
- Džons mu je rekao da znači malo *mesto*... (C 272)
- ...kezdte megtalálni a maga *helyét*. (A 211)
- ...poče da nalazi *svoje mesto* u novom redu stvari. (A 194)

A tárgy tehát valamilyen helyet jelöl, vagy valamilyen meghatározott helyen levő dolgot:

- A *falakat* Leningrád képei borították, annyi kép volt a falon... (C 728)
- Bio je okičen slikama Leningrada, a imao ih na zidu toliko... (C 322)

A fenti magyar példa első tagmondatában a hely tárgyesetben áll, a másodikban pedig lokális esetben, superessivusi viszonyraggal ellátva. Ugyanazon helymegjelölés tehát egy mondaton belül is kétféleképpen realizálódhat. A szerb mondat első részéből hiányzik a fogalom, de ha kitennék, akkor is nominativusi esetben állna, mert passzív szerkezetben jelenne meg, a második részben viszont a magyar viszonyragnak megfelelő, *na* előljárós lokativus fordul elő.

Olykor az alany mozgásban van, a tárgy pedig a mozgás céljául szolgáló hely szerepét tölti be:

- ...a vörösök már rég előzönlük egész *Európát*. (C 667)
- ...Crveni bi bili provalili preko ruskih granica, svud, u Evropu. (C 260)
- A sárga színű köpor az egész *vidéket* ellepte. (A 27)
- Ceo kraj dobio je žučkastu boju kamene prašine. (A 28)
- Tömegével lepték el az *utcákat* a jobban öltözött, vidám emberek... (C 274)

- Neke nove gomile počeše da se vidaju, na ulici, bolje odevenc, veselije.
 ...jární a vizek felett és meghódítani a *térséget*. (A 74)
 ...da se ide iznad voda i savlađuje *prostor*. (A 69)
 Létra nélkül senki sem közelíthette meg azt a *toronylakást*. (C 756)
 Niko, bez merdevina, ne bi u njih sad ući mogao. (C 350)
 ...a saját *sírhelyét* keresi. (C 758)
 ...traži *mesto* za svoj grob. (C 352)

vagy csak az alany cselekvése irányul valamilyen, a tárgyban megnevezett helyre:

- ...kerékpárjáról célozza meg az *ajtókat*. (C 38)
 ...novinar, koji sa velosipeda baca novine pred vrata. (C 18)

Leggyakrabban azonban az alany mozgását jelölő igék mellett fordul elő. A tárgy az ilyen szintagmákban azt a helyet jelöli, amelynek határain belül az alany mozog, illetve azt a helyet, amelyet az alany bekerít, körülvesz, amelyen áthalad stb.:

- ...ugyanazokat az *utcákat* járja a Szent Pál-székesegyház táján. (C 676)
 ...Rjepnin je išao opet, u toj varoši... istim putem do crkve Svetog Pavla.
 ...és kora reggel Jones kocsiján bejárta az *istállókat*. (C 657)
 ...a odlazio, sa Džonsom, kolima, rano, u štalu. (C 250)
 ...és néhányszor körülvezte az úgynevezett olasz *keretet*. (C 747)
 ...i da odvesla u čamcu, nekoliko puta, do tako zvanog Talijanskog vrta. (C 341)
 Állandóan járja London *környékét*... (C 753)
 Odlazio je u okolinu Londona... (C 347)
 ...fölment a várba, hogy körüljárja a *szántóföldet*. (A 18)
 ...prosto ode za Grad da obide svoju *njivu*. (A 19)
 ...a *földet* ma is holmi latin nevű rovarok és szörnyek övezik. (C 29)
 ...Zemlja je i sad okružena nekim insektima i čudovištima. (C 9)
 ...a hivatalos emberek bekerítették a gyepes *részt*...(A 216)
 ...sreska vlast je ogradila *ledinu*... (A 197)
 A munkások körülrajzolták a hatalmas, négyszögletű *követ*... (A 69)
 Radnici su se rojili oko ogromnog četvorougonaog kamena... (A 64)
 ...valami csodával áthidalja a széles, zúgó *folyót*... (A 17)
 ...da se nekim čudom premosti široka i hučna reka... (A 18)

Megfigyelhettük a fenti példákban, hogy a szerb nyelv hajlamosabb arra, hogy a helyviszonyt a lokálisra jellemző esetekkel fejezze ki. Ez természetesen sokban függ a kiválasztott régenstől is, mert ha pl. az előző oldalon szereplő szerb igék helyett a magyar mondatokban előforduló régensek ekvivalenseit, a *zauzeti*, *preplaviti* vagy a *ciljati* igéket használjuk, akkor a szerb példákban is accusativusi esetben állna a lokális. Ugyanez érvényes a többi fent említett szerb, de a magyar mondatokra is. A felsorolt magyar példákban is a tárgyrag helyett állhat valamilyen, a lokálisra tipikus eset, természetesen más, vagy csak módosult régens vonzatában:

ugyanazokon az utcákon sétált...
 a munkások a hatalmas négyszögletű kő köré gyülekeztek...
 Jonesszal kocsin elment az istállóig...
 néhányszor elevezett az olasz kertig...

A régens és ezzel együtt vonzatának megválasztása tehát sokszor a szerző, illetve a fordító stílusától függ, vagy pedig valamilyen szintaktikai követelménytől (pl. a *se* visszaható névmás használatától, amely kizárja az accusativus előfordulását).

Az előző példákkal kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy az accusativusban levő lokális az egyébként tárgyatlan igékhez is járulhat, azzal, hogy az igék tárgyas ragozást kapnak.

Csak tapossa a *havat* ez az emberi árnyék... (C 37)
 Dok ta ljudska senka gaca po snegu... (C 17)
 Ha esett az eső, csizmában taposta a *sarat*. (C 657)
 Kad bi padala kiša, gacala je, u čizmama, po blatu... (C 251)

A magyarban az ilyen igéknél néha csak a ragozásuktól függ, hogy helyi jelentésű accusativus vagy valamilyen helyhatározói viszonyrag jelenik meg:

Ha lovon ül, lába a *földet* éri. (C 776)
 Noga mu sa konja, dopire skoro do zemlje. (C 369)

Ugyanezt mondhatnánk tehát így is:

Ha lovon ül, lába a földig ér.

A tárgy szerepet betöltő lokális helyviszonyon kívül időviszonyt is kifejezhet. Régense leginkább 'tölt, eltölt, átél' jelentéssel rendelkezik, a tárgy pedig valamilyen időkategória nevét, valamilyen időmennyiséget jelöl, illetve az emberi élet valamilyen jól körülhatárolható korát:

- Néhány *órát* Londonnal négyszemközt akar eltölteni. (C 673)
- Želco je da bude nekoliko sati, sa Londonom nasamo. (C 266)
- ...az emberek olykor *órákat* töltenek el vonatozással. (C 35)
- ...ljudi provedu *sate* u železnicama. (C 15)
- ...tökrészeg volt, s itt töltötte az *éjszakát* a hidon... (A 10)
- ...bio je pijan do nesvesti i zanoćio je tu na mostu... (A 11)
- Elhatározta, hogy Londonban tölti el az *estét*. (C 669)
- Rešio se da ode u London i tamo provede *veče*. (C 262)
- Úgy töltötte ceket az utolsó *napokat*... (C 753)
- Provodio je te, poslednjc *dane*.. (C 347)
- Az egész legénység egy *hetet* tölt el együtt. (C 728)
- Cela će posada provesti *nedelju* dana, zajedno. (C 322)
- Mosolyog rá, kérdezgeti, hol tölti majd a nyári *szabadságát*? (C 274)
- Smeši se i pita gde će provesti svoj godišnji *odmor*? (C 252)
- Magát Szentpétervárt, ahol a *gyermekkorát* és a *fiatalságát* töltötte. (C 648)
- Sankpetersburga, gde je bio proveo *mladost* i *detinjstvo*. (C 241)
- ...ilyen érdekes munkával töltheti el az *idejét* ebben a lakásban. (C 744)
- ...a ima sad vremena, u toj kući. (C 338)

A tárgyraggal ellátott főnév tehát mindig valamilyen időperiódust nevez meg, amely folyamán a cselekvés tart, vagy amely közben bekövetkezik a cselekvés. Leginkább valamilyen időegységet jelöl (óra, nap, hónap, év...), de lehet absztrakt, elvont vagy meghatározatlan időre utaló főnév is. Az ige pedig konkrét cselekvést, intézkedést, de állapotot is jelenthet, amely a tárgyban megnevezett időkeretben megvalósul:

- A telefon hiába csöngetett *naphosszat* ebben a lakásban. (C 753)
- Telefon je u toj kući uzalud, zvrjao. (C 347)
- Habár ez a sírterem a cári Oroszország *múltját* idézte...(C 697)
- I ako je to bio spomenik prošlosti... (C 290)
- A lengyel erre azt felelte, hogy persze, furcsa *időket* élünk... (C 703)
- Poljak mu onda reče, da živimo u čudnom *vremenu*... (C 297)

...s a legcsúfabb *jövendői* jósolták. (A 71)

...i proricali najgoru *budućnost*. (A 66)

Fogaim számán ellenőrzöm *koromat*... (DT 7)

Prema broju zuba proveravam da li sam ostario... (DT 35)

Hosszú *életet* jóslok neki is, bár föltehetően az enyémnél rövidebbet.
(DT 12)

I njemu proričem dug *život*, mada verovatno kraći od moga. (DT 39)

...s én ismertem már ezt az *évszakot* tavalyról, tavalyelőtről... (OG 48)

...i da sam ja to *godišnje doba* razlikovao već od lane, od preklane...(OG 55)

A cselekvés általában befejezett, de lehet befejezetlen és ismétlődő is, ezért az accusativusban álló főnév is kifejezheti a cselekvés, történés bekövetkeztének idejét, valamint az ismétlődő cselekvés idejét. A *túl* és az *át* igekötők a szintagmáknak olyan jelentésárnyalatot tulajdonítanak, amelyből kitűnik, hogy a cselekvés a tárgy által megnevezett időtartam folyamán végig aktuális:

...ha valami csoda folytán túlélne ezt a *napot*. (C 750)

...i kad bi duže živeo. (C 344)

...hányan üldögték itt közülünk át a *hajnalt*, az esti ima, az aksam *idejét*, vagy az éjszakai *órákat*... (A 15)

A koliko je naših... predsedelo ovde *zoru* ili *akšam* ili *noćne časove*...
(A 15)

Az egész hosszú és hideg *éjszakát* átfeküdte... (A 39)

Celu tu dugu i *studenu noć* Plevljak je preležao u čamcu... (A 38)

Amint látjuk, intranszítív igék is vonzanak időt jelölő tárgyat, ilyenkor azok is tárgyas ragozásban szerepelnek. Olykor időegységet vagy időmenyiséget jelentő tárgy fordul elő elvont értelemben használt konkrét cselekvést jelölő igék mellett is:

...mondom vaktában, hogy húzzam az *időt*... (DT 10)

...kažem nasumice kako bih dobio *na vremenu*... (DT 38)

A megnyilatkozást, kívánságnyilvánítást jelentő régensek is vonzanak időt jelölő accusativust.

A felesége akkor, talán először, az *éveit* említi. (C 201)

Žena mu, možda po prvi put, spominje *godine*. (C 221)

Bagracion hercegnő nem kívánt neki *boldog új évet*. (C 63)

Kneginja Bagracion nije joj čestitala ni *novu godinu*. (C 43)

Jó napot kívánok!

Dobar dan želim!

Darinka Gortan Premk említi a szerb accusativusról írt monográfiájában³, hogy az ilyen esetben levő időegységet valamilyen ismert mozzanatra vagy anaforikus utalás teszi határozottá. Az accusativusban álló főnevek a napra és annál rövidebb időegységre vonatkoznak. Amikor azonban nagyobb periódusról van szó, akkor azok nevei accusativus helyett genitivusi (ún. temporális genitivus) esetben állnak. Olykor párhuzamosan jelentkezik a két alak:

svakog dana	=	svaki dan	mindennap
tog dana	=	taj dan	aznap

A szerző állítása szerint, ilyenkor is az a megszorítás érvényes, hogy a hosszabb periódust genitivusszal, a rövidebbet pedig accusativusszal fejezzük ki. Még néhány megkötést említ a szerző. Többek között azt, hogy ha a bővítménye melléknévi, minősítő jellegű, az időegység szabály szerint genitivusban áll (*ovog prolećnog dana*), amennyiben azonban mutató névmás vagy számnév áll előtte, és a *svaki* szócska, mindkét változat lehetséges (*taj dan / tog dana, prvi dan / prvog dana, svaki dan / svakog dana*), a *neki* elemet tartalmazó szintagmák pedig csak accusativusban lehetnek (*neki dan*). A *svaki čas* szintagma túlnyomó többségben accusativusi alakot visel, míg a *svaki trenutak, svaki momenat* leginkább genitivust ölt (*svakog trenutka, momenta*). Általában genitivusban állnak az időegységek, ha többes számban fordulnak elő. A magyar mondatokban vagy alanyesetben szerepelnek ezek a szerkezetek: *egész nap, valamelyik nap, mindennap* stb., vagy pedig superessivusi viszonyrag fordul elő náluk: *ezen a napon, valamelyik napon*.

A hely és időhatározói értékű tárgy mellett van még fok-, mérték-, mód- és számhatározói tárgy is. Az első kettő azonban gyakrabban fordul elő:

Egyébként minek is *többet* tudni a bolygókról. (C 29)

Uostalom, dosta je toliko znati o planetama. (C 10)

...ahol gyermekkorában oly *sokat* játszott. (C 693)

...gde se kao dečak igrao. (C 286)

Jól fizetett állás volt, de egy *cseppet* sem könnyű. (C 680)

Služba Barlova bila je dobro plaćena, ali nije bila laka. (C 273)

Az, aki valóban áthatolt azon a hídon, *eleget* élt... (C 778)

Onaj koji je zaista prešao preko mosta, živeo je dovoljno dugo... (C 372)

Azt kérдем, étkezésként átlagban *mennyit* lop tőlem (DT 16)

Pitam koliko kradete od mene po obroku prosečno... (DT 43)

Pedig tudja, hogy *mennyit* kér egy portréért? (OG 18)

A znate li koliko traži za jedan portret? (OG 21)

A fenti példák túlnyomó többségében határozatlan számnév szerepel, de előfordul melléknév, főnév és kérdő névmás is. Érdekes, hogy a szerb mondatokban sokszor egyszerűen kimarad a fok- és mértékhatározó. A szerb nyelvre azonban más szerkezet jellemző. Először is különbséget kell tennünk a mértéket jelölő szerb és magyar szintagmák között. Tudjuk, hogy a magyarban, amennyiben a főnév előtt számnév, melléknév vagy valamilyen névmás áll, nem veszi fel a főnév viszonyragját. Amennyiben viszont a szintagmából elmarad a főnév (a kontextusnak köszönhetően fölöslegessé válva), az azt közelebből meghatározó elem veszi át viszonyragját. Ezért van az, hogy a mértékhatározó betöltheti a tárgy szerepét. A szerbben nem ez a helyzet. A főnevet valamilyen formában kiegészítő elemet össze kell egyeztetni magával a főnévvel. Térjünk most rá a mértékviszonyt kifejező szerb szintagmákra! A régens rendszerint egy genitívusban álló fogalmat vonz, amelyet egy accusativusszal kifejezett mérték vagy mennyiség egészít ki. A mérték csak formálisan áll tárgyi viszonyban a cselekvéssel, és csak formálisan tölti be a régens szerepét azon fogalommal szemben, amelynek mennyiségét, mértékét kifejezi. A *daj mi šaku pirinča* mondatban a kérelem ugyanis nem a marékra irányul, hanem a rizsre, és pedig olyan mennyiségben, amennyi a marékba belefér. Az alak és jelentés közötti összhangtalanság a funkció és a jelentés közötti összhangtalanság eredménye, itt ugyanis egy önálló szó fordul elő determinatív funkcióban egy szintén önálló szó mellett. Amint azonban egy főnév (vagy számnév) jelenik meg egy másik önálló szó determinánsaként, ez a másik önálló szó függő viszonyba kerül, tehát függő esetet (genitívusi alakot) kap: *deku kafe, kilogram hleba*. Az accusativusban álló fogalom jelölhet mértékegységet, számot vagy valamilyen más megszokott, de ugyankkor nem eléggé pontos, csak hozzávetőleges mértéket, mennyiséget. Állhat előtte még valamilyen determináns is. Az ilyen értelemben használt mérték a magyarban alanyesetben áll, míg a tárgy, amelynek mennyiségét jelöljük vele, tárgyragot visel. Mivel azonban itt általában anyagnévről van szó, a partitív jelleg jut kifejezésre. A partitív tárgy

a magyarban elsődlegesen [– határozott] jeggyel rendelkezik, ha azonban határozott jegyű, határozott névelő előzi meg, maga a tárgy pedig lokálisra jellemző elativusi viszonyranggal van ellátva:

daj šaku pirinča	adj egy marék rizst
	adj egy marékkal a rizsből
molim kilogram hleba	kérek egy kiló kenyeret
	kérek egy kilót a kenyérből

Ugyanez érvényes akkor is, amikor a partitívusi tárgyat mértéket jelölő, nominativusban álló főnév előzi meg. Az utolsó példából azonban kitűnik, hogy az elativusi viszonyranggal ellátott határozott partitívusi tárgy előtt accusativusban álló mértékegység is állhat.

A szerbben több olyan ige van, amely accusativusban levő számnévvvel determinált genitívusi főnevet vonz. Ilyen igék a *košta*, *staje*, *teži*, *meri*. A genitívusban álló főnév mértékegységet vagy pénznemet jelöl:

Hleb košta <i>pedeset</i> para.	A kenyér ötven parába kerül.
Knjiga staje <i>sto</i> dinara.	A könyv száz dinárba kerül.

A magyarban is van néhány tárgyesetet vonzó hasonló szerkezet:

egy *garast* sem ér...
ez mind három *dinárt* tesz ki...

Intranszitiv igékről lévén szó azonban, nem beszélhetünk tárgyi viszonyról. Szintén mértékhatározói és nem pedig tárgyi funkciót tölt be a szerbben az accusativusban álló szám és genitívusi esetben levő *puta*, illetve az accusativusban álló sorszámnev és a *puta* szerkezet, amely azt fejezi ki, hogy a cselekvés hányszor ismétlődik meg. A magyarban ezt multiplikatívusi raggal adjuk vissza.

A magyarban is előfordul *-t* ragos számnév mértékhatározói szerepben:

...a molárisok közül *négvet* vagy *ötöt* ugyan kihúztak szuvasodás miatt...

(DT 8)

...od kutnjaka, doduše, izvađeno je četiri ili pet zbog kvara... (DT 8)

A katonák *millióit* mozgósították...(C 740)

...brza ruska, mobilizacija. *Milion* vojnika, protiv Nemaca. (C 334)

Létezik módhatározói értékű tárgy is, ez is egy határkategóriát jelöl, tudniillik tárgyraggal látjuk el, de a cselekvés módjára utal:

Jókat nevetett.

Slatko se smejao.

Nagyokat ásított.

Glasno je zevao.

...minden reggel elment a Hyde Parkba, *jókat* úszott a tóban... (C 747)

...svako jutro odlazio je na jezero u Hajd Park, da pliva... (C 341)

...és fürdeni hívta a közeli uszodába, ahol *fejest* lehetett ugrani... (C 244)

...pozivala na kupanje u jednu piscinu, gde se skakalo naglavačke u vodu... (C 244)

...*csúnyát* káromkodott...

...opsovao je ružno...

Amint látjuk, melléknévhez járul a tárgyrag, olykor a többes szám jelével ellátott tőhöz, a cselekvés ismétlődésére utalva, éspedig intranzitív igék vonzataként. A szerbben is melléknévből képzett módhatározó felel meg neki, de nominativusszal kifejezve. A szerb nyelvben is azonban ki lehet fejezni a cselekvés módját accusativusi esettel. Éspedig accusativusban álló kifejezéspárral, amelynek másik tagját előljáró előzi meg. Stevanović⁴ leíró nyelvtanából következnek a példák (a fordítások tőlem):

Idu *ruku pod ruku*.

Kéz a kézben mentek tovább.

Pogledaše se *oko u oko*.

Szembe néztek egymással.

Išli su *nogu pred nogu*.

Lábukat lábuk elé helyezve haladtak tovább. Léptenként haladtak tovább.

Stajali su *rame uz rame*.

Egy vonalban álltak.

Mint ez a fordításokból kitűnik, nekünk más megoldásokhoz kellett folyamodnunk, többnyire lokális eseteket használva fel.

Jegyzetek

- 1 Strukturális magyar nyelvtan I. – Mondattan, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992.
- 2 L. Andrić Edit: Eredménytárgyat, iránytárgyat és mozgatót tárgyat tartalmazó accusativusi szerkezetek a magyarban és a szerb nyelvben. *Hungarológiai Közlemények*, 1997. 3. sz. 59–75.
Andrić Edit: Külső és belső tárgyat tartalmazó accusativusi szerkezetek a magyarban és a szerbben. *Hungarológiai Közlemények*, 1998. 4. sz. 89–104.
- 3 Darinka Gortan Premk: Akuzativne sintagme bez predloga u srpskohrvatskom jeziku. Beograd, 1971.
- 4 Mihajlo Stevanović: Savremeni srpskohrvatski jezik I–II., Beograd, Naučna knjiga, 1989.

A forrásművek rövidítése

- A - Ivo Andrić: Na Drini ćuprija. Zagreb: Mladost, 1962.
Híd a Drinán. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1966.
- C - Miloš Crnjanski: Roman o Londonu. Beograd, Nolit, 1974.
London regénye. Budapest, Magvető Kiadó, 1966.
- OG - Ottlik Géza: Hajnali háztetők. Budapest, Magvető Kiadó, 1969.
Krovovi u svitanju. Novi Sad, Matica Srpska, 1990.
- DT - Déri Tibor: Kedves Bópeér...! Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1973.
Duga topla jesen. Beograd, Nolit, 1989.

THE LOCATIVE IN ACCUSATIVE

Of the complements in the deep structure it is, first of all, the primary object that in the surface structure becomes realized in the accusative. Nevertheless, there are cases when another argument is the primary complement, for example the deep structure locative, and thus bears the accusative case ending. This is the question I tackle in this paper by studying the cases that are sometimes referred to in Hungarian as the adverbial object, and discuss its equivalents in the Serbian language.

BAGI FERENC

**A XIX. SZÁZAD UTOLSÓ NEGYEDE
GYERMEKNEVELÉSI ELVEINEK NYOMAI
HERCZEG FERENC EMLÉKEZÉSEINEK ELSŐ
KÖTETÉBEN, A VÁRHEGYBEN**

A feladat, amelyre e dolgozattal vállalkoztam, rendkívül érdekes, de a dolgozat megírása, a cím minden körülhatároltsága ellenére, további pontosításokat tesz szükségessé. Egyrészt azért, mert a témakör címmel jelzett körülhatároltsága akkor egyértelműbb, ha szem előtt tartjuk, hogy Herczeg Ferenc németországi eredetű családja Versecen már több nemzedéken át független polgári értelmiségi foglalkozású (gyógyszerész-) ösökre visszatekintő család, ennél fogva ifjúkora gyermeknevelési alapelveinek nyomai, amelyeknek felderítésére vállalkoztam, egy német értelmiségi polgári család magyar irodalmárrá lett sarjának visszaemlékezéseiből bogozandók ki, bár e családnak életmódja és gyermekeinek nevelése a más nemzetiségű verseci úri családok többségének életvitelétől és gyermeknevelésétől általános jegyeiben nem különbözött. Számontartandó továbbá az is, hogy **Emlékezéseinek** első kötetét, **A várhegy** nevet viselőt, a szerző 1933-ban, életének hetvenedik évében jelentette meg pályaképeinek alakulását ismertető-magyarázó szándékkal, azaz, amint azt a könyv céljáról az **Előszó**ban írta: „Ez a könyv arra való, hogy némi rendet teremtsen a visszamaradt alkatrészeim közt. Mert azt mégsem óhajtanám, hogy egy epigon kimutassa a hüvelykujjamról, hogy az az orrom volt.”¹ Herczeg Ferenc családja, családi és szűkebb rokonsági körében a német nyelvet használja, de gyermekei mellé szegedi származású, tehát a három gyerekkel magyarul beszélő dadát vesz fel, és bizonyos szinten a mindennapi, közösségi életben anyanyelvén kívül a magyart, a szerbet és a románt is használja.

A pontosításra szoruló kérdések másik körét gyakorlatilag a XIX. század utolsó negyedének, pontosabban az író életének 10–15 éves koráig terjedő időszaka (1863–1878). gyermeknevelési elveinek főbb kérdései képezik. Ezeknek az elveknek, ha nem is tételes felsorlása, de körvonalazása nélkül a címmel jelzett feladat megvalósítását illetően mindenképpen igencsak bizonytalanul matathatnánk a szerző visszaemlékezéseiben. Bizonyosnak tekinthető azonban, hogy a kor nevelési kérdésekkel foglalkozó szakirodalom

mából e munka kidolgozásakor azon szerző műve, illetve azon szerzők művei nyújthatják a legmegbízhatóbb segítséget, akinek, illetve akiknek a nevelésről vallott nézetei ez időben a legelfogadottabb nézeteket prezentálják. Ez a kitétel még akkor sem hanyagolható el, ha a munkák és szerzőik nem tartoznak a ma, az utókor mércéivel kiválókként értékelt, azaz a ma is idézett szerzők sorába, meg a szaklexikonok sem tartják számon nevüket és munkásságukat. Tehát a dolgozat célja szempontjából az a munka, illetve azok a munkák felelhetnek meg leginkább, amelynek/amelyeknek szerzője/szerzői kifejezett konzervativizmus nélkül, s a kor új gondolatait is szem előtt tartó viszonyulással a Herczeg Ferenc gyermekkorát képező évek *általánosan elfogadott* gyermeknevelési nézeteit foglalja/foglalják össze. A kiválasztásnak ez a kritériuma több okból vitatható lehet ugyan, de a *gyermeknevelés korabeli legjellemzőbb jegyeinek, sajátosságainak számbavételezését illetően aligha*. Ilyen szempontból Hengge Alajos, pikamiskei lelkész, és a vas megyei iskolatanács tagjának **Elemi neveléstana**¹ tűnik jól felhasználhatónak. A szerző munkájának korában való megbecsülése állapítható meg a címdalonn olvasható, ajánlással felérő megjegyzésből: *„Az országos népoktatási kör által dicsérettel kitüntetett pályamunka.”* E könyv neveléstani szempontból tárgyalt problematikáját egy másik szerző, Szitnyai Elek **Levelek egy tanuló ifjuhoz** címmel apa – fiú, illetve az apa, „elhalálózását” (pedagógiai célzatú szerzői megoldás, B.F.) követően, jóakaró – fiú levelezéseként, tehát oldottabb és létszerűbb formába foglaltan igyekezett *„...némi szolgálatot /.../ tenni elsősorban gymnasiumi ifjuságunk, másodsorban általában a tanügynek, midőn mindazt rendszeres levélgyűjteményben iparkodtam kifejteni, a mire a tanuló ifjunak, ha mind iskolai, mind jövő pályán boldogulni akar, szüksége van.”*² Ez a munka ugyan az előbbinél kerekén húsz évvel később, 1992-ben jelent meg, a két mű összevetése nyomán azonban az egyes főbb nevelési elvek és követelmények századvégi időállósága, illetve változása mutatkozik meg szinte önmagától, minden elemzési szándéktól függetlenül is.

Ismeretes, hogy az oktatás és nevelés mind elméleti szinten, mind gyakorlatában szoros kapcsolatban áll számos más társadalmi tudománnyal, így az etikával is, amely révén az adott kor vagy korszak erkölcsi felfogásának az ifjúsággal való elfogadtatását várja el, sőt követeli meg, mind a családi, mint az iskolai nevelés hordozóitól. Természetes, hogy a korszak etikai kitételei mindkét említett könyvben fellelhetőek. Hengge Alajos könyve **Bevezetőjében** a következőkben foglalja össze a nevelési célokat és feladatokat: *„... a nevelésnek közvetlen feladata s célja egyéb nem lehet, mint a növendék ös-*

szes testi s szellemi tehetségeinek természetes összhangzó kiképzése. Vagy körülírva más szavakkal: a nevelő törekedjék helyes nevelési módszer segélyével a gondjára bízott gyermekénél, ép s ügyes testet, értelmes gondolkozó szellemet, tiszta, a szép eszményétől áthatott kedélyt, nemes erkölcsi jellemet s tevékenységet, végre értelmes s benső valóságosságot képezni s kifejleszteni” (I. m., 7. o. Az első kiemelés a szerzőé, a második viszont az enyém, B.F.). Szitnyai Elek munkájában sincs kisebb szerepe az erkölcsnek, ami mindegyik, de talán leginkább az utolsó „levelében”, **A legszebb protectió** címet viselőben nyer a kor stílusának megfelelően ihletett megfogalmazást. Többek között a következők olvashatók itt: „A legszebb protectió az, midőn az ember önmagának protectora. Ez ugyan első tekintetre lehetetlenségnek látszik, pedig a legszebb lehetőségek egyike. Törvénye vagy szabálya egészen egyszerű: bárhol vagy, bármit kezdesz, tünj ki ismereteid, szorgalmad, ügyességed, finom modorod, szeretetreméltóságod által s az emberek azonnal érdeklődni kezdenek irántad. A ki ilyennek ismer, az kész pártfogód” (I. mű, 212. o.). És hadd jegyzem meg mindjárt: e „levélből” az elretentő szándékú, az erkölcstelenséget bemutató ellenpélda sem maradt ki, amit a szerző még báró Eötvös Józseftől idézett sorokkal is nyomatékosított.⁵

Az idézetek és elmondottak is bizonyítják: az etikának a neveléstanban általában, tehát a szóban forgó korszak neveléstanában is fontos szerepe van, illetve volt. Így a dolgozat szempontjából szükségesnek mutatkozott olyan, emlegetett szerzőink neveléstani munkáiban fontos szereppel bíró etikai vonatkozású kérdések korabeli értelmezésének és érvényességének is utána nézni, mint amilyenek az embri *jellem, az egyéni akarat és vérmérséklet* nevelés útján történő alakításának lehetséges voltáról és hatékonyságáról vallott nézetek. Ilyen értelemben megfelelőnek találtam dr. Pauer Imre **Új álláspont, módszer és irányelvek az etikában**⁶ című akadémiai székfoglaló értekezését, már azért is, mert az említett kérdések etikai megközelítésű tárgyalása mellett ezek nevelés általi változtathatóságának lehetőségeiről és mértékéről is kifejti véleményét.

A dolgozat szempontjából fontos előkészületek után következzen a szóban forgó korszakra jellemző azon nevelési, majd etikai kérdések felvázolása, amelyek nyomainak fellelésére Herczeg Ferenc **Várhegy** címmel megjelentetett, gyermek- és ifjúkorát leíró visszaemlékezéseit olvasva teszünk kísérletet.

Tudva levő, hogy az emberiség történelme bármely korának vagy korszakának családon belüli, vagy azon kívüli gyermeknevelési kérdései nem vizsgálhatóak az adott időszak és adott közösség általános viszonyainak figye-

lembe vétele nélkül. Hengge Alajos és Szitnyai Elek is eleget tesznek ezeknek az elvárásoknak. Neveléscélméletük gyermekközpontú, a gyermek fizikai, szellemi, erkölcsi stb. nevelését, de családja társadalmi helyzetét is kiemelten fontos tényezőkként tartják számon az általuk észlelt hiányosságok elhallgatása nélkül. Kettejük nézetei között a legkifejezettebb különbség talán az, hogy Hengge Alajos következetesebben veszi számba a szélesebb közösségre, az államra háruló gyermekneveléssel kapcsolatos kötelezettségeket, ám az is igaz, hogy munkája általánosabb jellegű. A két szerző szóban forgó munkáiról, elemzésükbe való bocsátkozás nélkül, egyező sajátosságként viszont az emelhető ki, hogy a gyermek nevelésében résztvevő személyek és intézmények szerep- és feladatköreit élesen határolták el egymástól, és ez azt is jelenti, hogy az érdekeltek valóban egymástól elszigetelten végezték oktatói-nevelői teendőiket, annak ellenére, hogy a nevelés egészét és eredményességét tekintve az elmélet szakemberei hangsúlyozták a nevelésben résztvevők összehangolt fellépésének, mint a nevelés egységét biztosító résztvevőknek egymást kiegészítő erejének fontosságát. Ezen észrevétel igazolására csak két-két példát hozok fel az emlegetett szerzőktől.

Hengge Alajos a következőket írja a család szerepéről: „Legtermészetesebb *nevellők a szülők*. A család a legelső nevelési hely; leginkább a test, a kedély s erkölcsi jellem képzésére lényeges s elhatározó benyomást gyakorol. A szülőknek ismeretétől, egyetértésétől s jó példájától függ azoknak helyes iránya. Különösen fontos *az anyának befolyása a test ápolása s a kedély képzése végett; az atya mint tanácsadó a bizonyos szigorral összekötött jellemzilárdságot, az értelmiség és tetterő elemeit képviselje*” (5. o. Az első kiemelés a szerzőé, a második viszont az enyém, B.F.). Tehát egyértelmű, hogy a családon belül mi az anya, és mi az apa szerep- és feladatköre. Az iskola szerepét viszont a következőkben látja: „Az *iskolák* főleg az értelem képzésére czéloznak, azonban a népiskolának feladata az általános emberi képzés lévén, ennél a nevelés lényeges” (6. o. A szerző kiemelése, B.F.). Azonban hozzá kell még tenni, hogy a szerző igen határozottan hívja fel a figyelmet arra, hogy családon- és iskolán belül, de ezeken kívül is, a gyermektől: „Minden rossz példát távol kell [...] tartani, mert ha ezt felnőtteknél látja, könnyen fogja utánozni” (61. o).

Szitnyai Elek már ezt a nagyfokú izoláltságot feladja, de a tanuló nála is még egyfajta élet előtti életet, az életre való felkészülés életszakaszát éli iskolás éveiben. „Az iskola az élet [...] komoly versenye elől el nem zárkozhatik – figyelmeztet –, de söt lépést kell hogy tartson a kor különféle irányú haladásával. Az élet tehát mindig több tanulni valót, komolyabb

munkát követel az iskolától. Ily körülmények közt azonban az iskolának még egy másik és nem kevésbé fontos kérdéssel is kell foglalkoznia s ez: a munka megkönnyítése. Megkönnyíteni az ismeretszerzést, megkedveltetni a munkát, sőt ha lehet, még élvezetessé is tenni: ez a másik nagy feladat” (I. mű, 5–6. o.). A családnak ebben a fáradozásban segítenie kell az iskolát, hangsúlyozza ő is: „A levelekben egyúttal azt is iparkodtam kifejtetni, hogy mily eljárást vár meg az iskola bizonyos esetekben a szülői háztól. Mert hogy ott nevelésről, eredményes tanulásról szó nem lehet, a hol a szülői ház egyrészt nem-törődésével, másrészt ellentétes állásával maga hiúsítja meg az iskola törekvéseit, avval minden elfogulatlan ember tisztában van” (7. o.). Az idézett sorokban kifejtett nézetek egyes kitételei mindenenképpen aktuálisak ma is, viszont nem kerülheti el a figyelmünket az sem, hogy a fiúk és lányok nevelése két külön világ, de hát láttuk: a családon belül az anya és az apa szerepkörei is egymástól élesen elhatároltak. Ezekre a jellegzetességekre figyelmet kell majd fordítani Herczeg Ferenc **Visszaemlékezéseinek** olvasásakor is.

A korszak etikai kérdéseit illetően dr. Pauer Imre megnevezett munkája a kiinduló mű. Ebben az *akarati, az egyéni vérmérséklet és jellem* korabeli fogalmi leírását, valamint ezek neveléssel való alakíthatóságának, nevelés útján történő változtathatóságának kérdésére kerestem a választ. Megjegyzendő azonban, hogy a szerző az etika tárgykörébe vágó kérdések vizsgálati módszerének elemzésével jut el magának az általa *tudományos etikának* nevezett etika jellemző jegyeinek megfogalmazásához és kutatási módszerének leírásához. „Mielőtt azonban e kérdés fejtegetésébe bocsátkoznánk nem lehet eléggé nem hangsúlyoznunk – írja figyelmeztetőleg –, hogy reflexióink sem a *vallási* erkölcsstan szabványaira és rendelkezéseire nem vonatkoznak, sem a *pozitív* erkölcsstan bármely formájának tantételeit és követelményeit nem érintik: hanem egyes egyedül a *tudományos etika* problémáinak és rendszerének kritikája gyanánt tekintendők; mint a mely úgy feladatát mint módszerét és egész tartalmát és formáját tekintve, lényegesen különbözik a nem-tudományos erkölcsstanok összes alakjaitól, s velök együgyűn szempontra alá nem vonható” (i. m. 12–13. o.). Az általa *vallásinak*, valamint *pozitív* nevezett etikákra vonatkozóan azt állapítja meg, hogy azok egy-egy vallás, illetve valamely állam, társadalom vagy közösség nem jogi érvényű előírásai, hanem elvi-, illetve a kialakult szokások alapján támasztanak követelményeket tagjaikkal szemben, a betartás esetére bizonyos dolgokban való részeseledést, illetve elismerést ígérve, be nem tartásuk esetére viszont büntetéseket, azaz, az elismerés elmaradását, esetleg kiközösítést helyezve

kilátásba. Az elmondottak alapján már eléggé egyértelműnek tűnik, hogy a családi és iskolai erkölcsi nevelés cél- és követelményrendszere Herczeg Ferenc korában is, de még ma is, jórészt erre a két, dr. Pauer Imre által nem vizsgált és *nem-tudományos etikáknak* nevezett etika tételeire alapoz, ezen etikák tételeiből merít bőségesen, míg a *tudományos etika* megnevezéssel illetett etika tételei kevesebb figyelemben részesülnek, vagy talán megfclclőbb szóval: hangsúlyozatlanok maradnak. Különben dr. Pauer Imre, kimondatlanul ugyan, de átveszi az antik eredetű szólásba foglalt állítást, amely szerint *ép testben, ép lélek lakozik*, azonban értelmezésében az *ép test* fogalomkörébe sorolható, mintegy az *ép testtel* feltételezett „... dispositiókat vagy hajlamokat egyszerűen *characternek*” nevezi, (ami mai szóhasználatban két egymástól elhatárolt fogalomkör a *szerzett tulajdonságok*, és a *genetikai adottságok* kifejezésekbe foglalt jelentések együttes jelentésével feleltethető meg.), így „... a *moralitás mivoltának* kérdésében – a *character problémája*” az, amellyel foglalkoznia kell. És ennek kapcsán tűnik ki, hogy az *ép test* az egészséges *character* biztosítóka, és fordítva, mert: „... a moralitás- és immoralitásnak – bárminő vonatkozásait is értsük alattok a gondolkodás- és érzésmódoknak, /.../ – mélyen fekvő gyökerei vannak az organisatióban, melynek kikutatása nélkül nem csak hogy sikeresen meg nem oldhatjuk az ethika alap-problémáit, de nem is kezdhetünk hozzá.” – szögezi le (i. m. 20. o.). Ebből az állításából logikusan következik, hogy a *character* az emberi szervezet egészségi állapotával feltételezett olyan kétpolusú emberi adottság, amelynek egy *változtathatatlan* (genetikailag determinált), és egy *pre-dispositiókat vagy hajlamokat* magába foglaló, tehát neveléssel változtatható alkotóeleme van. A *character* e kettős sajátosságának, illetve a másodikként említett sajátosság meglétének következménye az, hogy a változtatható *dispositiókat* hordozó rész az egyén cselekedetei közül a morális jellegűekre lehet hatással. Ugyanis: „Az a közös vonás, mely által a morális jellegű cselekedetek minden más fajta cselekedettől lényegileg különböznek: a heterozetésis – a mások iránti érdeklődés, a mások sorsában való tevékeny részvét, a másokért – vagy mások ellen való cselekedet. Anélkül tehát, hogy ez a vonás ne legyen meg valamely cselekedetben vagy a cselekedet indítóokában, ekölcsi cselekedetről beszélni sem lehet” (i. m. 25. o.). A cselekedetek „... a melyekkel egyedül és kizárólag, minden egyéb mellétekintet nélkül *mások javát*”, illetve „... *mások kárát* vagy akármilyen baját szeretnők előidézni ...” alapján a *character önzetlenségét*, illetve *önzését* (i.m. 26. o.) állapíthatjuk meg (i. m. 26. o.). A szerző a *character* alkotóelemének tekinti az *akaratot*, amelynek a korabeli etika is két, egymástól élesen elkülönülő vál-

tozatát tartotta számon: az *akaratot*, amely a személyes adottságokkal és más feltételek által meghatározott, és a *szabad akaratot*, amely a teljesen független személyes döntések meghozatalának biztosítója. dr. Pauer Imre tagadja a *szabad akarat* létezését, mert: „... hogy *akarat-functio* indítóok vagy motivumok nélkül nem is képzelhető; idítóokul pedig korántsem az akarat *önkénye* a „sic volo” a „stat pro ratione voluntas” – hanem kizárólag csak a képzetek tartalma s a velök összekötött kedélymozgalmak szolgálhatnak, harmonicus kapcsolatban az individualitás vagyis a character alaphangulatával ...” (i. m., 40. o.), amit pedig még annak ténye is befolyásol, hogy az ember társadalmi lény. A „társadalmi ember” fogalmának bevonása után etikája szempontjából az akarat sajátosságait a következőképpen írja le, foglalja össze: „Tehát már maga az a tény, hogy az ember társadalmi lény, és hosszú évezredekre terjedő történelmi pályáján államokokat szervezett és tart fenn: eléggé mutatja, hogy az ember akaratának a valódi lényegét nem az *önkény*, nem az okokat nem mérlegelő vagy azok mérlegelése mellett is szabadon válogató libertas indifferentiae⁹ fejezi ki híven, hanem a tudatosság és válogatást nem tűrő erkölcsi momentumok, a mik által aztán az akarat *öntudatos erkölcsi akarattá* leszen” (40–41. o.).

A fentebb tárgyalt és idézett két szerző neveléstani munkáinak lényegét tekintve nem vitatható, hogy a szülőket, az oktatókat és magukat a nevelés célpontját képező fiatalokat is a *vallási meg a pozitív* etikai követelmények és színvonalas ismeretek mellett *öntudatos erkölcsi akarattal* is rendelkező személyiségekké kívánták formálni, s hittek is abban, hogy munkájukkal, tapasztalatukkal e tevékenységben segítséget nyújtanak. Hogy fáradozásaik nem voltak, nem lehetettek hiábavalóak az a két könyv szuggesztív ereje alapján egészen bizonyosnak vehető, csak nevelési elveik eredményessége, illetve annak hatékonysága kérdőjelezhető meg bizonyos fokig, főképpen, ha dr. Pauer Imre a nevelés eredményességéről, a nevelés hatásfokának mértékéről vallott nézetének szempontjából mérlegelünk. Ugyanis Pauer Imre szerint a „nevelés, dressura s az ú. n. jellem-fejlesztés különféle módjai *csak arra* szolgálhatnak, hogy a characterben mélyen rejlő erkölcsi természetű hajlamok vagy dispositiók kifejlődését elősegítsék vagy megakadályozzák, nyilvánulataikat jellegzetesebbé tegyék: hogy azonban magát a character-t is átalakítsák, eredeti természetéből kiforgassák, azt már nem tehetik” (i. m. 59. o. Kiemelte B.F.). De gondoljuk csak meg: ha a nevelés és eszköztára, a szerző által az egyén szervezeti, testi, azaz genetikai adottságaiban rejlő erkölcsi hajlamoknak vagy diszpozícióknak nevezett sajátosságokat, valamint a más (fizikai, szellemi stb.) ugyanilyen hajlamok és diszpozíciók, képessé-

gek kifejlődését valóban serkentően segíti elő, illetve úgyszintén ilyen eljárásaival, a negatív képességek kifejlődését gátolhatja, vagy akár csak hátráltatni tudja azok kifejlődését, akkor mai szempontból nézve is a nevelés jelentősége rendkívül nagy, sőt óriási, mind egyéni, mind társadalmi vonatkozásait illetően, tehát dr. Pauer Imre nevelés határfokára vonatkozóként idézett részletéből a „csak” szó nemhogy kimaradhatott volna, hanem ki is kellett volna hagynia azt. A neveléstan elméletével foglalkozók közül csak azoknak a nagy tévedéseiről lehetett ezekben az időkben szó, akik a felvilágosodás korának a nevelés embertalakító, genetikai adottságaitól független mindenhatóságának téveszméjén nem tudták túltenni magukat, s bíztak, esetleg hittek is a *character maradéktalan átalakításában*, vagy dr. Pauer Imre szigorú bírálatot is jelentő nyomatékosítottabb megfogalmazásában: bíztak a *character eredeti természetéből való kiforgatásának* lehetőségében. Viszont a polgári erkölcsi és viselkedési normák nevelés, vagy inkább dr. Pauer Imre ehelyütt megfelelőbbnek tűnő szavát használva: *dressura* áltatal történő erőszakos elfogadtatása, ha nem is spártai keménységgel, de igen-csak érzékelhető módon évényesült a kor családi és iskolai gyakorlatában egyaránt. És nem véletlenül. (Gondoljunk csak a fentebb emlegetett anyai, apai és iskolai nevelési feladatkörök éles elhatároltságára!) De nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy a gyermeknevelésben érdekelték ezeket a szerepköröket a legtöbb esetben inkább maradéktalanul elfogadták, mint megtagadták vagy mellőzték, és egyrészt a maguk sikeres helytállásának igazolásaként igyekeztek az elvárásoknak megfelelni, másrészt az utódokkal akarták elfogadtatni és általuk továbbra is életben tartani az aktuális társadalmi normákat.

Herczeg Ferenc szülei sem tettek másként. A Hengge Alajos-idézetben emlegetett apai „szigor” gyakorlati, valós jelentésének megismerésére eléggé gyorsan, már A *várhegy* első fejezetében, közvetlenül a szülői ház leírását követő sorokban. alkalom nyílik. „Első emlékem, amellyel öntudatos életem kezdődik: a verés, amit édesapámtól kaptam.” – kezdi a „szigor” sajtós, korabeli fogalmának leírását a szerző. Az ok pedig, amiért a verést kapta, az az éktelen bömbölés volt, amelyet fürdetése miatt csapott, annak ellenére, hogy a dada csittitgatta és figyelmeztette a verés veszélyére. Az esetet azonban a szerző saját természetére jellemző vonássá és apa-élményének leírásává szélesíti ki a további pár sorban: „Én azonban még dühösebben fújtam a harsonát. Közben az édesapám ajtaja felé sandítottam, hogy nyílik-e már. *Csábított és szédített a tudat, hogy az ajtó mögött egy álomszerű veszedelem tanyázik, amelyet én ki tudok csalni.* Rettenetesen félttem

tőle, de a sárkányidéző arcátlanságom későbbi éveimben is csiklandozott és nem egyszer zúdítottam magamra olyan veszedelmet, amelyről biztos voltam, hogy nem bírok el vele.

Azon a téli reggelen tehát addig bömböltem, míg csakugyan fölpattant az ajtó és mivel Zsuzsi néni, a dadák gyöngye, magához ölelt és meg akart védeni: az ő két karja is piros lett az eltévedt ütésektől” (i. m. 12. o. A kiemelés tőlem, B.F.).

Az idézett részletben az apai szigor és *Zsuzsi néni, a dadák gyöngye*, női lágyága, a gyermekért áldozatot vállaló asszonyi magatartásának gyakorlati megismerése mellett észre kell vennünk a kisgyermeknek azt a szembe- szegülésre való vállalkozási kedvét, ami magába foglalja úgy a kíváncsiság, a *sárkányidéző* kedv erejét, mint az önpróbáló megbizonyosodás szándékát. A gyermek-emberek legtöbbszörét, de felnőttek egy részét is, mindenkor ez tulajdonság ösztönzi az erősebbel, vagy éppenséggel a zsarnokival szembeni fellépésre. Az ellenszegülők ilyen esetekben tapasztalható fanatikus kitartása nem ritkán a hatalmasság kapitulációját eredményezi, de ez a győzelem a nevelés valóságában nemigen párosul a diadaléretet mámorával. A szerző visszacmlékezőciben ennek a jelenségnek két példájával is találkozunk. Az elsőnek ő, az író, a másodiknak egyik osztálytársa az elszenvető alanya, és győztese is egyben. Ezúttal a szerző esetében a verés oka a gyermekeknél ma sem ritka jelenség, a lódítás volt, amit édesapja egyáltalán nem vett jónéven tőle, tehát veréssel torolta meg, majd bocsánatkérésre szólította fel. Erre már ő nem volt hajlandó, amire aztán újabb verést kapott, további makacszkodása miatt pedig vacsora nélkül kellett aludni mennie. „Reggelre vidáman és éhesen ébredtem – írja –, de apám újból azt követelte, kérjek bocsánatot. Nem és nem! Reggelit sem kaptam. Édesanyám a lelkemre beszélt, elmondott mindent, amit egy boldogtalan anya elmondhatott, de én hajthatatlan maradtam. Az ebédnél megisméllődött a szörnyű jelenet, most már a cselédek is könyörögtek, hogy kérjek bocsánatot, én azonban siralomházi keserűséggel a szívemben megkötöttem magamat ...” És végül: „Estére édesapám föladata a küzdelmet. Azt mondta: Csinálj, amit akarsz, nem törődöm többet veled!” (57. o.). Az eset etikai vonatkozású értékelésére visszatérek majd a második történet vonatkozásában is, mivel a két eset etikai szempontból egyező jegyeket mutat. Tehát következzen a másik történet. Ennek a szenvedő alanya és hőse Karcsi, Herczeg Ferenc népiszkolai alsó osztályos tanulótársa, aki, mint ma mondanánk *égedelem gyerek* volt. Karcsi apja egy napon azzal jött be az iskolába, hogy a tanító csináljon már valamit a fiával, mert otthon nem bírnak vele. A jelenetet így írja le a szer-

zö: "A tanító elővette asztala fiókjából a katekizmust, fellapozta a tíz parancsolatot és Karcsi fejére olvasta: „Tiszteljed apádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj a földön.” Hogy nagyobb nyomatékot adjon az isteni parancsolatnak, behívatta a pedelust és meghagyta neki, verjen rá tízet a bűnösre. Karcsi apja leült és látható élvezettel várta azt, ami történni fog. Nem az történt, amit várt, mert a fia ahelyett, hogy engedelmesen hasmánt feküdt volna a padon, a nyitott ablakhoz vágtatott és kiugrott az utcára. Aztán kívülről benézett és a következő szavakkal aposztrofálta nemzójét:

„Igazán szégyelhetné magát, hogy erős, nagy ember létecé nem bír egy kisfiúval, amilyen én vagyok, hanem idejön árulkodni az iskolába. Egyet köpött és eltűnt, olyan lelkes izgalomban hagyván vissza az osztályt, mint-ha egy homérosi hőstett tanúi lettünk volna” (41. o.). Talán mondani sem kell, a két esemény egyező vonását az apák kudarca, leégése képezi, de nem csak erről, többről is szó van. E többlet szempontjából az író pályaképének ismert alakulása mellett Karcsi sorsának ismerete is fontos. Az írói közlés a következő erről: „Jó idővel a nagy háború előtt, mint aranygalléros törzstisztet láttam és édesapja, aki akkor még élt, nagyon büszke volt rá” (42. o.).

Persze, nem minden gyereknek járt ki annyira a verés, mint a szerzőnek és barátjának, Karcsinak. Az író bátyja például „Kisfiú korában is korrekt ember volt, kötelességtudó, önérzetes és igazságmondó a ridegségig” (27. o.), majd megjegyzi még, hogy az apja: „.... jobban is kedvelte a bátyámat, aki igazmondó volt a gorombaságig” (52. o.). Tehát a különböző korok, nevelési elvek és társadalmi rendszerek követelményrendszereivel megférni tudó gyerekek és felnőtt emberek mindig is voltak, és ők élvezték is az e tulajdonságaikkal elnyert előnyöket: a hivatalos személyek, vagy intézmények részéről ők verés helyett, megbecsülésben, egyesek dícsérő szavakban, esetleg kitüntetésekben részesültek. De ennek kapcsán hadd kockáztatok meg két kérdést! Elítélendők-e ők e tulajdonságuk miatt? És egyértelmű-e az ő elismertségük? Nem hinném, hogy elítélendők lennének, viszont a fentebbi idézetben megjelenő *ridegségig* és a *gorombaságig* kifejezések mintha nem ezt bizonyítanák ...

Különben: „Abban a korban (az író gyermekkorában, B.F.) csak a kis-lányok voltak állandóan a szülők társaságában. Mi a pajtásainkkal bandába verődve olyan félig-meddig független társaséleletet éltünk, mint nemrégiben még a konstantinápolyi kutyák. Ha már túl hangosak voltunk, akkor valaki ránk szólt: Csendesebben fiúk! – ha pedig valamelyikünk megvérezte magát, azt hideg vízzel borogatták a cselédek, nagyobb esetet nem csináltak belőle” (27. o.). A lányoknak azonban akkoriban sok mindent nem illett tenni,

viszont a ház körüli munkába, a polgári ház vezetésébe bele kellett nőniök, ezeket a dolgokat otthon volt a legjobb megtanulni, mert tudni kellett. Az egyéb ismereteket viszont a leányiskola, vagy a női nevelőintézetek nyújtották számukra.

Hogy az apa és anya családon belüli munkamegosztása, rangja és szerepe nemcsak a gyermeknevelésben képezett egymástól elkülönülő világot Herczeg Ferencéknél is, az a következő részlet alapján teljes bizonyossággal megállapítható. „Soha életemben senkitől és semmitől nem félttem úgy, mint az édesapámtól. Komor és kevély férfi volt, keveset beszélt, gyűlölt minden pátoszt és az érzelmességre mindig iróniával válaszolt. A gyerekeit elárasztotta drága ajándékokkal, de nem csókolta meg. A maga szerint élt, a maga útján járt és megeshetett, hogy cste cédulát küldött haza a kaszinóból: Az éjféλι vonattal Bécsbe utazom, majd táviratban tudatom, mikor érkezem vissza. A feleségnek ezt mosolyogva illett tudomásul vennie.

Mivel én kisfiú koromban igen hirtelen haragú és makacs ember voltam, apám gyakran büntetett meg. Édasanyánk, aki velünk együtt ccteggett nála jóval idősebb urától, nagyon kényeztetett minket és ha apától verést kaptam, ő rendesen fájdalompénzt fizetett. Néha, ha pénzre volt szükségem, azon gondolkoztam, hogy jó volna egy nyaklevest szerezni.” (26. o.)

Természetesen voltak életüket másképpen berendező, másképpen élő családok is, mint például anyai nagyszüleink a családja, Hoffmanék, de ők a kevésbé vagyonosak, a kevésbé tekintélyesek, ám az írónak kedvesek, mert: „Házukban valami végtelen kellemes könnyed, mondhatnám művészi hang járta. Előkelő patriciusok módjára éltek, jótékonyak voltak a pazarlásig, komolyan vehető vagyonuk azonban sohasem volt.” Az ilyen családok életmódja az a családi életvitel, amely ekkor még inkább a későbbi, a századforduló kora polgári családjának életmódját jeleníti meg.

Viszont arra, hogy a férj és a feleség világa mennyire elkülönült, mennyire különbözött a Herczeg Ferenc gyermekkorában, a műben vidámabb példa is bizonyosságul szolgál. Az eset a verscei szabadkőműves páholy működésével kapcsolatos, amelynek tagjai kizárólag férfiak voltak, és összejövetelei sajátos szertatásossággal folytak le. Egy alkalommal a páholy vezetősége „nővér *napot*” rendezett, ami annyit jelentett, hogy a jeles férfiak karján a feleségek is megjelenhettek eme titkos szervezet egyik összejövetelén. Ez az összejövetel azonban igen rövidre sikeredett, mert az asszonyok az egész ceremóniát annyira nevetségesnek tartották, hogy mosolyogásuk, nevetésbe, majd megfőcskézhetetlen hahotázásba tört ki, a férfiak nagy meglepetését és magatehetetlen értetlenségét váltva ki, aminek a páholy elnöke

csakhamar úgy vetett véget, hogy gyorsan berekesztette az összeívetelt. Herczeg Ferenc édesanya hazaérve „... egyenesen a kanapéhoz ment, ott le roskadt és elkezdett úgy nevetni, ahogyan soha nevetni még nem hallottuk. Édesapánk pedig *tanácstalanul állt előtte.*” – írja az esetről a szerző (61. o. Kiemelte B.F.). A férj számára szokatlan, érthetetlen és felfoghatatlan is volt egyszerre feleségének ilyen reagálása, az ő és férfitársai igen-igen komoly, titkos és „veszélyes”, mert törvényileg tiltott társadalmi összefogására. Két, egymástól nagyon is eltérő értékrendet tisztelő ember így élte közös házastársas – és családi életét.

A különös azonban az, hogy az idézetekben, de a mű más részeiben is leírt zárt mozgásterű asszonyi élet ellenére, ha a családfő elhalt, vagy anyagiilag teljesen csődbe jutott, ezek a férjük árnyékában élő asszonyok (mint az író Éva nagymamája, majd az édesanyja, vagy a szerző Gyurkovics lányok modelljeként említett Fehér-család három leánygyermekes asszonya, aki ugyan nem anya-modellje az említett mű lányos-családjának, de az író kedvelt és tisztelt asszony-ismerőse) képesek voltak családjuk meggingott anyagi helyzetét rendbehozni, sőt teljesen talpra is állítani. Sikerük titkát Herczeg Ferenc abban látta, hogy ezek az asszonyok tudtak úgy dolgozni, mint a férfiak, s úgy takarékoskodni, mint az özvegyasszonyok. Környezetük megbecsülése e tulajdonságuknak köszönhetően másmilyen is volt, mint szerencsésebb asszonytársaiké.

Visszatérve a két akaratos fiú, írónk és Karcsi nevű barátja esetének kérdésére, először is az állapítható meg, hogy a gyermekek közösségbe való beilleszkedése terén szélsőséges esetek voltak, vannak és lesznek is. Megállapítható továbbá az is, hogy nem törvényszerű az, hogy a nevelési szempontból problematikus gyerekek a társadalmi érvényesülés útjain valahol elakadnak, mint ahogy az sem, hogy az ilyen gyerekek sikerekben gazdag életpályát futnak be. Létezik valami ok, mert léteznie kell olyan oknak, amely a Pauer Imre által emlegetett *character*ben rejlő hajlamok kifejlődését, vagy talán éppen magának a *character*nek a gyökeres megváltozását indítja el. Herczeg Ferenc emlékei között kutatva meg is találta azt a pillanatot, amelyet a saját életében sorsdöntő változásként tartott számon, és ezt a következőképpen írta le: „Hetekig tudomást sem vett rólam (az apja, a fentebb említett nevezetes makacskodással kivívott „győzelme” után, B.F.), rám se nézett. Ekkor aztán különös dolog történt velem. Egyszerül ültem a hombár falépcsőjén és nyolcesztendőös fejemmel gondolkodni kezdtem. Úgy kezdődött, hogy hangosan ismételtettem az Én szót és tanakodtam magamban, hogy tulajdonképpen mi az Én. Furcsa szédülés fogott el és mind hangosabban és mind

fájdalmasabban ismételtetem a furcsa szót. Úgy éreztem, nagy baj lesz, ha nem tudok a nyitjára találni. Pedig ott van közvetlenül mellettem, érzem a lélekzetét, de valahányszor feléje fordulok, párává oszlik.

Az Ént nem tudtam megfogni, de történt valami, ami elég ritka az emberi életben: egy pillanatra föléje tudtam emelkedni önmagamnak. Tisztán és élesen magam előtt láttam az undok kis szörnyeteget, aki az én nevemet viseli, sőt meg tudtam mérni parányi voltát annak a helynek is, melyet a világban elfoglal. Ez egy ostoba kis harapós állat. Ha kikergetnék a házból, nem tudna magával mit kezdeni. Minden ereje a saját gyengesége és környezetének türelme.

Mikor már ennyire voltam, egyszerre felbukkan a lelkemben a vágy, hogy ne legyek többé sem hirtelenharagú, sem makacs. *Leküzdhet az ember magában egy jellemvonást, amely a vérmérsékletéből nőtt ki? Én leküzdöttem.* Hosszú ideig ültem még a falépcsőn és tudatosan azon voltam, hogy megkeményítsem magamban az elhatározást. *Éreztem, hogy nem szabad többé elfelejtenem ezt az órát, és emlékezetembe véstem a környezet külsőségeit*” is (I. m., 57–58. o. Kiemelte B.F.).

Dr. Pauer Imre a *character* sajátosságaival kapcsolatos fejtegetéseit idézi meg Herczeg Ferenc iménti vallomása, különösen pedig annak a *character* neveléssel elérhető változtathatóságára vonatkozó kitételét. Bár a problémafelvetés egybevágó mozzanatai kapcsán első pillanatra terminológiai vonatkozású kérdés is felmerül, hiszen az író *vérmérsékletet*, dr. Pauer Imre pedig *character*t emleget, de Pauer, mint láttuk, a *character*t két alapvonásból összeálló emberi természetű jelenségnek tekintette: a *változtathatatlanból*, és a nevelés által kifejleszhető *predisposícióból*, *hajlamból* összeállóból. A Herczeg Ferenc által használt kifejezés, a *vérmérséklet* jellemvonásként nyer említést, tehát olyan személyi tulajdonságként, amely, ha nem is könnyen, de neveléssel (esetünkben önneveléssel!) változtatható *predisposition*nak tekinthető. Tehát a *társadalmi környezetükbe nehezen beilleszkedő*, illetve más kifejezéssel: a *nehezen nevelhető gyermekek* esetében sorsfordulást jelentő kérdés az, hogy vagy nevelő segítségével, vagy önállóan képesek-e eljutni a bajukat okozó probléma felismeréséhez, kívánják-e annak megoldását, elfogadják-e a nevelő által felkínált, vagy önállóan felismert megoldási módot, s végül el tudják-e oly keményen határozni magukat, hogy a meglett megoldási mód szerint rendezzék át életüket lélekben, de viselkedésüket illetően is. Akaratuk ekkor éri el a dr. Pauer Imre által *tudatos erkölcsi akaratnak* nevezett minőséget, az emberi jellem egyik legkiválóbb tulajdonságát. Az írónak és Karcsi nevű ba-

rátjának e szintre jutniuk önerőből sikerült. Életcéljaik elérésében erre szükségük volt. Koruk pedagógiai ismerete és gyakorlata viszont nem segíthette őket ebben. Bár a neveléstannak mint tudománynak feladata volt, és ma is feladata az, hogy megtalálja azokat az egyénekhez/egyéniségekhez illeszkedő eljárás módokat, amelyek útján a környezetükkel szembekerülő, a *nehezen nevelhető gyerekeknek* (esetleg felnőtteknek is) eredményesen lehet segítséget nyújtani problémáik leküzdésében, megoldásában. Ma már a neveléstudomány előtt ismeretesek ilyen megoldások, de továbbra is rendkívül fontos az, hogy a beilleszkedési vagy egyéb problémákkal küszködő egyén maga is akarja a pozitív változások bekövetkezését. Az ő akarat nélkül gyakorlatilag nemigen eredményesek ezek a módszerek ma sem, hacsak akarat-erősítő, motiváló eljárásokkal az akaratgyengeség elhárítása, megelőző eljárás eredményeként, be nem következett. A motiváltság akaratban betöltött szerepének jelentőségével viszont dr. Pauer Imre teljesen tisztában volt, hisz, mint láttuk, éppen a motívum okán tagadta a *szabad akarat* létezését.

Jegyzetek

- 1 Herczeg Ferenc: Emlékezései. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. Kiadása. Budapest, 1933.
- 2 Herczeg Ferenc: Emlékezései. A várhegy. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása. Budapest, 1933. 8. o.
- 3 Hengge Alajos: Elemi neveléstan. Szombathely. Nyomtatott Seiler Henriknél. 1872.
- 4 Sztinyai Elek: Levelek egy tanuló ifjúhoz. Budapest. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda. 1892. Előszó a Levelekhez, 7–8. o.
- 5 Az a szempont, amely a művek kiválasztásával kapcsolatosan fennebb elhangzott, minden igyekezetem ellenére további pontosítást igényel, bár lehet, hogy e kiegészítő megjegyzéseken túl egy ezzel a témával foglalkozó dolgozat is hagyta maga után magyarázni valót. A neveléstani munkák kiválasztása kapcsán, úgy vélem, hogy a korra jellemző, tipikus, munkák csakugyan azok lehetnek, amelyek a kor új és hagyományokhoz, tradíciókhoz kötődő neveléstani szempontjait egyensúlyban tartó szánékkal olvasztják magukba. Ezt az álláspontot, hadd pontosítom a szerzők munkájuk rendeltetésére vonatkozó azon soraikat idézve, amelyekben pedagógia szemléletük a dolgozatomban már idézett soraiknál egyértelműbben jelennek meg. Így Hengge Alajosa következőképpen fogalmazza meg munkája megírásának szándékát: „Mídon a szerzőt, jelen munkája megírásában, a népnevelés nagy fontosságának eszméje lelkesíté, *elemi neveléstanát* a paedagogia legjobb fejlettségére, a lélektanra alapítá, melyből mint legtermészetesebb szempontból kiindulva, az emberi nevelés összes feladata, testi s szellemi tehetségeinek képzése, fejthető meg. Nem is tulajdonít magának új nevelési eszmék s módszer feltalálásában eredetiséget; mint inkább feladata az volt: a külföldi legjelesebb tudományos s terjedelmes paedagogiai munkákból – különösen Rousseau, Kant, Campe, Pestalozzi, Beneke s Dittes e nemű műveiből – a leghasznosab-

bat kiválasztani, hazai viszonyainkhoz alkalmazni s rendezni, ugyszinte saját észrevételei s tapasztalataival is megtoldani, melyeket mint tulajdonképeni nevelő egy főrangú családnál három éven át, ugyszinte, már egy évtized óta, jelen hivatási körében, a nép között magának szerzett s gyűjtött” (Előszó, 2. o.). Ugyanakkor a nők egyenjogúságát hirdető és egyre inkább elterjedő mozgalom elveinek ismeretéről elutasító hangvételeből, nem pedig e nézet egyik-másik elvi kitételének bírálata alapján tájékozódhatunk. „A férfié az élet, a világ a felsőbb tudomány s művészet, a küzdelem az élet ezerféle bajaival; a nőé a házi és családi élet és tevékenység, a jótevés. A férfiasság magasabb erőben, tisztább felfogásbans erős jellemben nyilatkozik, a nőnél a kedély, az ügyesség és az akarat hajlékonyság a tulnyomó. A nőnek egyedül természetcs hivatása mint szerető nő és anya, mind gondos háziasszony működni.” – vallja, majd még határozottabban így folytatja: „Minden ezen czéllal ellenkező nevelés rosszalandó, mely a nőt tudákoszá vagy a pipere fényűzés rabnőjévé teszi, mely bizonyos üres társadalmi formák majomszerű elsajátításával a lényegét elhanyagolja, és sajátképeni hivatásától elidegeníti. Eme ferde nevelés főoka azon társadalmi bajnak, hogy korunkban boldog házasságok a kivételekhez tartoznak, kivált az ugynevezett közép osztálynál” (Előszó, 3–4. o.). Bár e sorokból Jókai Mór Kárpáthy Zoltán című regénye Szentirmay Rudolfjának feleségéhez, Flórához intézett szavai visszhangzanak, és kettőjük házastársi viszonyának körvonalaí rajzolódnak ki, mégis a szerző konzervatívizmusa domborodik ki különösen Eötvös József iskolai reformjainak, valamint férfi és női tanítóképzők megnyitására irányuló fáradozásainak viszonylatában. Szítnyai Elek munkájában „Herbart, a legújabb kor paedagógusa és bölcseleje” nézeti azok, amelyke a szerzőt és művét a haladó eszmékhez köti, viszont a *mintá* az, ami a gimnazista fiú (s nem a középiskolát látogató lány!) fiatal életének berendezését kívánja elősegíteni, de annak szinte kötelező leutánzása árán. A *mintá* követésének szigorú számontartása már-már az ideál szabad választásának helyébe lépő jelnsége a kornak. Az iskolákban a tanítónak és a szaktanároknak a tantárgyak szerinti vezérkönyvek, a politikusoknak szónoklatokat tartalmazó kézikönyvek voltak az elengedhetetlen olvasmányai. (Mikszáth Kálmán több munkájában is felbukkan a kiválasztott szónoklati mintához ragaszkodó, attól szabadulni nem tudó képviselő komikus küszködése.) Megemlítenő továbbá az is, hogy sem Hengge Alajoshoz, sem Szítnyai Elekhez nem jutottak el a korabeli munkáslapok közoktatást bíráló gondolatai, mint például Táncsics Mihály, vagy Sassy Árpád és mások cikkei az Arany Trombitában, vagy más munkás-újságokban, holott az ezekben a cikkeben megfogalmazott követelésekből azóta már több valósággá lett. (L. Felkai László szerk.: A dualizmus közoktatás ügyének bírálata a haladó sajtóban. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959. Neveléstörténeti könyvtár.)

6 Dr. Pauer Imre: Új álláspont, módszer és irányelvek az etikában. Székfoglaló értekezés. = Értekezések a bölcseleti tudományok köréből. Kiadja a MTA. A II. osztály rendeletéből szerkeszti dr. Pauer Imre. III. kötet. 2. szám.

7 „sic volo, sic iubelo” – így akarom, így parancsolom.

8 „stat pro ratio voluntas” – a tudattól, akaratától független.

9 „libertas indifferentiae” – a szabadsággal szemben közömbös, érdektelen.

**PRINCIPLES OF BRINGING UP CHILDREN IN THE
LAST DECADES OF THE NINETEENTH CENTURY AS
DESCRIBED IN VÁRHEGY, THE FIRST VOLUME OF
FERENC HERCZEG'S MEMOIRS**

In the opinion of the author the volume in which the writer, who comes from a middle-class family with intellectual occupation, describes his childhood memories, makes possible the study of contemporary family upbringing both from the contemporary and the present-day standpoints of pedagogy and ethics. With this in view, the author researches into the topic keeping in mind the widespread pedagogical and ethical theories of the last quarter of the nineteenth century.

CSORBA BÉLA

KARÁCSONYI NÉPÉNEK(EK) 1857-BŐL

A kéziratos énekes- és társulataskönyvek, a falusi parasztházak fiókjaiban őrzött vagy padlásokon porosodó, reszkető kézzel, metszett lúdtollal vagy később tintaceruzával írt eredeti vagy átmásolt kéziratok gyűjtése és főként feldolgozása és rendszerezése a vajdasági magyar néprajztudománynak talán az egyik legnagyobb, mindmáig csak igen gyéren törlesztett adóssága.

Pedig bárki meggyőződhetett róla, hogy e rongyos, elnyűtt „paraszti breviáriumok” és falusi kántorkönyvek nemegyszer páratlan költészeti és zenei kincseket rejtgetnek. Néhány évvel ezelőtt egy múlt századi temerini társulatos énekeskönyvben talált XVII. századi szövegek példáján bizonyítottam ezt.

Azóta birtokomba került egy újabb gyűjtemény, amely részben különböző kezek által írt vallásos népénekeket és -énektörödékeket, túlnyomórészt viszont vallásos ponyvakiadványokat tartalmaz – ez utóbbiakat a XIX. század első felétől a XX. század elejéig. A vallásos ponyvakiadványok között egyébként jelentős számú vajdasági (szabadkai, újvidéki, becsei) nyomtatványt is találni, érdemes volna egyszer ezeket is feldolgozni.

A könyvecske elején összesen 24 lapnyi kéziratos énekösszeállítást találunk, sajnos, töredékesen, de annyi bizton megállapítható, hogy három személy keze munkájáról van szó, miként az is, hogy mindhárom „auctor” lúdtollal dolgozott. Hármójuk közül kettőnek a nevét is tudjuk: egyikőjüket – a reszkető kézre valló írás alapján nyilván az idősebbiket – Kováts Antalnak, a másikat Kováts Istvánnak hívták. Bennünket most elsősorban az utóbbi érdekel, mert az ő kezeirésében maradt fenn az a tizenhat strófás karácsonyi népének, amelynek a végére a lejegyző a következőket írta:

„Ezen énekek legyenek
Az istennek nagy ditsős
ségére cs az embereknek üdvő ségére.
Írta a Kováts Istvány 1857
Novák Rozália számára
Új esztendői ajándékul
Dicsértessék a jézus
Krisztus Mindöröké”

Az ének szövege – általunk strófába szedve – a következő:

KARACSONI ÉNEK

Ne féljétek pásztorok örömet hirdetétek
mert ma néktek született aki jövendőltetett
égy szűznek méhéb?l zzüzen szü[lt] véréből
még váltó istentetek

[H]ogy ha pedig e csudát akarjátok látni
Betlehembe menyetek ott leszén a jeleték
fogtok a jászolba takarva pólában
gyermetsk[ét] találni [Alle Alleluja]*

Városkivül nem mesze van egy istállótska
barmok között ott fekszik száraz szenán nyugoszik
melle[tt]e szűz anya és az ő vélt atya
józseffel mária

Esmérvén a Barmok is uruk jászolkáját
amint lehet tisztelik térdet hajtván lehelik
a hideg derektül tsikorgó szelektül
mentvén tagot[tskát]

Azért ti sē késseték sietve menyeték
a lett dolgot látjátok isten Fiát áldjátok
piczin lábacsckáját rongyos pólácsckáját
csókai tisztellyétek

[O]h szerēnecsés éjszaka boldog az az óra
a mely ezt a gyermetskét és menyei kintsetskét
[d]rága gyémántocskát és [vi]rágszálacsckát
hozta e világra

De boldogabb az anya aki szűz méhében
szent lélektül férj nélkül és minden szepl? nélkül
szűzen fogontata szűzen is hordozta
szűzen szült szűz mara**

Nosza tehát hagyjuk itt a nyájat és csordát
 menjünk oda minnyájan az úr szeme a nyájan
 nem féltő most a juj mondjuk dadudadu***
 most a tolvaj nem lop mondjuk vígan hopp

Zóllítsd lőrincz sípodat [józs]i furullyádat
 verd lajos a dobodat éles[zd] miklós a dudát
 penges[d] ádám lajtot te még pista dorombot
 fúj a kürtöt te miska te lejtőz an[d]riska

De ereszen nē mēnyünk ajándékot is vigyünk
 egy szép tarka gédátskát fehér kondor Báránykát
 kis gyēnge sajtocskát és íróv vajatskát
 mit [Is]tentül vettünk kitel[hetik] tőlünk

[J]ó hírt pajtás mond nekünk
 az angyal hogy ne féljünk
 a mēsiás érkezett
 egy szép szüztől született

fogjad azért a dudát
 fúj egykis víg nótátskát
 hogy kedvére e napon
 a kis jēzus viradjon

[V]igadnak az angyalok
 tapsolnak a pásztorok
 ajándékot nyujtanak
 [...] még véltójoknak****

Egy romlott istállóban fekszik urunki jászolban
 fázik szegíny testetske
 imádja szűz menyetskē

Széna szalma párnája
 a jászol nyoszolája
 kit az ég meg nem fog
 most a póla takargat

Édös jézus hozzád végy
 lelkémnek irgalma légy
 ad hogy m[ennyben] [I]áthassam
 szent [szi]nedet Krisztusom

AMEN

Ami talán már első hallásra vagy első olvasásra is feltűnik, az az, hogy az ének ritmusképlete a 11. strófától kezdődően gyökeresen megváltozik. Az 1–7. szakaszok képlete:

13 – 7+7 – 6+6 – 6. A következő három lényegében ennek az alapképletnek a bővítménye, így:

13 – 7+7 – 6+6 – 6+5 (8. szakasz),

13 – 7+7 – 6+7 – 7+6 (9. szakasz),

13 – 7+7 – 6+6 – 6+6 (10. szakasz).

Ezzel szemben az utolsó hat strófa – egyetlen ritmushibát leszámítva – hét szótagú sorokból áll.

Érdeemes egy pillantást vetni a rímképletre is. A karácsonyi ének a-b-c-a képletű négy soros strófákkal indul, minden második és harmadik sorban belső rímmel, mindez azonban a 7. szakasztól kezdve fellazul, hogy azután a 11. szakasztól az utolsóig átadja helyét az a-a-b-b képletű párosrímeknek.

Ennek alapján azt kell elmondanunk, a vak is látja, hogy Kováts István karácsonyi éneke valójában nem egy, hanem két ének, amit vagy a szerző önkénye, vagy pedig a hajdani temerini népszokás olvasztott egybe.

Föltevésemet megerősíti a vallásos népének nagy kutatója, Volly István, aki az énekeskönyvünkben egységes szöveggént kezelt ének általa gyűjtött változatait önálló énekeként kezeli, s megkülönbözteti a „Ne féljetek pásztorok, örömet hirdetek” kezdősorú alkotást a „Jó hírt pajtás mond nekünk” kezdetűtől. Előbbire egy perei (Pest megye) példát említ, mondván, hogy az általa ismert változatok közül ennek van a legtöbb verse. Itt jegyzem meg, hogy a temerini variáns egy strófával hosszabb a pereginél, amit Volly 1930-ban jegyzett le, mint karácsonyi miseéneket, Joó János 60 éves adatközlőtől. A temerini változat tehát nemcsak azért érdemel figyelmet, mert jóval régebbi a másiknál, hanem azért is, mivel szövegszerűen mindenképpen teljesebb. Valószínű, hogy mind dallama, mind pedig szövegváltozatai még gyűjthetők a Vajdaságban, sőt, a temerini mellett esetleg más énekgyűjteményekben is felbukkanhat. A „Jó hírt pajtás...”-ról, melynek két változatát – egy galgahévizit és egy koroncóit – is közli Volly, utób-

bit 1972-ből, a jeles gyűjtő annyit jegyez meg, hogy a galgahévizit templomban is énekeltek, de inkább köszöntők során a gyermekek.

Mindezek alapján a temerini ének ill. énekek egykori funkciójára is következtethetünk: alkalmasint a karácsonyi ünnepkör idején hangozhatott/hangozhattak el, s Kováts István Novák Rozáliának ettől szebb és alkalomhoz illőbb újévi ajándékot, mint a saját kézzel írt énekes füzetet, benne a „Karácsonyi ének”-kel, nem is adhatott volna.

S ha már Kováts István kéziratánál tartunk, térjünk ki néhány nyelvi, helyesírási és filológiai érdekességre is. A legszembeszökőbb az, hogy az 1857-es kézirat jelöli a középzárt *ë*-t, egy ponttal az *e* betű fölött, így: *ë*. A középzárt *ë* használata végsősoron megfelel a temerini magyar népnyelv mai szokásainak is. Ezzel szemben az *l*-ezés azon formáit, amelyek az énekekben előbukkannak (póla, nyoszolája), ma már hiába keresnénk.

A *cs* hang jelölése következetlen, hol *cs*, hol *ts* (pl. istállóska, gyermetske, testetske, tsikorgó, menyetske, kintsetskét, nótátskát, vajatskát, gedátskát, de: pólácska, gyémántocska, csorda, sajtocskát, csudát, virágszálacska). Ezzel szemben a *c* hang írásában a régi forma érvényesül: piczin, lőrincz. Szó elején előfordul, hogy a *Sz* jelölésére *z/z* -t használ a szerzőmásoló, pl. zólítsd, zzüzen.

Említést érdemel még a tulajdonnevek nagy kezdőbetűinek rendszerinti elmaradása, de ez a korabeli kéziratos énekeskönyvekben igen gyakori jelenség.

Végezetül szóljunk a szövegromlásokról is. A 7. strófa betűkihagyása (mara maria helyett) és a 14. szakasz betűhozzáadása (urunki urunk helyett) nem jelentős, apró tollhiba. Elgondolkodtatóbb viszont a 8. versszak „nem féltő most a juj mondjuk dadudadu” sora. Nem kizárt, hogy itt eltorzult szöveggel állunk szemben (a peregi változatban nem félős most a juh található), azonban a „juj” felfogható a hangulatfestő „dadudadu” érzelmi indítástású ellentétének is, prózaian szólva annak kifejezésére, hogy „nem kell most félnünk, legyünk vidámak”. A 9. szakasz „lajt”-ja, amit Ádámnak kéne pengetnie, nyilvánvalóan afféle népi etimológia a paraszti közegben ismeretlen „lant” értelmezhetősége érdekében. Szólni kell két meglehetősen rossz rímről is, amely vélhetően szövegromlás eredménye. A 15. strófa 3. sora kivételesen csak 6 szótagú, ugyanakkor a sorvégre (fog) igen tökéletlenül rímel a 4. sor (takargat). Nem lehet kizárni, hogy a 3. sor utolsó szava eredetileg *foghat* volt, amire a *takargat* is rímelve, ezt azonban a kézirat sérülése miatt lehetetlen eldönteni. Nem a legtökéletesebb az összecsengése az utolsó strófa 3. és 4. sorának sem (láthassam – Krisztusom), amiből arra

lehet következtetni, hogy egy régebbi változatban talán más, ennél tökéletesebb rímpárt használtak, mindez azonban pusztá feltevés.

Remélem, az elhangzottak megerősítették, hogy az 1857-ből ránk hagyományozott karácsonyi ének valóban értékes szövegváltozat, mitöbb, mint említettük, az eddig ismertektől teljesebb, ugyanakkor poétikai sutaságai ellenére rusztikus bájával a ma embere számára is esztétikai élvezetet nyújt, méltó tehát arra, hogy fennmaradjon, s a vallásos népszokásokat gyakorló hagyományörző csoportok repertoárjába is bekerüljön.

Irodalom

Kerényi György: Jeles napok. Budapest, 1953. A magyar Népzene Tára II.
Volly István: Karácsonyi és Mária-énekek. Budapest, 1982.

CHRISTMAS FOLK-SONG(S) FROM 1857

Rustic written folk-literature and in it village songbooks written by hand are a domain of Hungarian ethnography and cultural history in Vojvodina that is still to be explored and given full attention. The author takes under close examination all the Christmas songs in a manuscript dating from 1857 from the village of Temerin, and reveals that one of the songs is the longest and most complete one of its several variants collected so far in the Carpathian Basin.

HÓZSA ÉVA

AZ INTERJÚLEHETŐSÉG MINT AZ EGYMÁSRA ÍRTHATÓ MÁNDY-SZÖVEGEK JÁTÉKA, A NYELVI DIALÓGUSHELYZET PARÓDIÁJA

Szemiózis és jelkülönbözőség – a narratívába bekerülő idegen énképzet, a széljegyzet-szerep novellái

„Az író a világ legtartalmatlanabb embere. Üres, egészen üres.
Tartalma a könyveiben van.”

Kosztolányi Dezső: *Író (Alakok)*

A **veterán** és A **dicsőség napja** című Mándy-novellák a kötetkompozíció szempontjából kerültek egymás mellé (*Huzatban*), ugyanakkor az intertextuális befogadási stratégia alapján szintén azonos típusba tartozik a két szöveg.

A **veterán** – már címével is – egy kort, egy korszakot sejtet, a szocializmus korszakára jellemző „modell típust”, a modellel kapcsolatban viszont az egzaktitás és inegzaktitás kérdése merülhet fel (például Ludwig Wittgenstein és Halász Előd leírása). Bernáth Árpád bizonyítja, hogy a modell interpretációja vagy különböző művek modelljeinek összehasonlítása számos olyan összefüggést hoz felszínre, amelyet eddig nem vizsgáltak a kutatók. A modell több elemére mutat rá, ezek közül az idő-tényező emelhető ki. Franz Kafka regényének (A **per**) vonatkozásában Bernáth a következőket írja: „Az elbeszélte történet idejének tulajdonságai nem egyeznek meg szükségszerűen a valóságos időével, ez az idő ugyanis nem feltétlenül folyamatos, a történet az időmegadások és az időmegszakadások következtében *fázisokra* bomlik szét, s ezeknek a fázisoknak az összessége adja az elbeszélés tulajdonképpeni történetét. Azaz az *y-tengelyen* csak a fázisokat kell felvennünk. Ez az eljárás két lényeges változást hoz létre az eredeti regénymoddellen. A mű struktúráját nem a *mesegörbe* írja le, hanem egy *mesevonal*, amely több fázis (idősík) esetén eleve nem folyamatos, az 'egyszerű' diszkontinuitás függőleges irányban csak annyit jelent, hogy az elbeszélés folyamán fázisváltás történt.”¹

Bernáth Árpád a „Mesevonal” lehetséges megszakadására is kitér, vagyis arra, hogy a vízszintes irányú szakadást a betétek idézik elő, ame-

lyeknek két típusa az *idézet* és a *kommentár*. Ez a fázisváltás a Mándy-próza sajátossága. A veteránban bemutatott beszédhelyzet a fázisváltás „játékán” alapszik.

A „modell” (a veterán) a „délutáni alvó” Zsámboky János, akihez lányok és fiúk csapata tör be, ugyanis mozgalmi feladatot teljesítenek, *veteránlátogatóba* jönnek. Az iskolák abban versenyeznek, hogy ki gyűjt több veteránt. A befogadóban „megjelenik” az adott korszak modellje, az a modell, amely Mándy novellavilágából eredetileg hiányzik. A parodisztikus dialógushelyzet ily módon megfelel a Mándy-olvasó elváráshorizontjának. A címben szereplő nyelvi jelnek mind fikcionális, mind dokumentáló olvasata lényeges szerephez jut. Ez utóbbi esetében az olvasónak figyelembe kell vennie azt a „valóságszeletet”, amely valójában a fiktív tényállások rendjének magyarázata. „A fikcionális olvasat esetében azonban maguknak a fiktív tényállásoknak a rendje a magyarázandó. A tényállások maguk pedig sohasem szakíthatók el az őket hordozó szövegtől.”²²

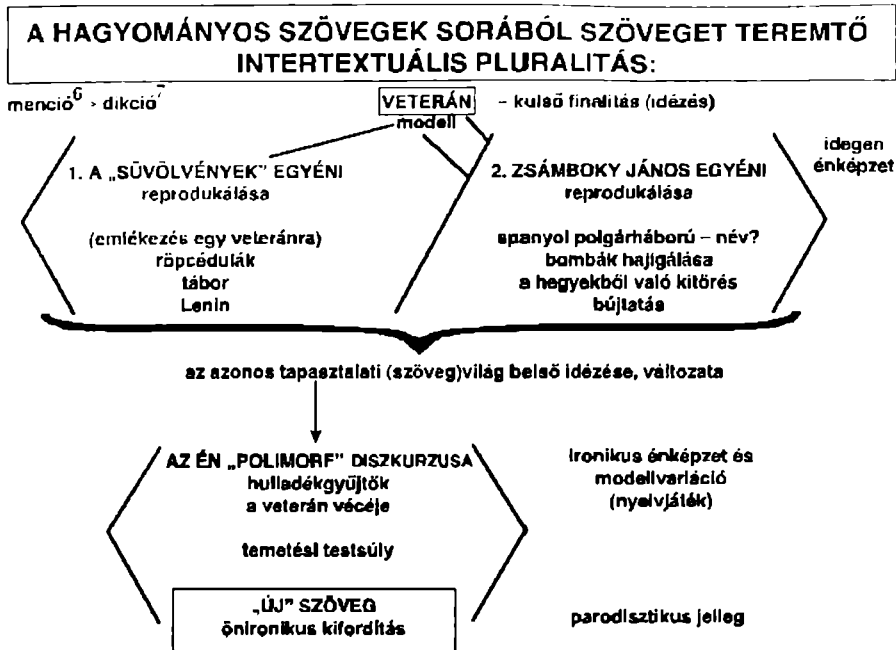
Minden valóságos veterán (individuumként) eltér egymástól. A „fiktív” veteránok éppen a *szövegek* által különbözödnék el, hipotetikusán mégis azonosak. Mándy veteránja abban különül el a hipotetikus veteránoktól, hogy *nem* is veterán. Zsámboky csupán a diákok nézőpontja által szembesül az új, idegen énképpzel. Ennek a meghasonlásnak a nyomai a múlt századforduló és a századelő magyar prózájában nyilvánulnak meg. Mándy beavatja olvasóját a fiktív veteránalkotás folyamatába, a veteránról kialakított előfeltevések ironikus vizsgálatába, erre az intertextuális játéokra készíti a befogadót. A „veterán” nem válik igazi történetmondóvá, sőt önértelmező vallomáskísérlete is kudarcba fullad. A parodisztikus jelleg főként abból fakad, hogy ez az önértelmezés (az ironikus kifordítás) a „korszellem” látószögéből elavultnak, jelentéktelennek, szégyenteljesnek tűnik, hiszen Zsámboky „üres”, ő Kosztolányi íróalakjához hasonlóan csak a könyveiről, a bódékról, az olvasók számára jól ismert repülőgépről szólhat, még a látogatóba érkező fiatalok jelenéhez sincs köze. A ma olvasóját azonban a látogatók veterán-elvárásai döbentik rá a korszellem mulandóságára, az írói nézőpont időbeli távlat (retrospektív szemlélete) azonban ugyancsak szembeötlő. A diákok kérdéseit „külső idézet”-ként értelmezheti az olvasó, a szövegköziség eseteként, egy adott kort idéző beszédmódként. A fiatalok kérdései a mesterséges módon életben tartott hivatalos textust *idéz*ik, illetve annak parodikus szemléletét képviselik. Ők – a diákok – „ráhallgatnak” a körülöttük használatos szövegre; ezek a metafiktív alakzatok az **Esti Kornél**

szövegvilágához hasonló metafiktív befogadást feltételeznek. Kosztolányi Esti Kornél-írásainak „többnyelvűségét” Dobos István tanulmányozta ebből a szempontból.³

Esterházy Péter **Termelési-regényé**hez hasonlóan a novella szövegében is megjelennek a „fiktív” és „kvázi-valóságos” kategóriák, összefüggések. Kulcsár Szabó Ernő monográfiája mutat rá arra, hogy Esterházy aktuális szövegét nem a valóság, hanem más szövegek előzik meg, vagyis maga a nyelv/a nyelvek.⁴

Mándy Iván novellája a nyelvi dialógushelyzet paródiájaként értelmezhető, hiszen az én a fiatalok előtt felvállal, eljátszik egy idegen énszerepet, a veterán szerepét (társadalmi és textuális vonatkozásban). Zsámboky – a többi veteránhoz híven – „megkezdi” az interjút, a jelkülöbözőség folytán azonban a groteszkig, az abszurdig „fejlődik” a beszélgetés. Paul Zumthor fogalmazza meg a paródia működésének legfőbb sajátosságát: „A paródia működésével együtt jár, hogy benne utalás történik valami másra: minél közismertebb és szilárdabb egy hagyomány (minél jobban ismertek és 'természeteként' elfogadottak a rá jellemző alakzatok), annál nagyobb hatása van a paródiának.”⁵

A veterán előzményének fogható fel A **besúgó** című háborús novella, az első novelláskötet kimagasló írása, amelyben a háború nyereszkedő modelljét, a besúgót ismeri meg az olvasó, csak hogy ott még a hagyományos novella eljárása kísért, a parodisztikus jelleg pedig legfeljebb a ronggyá válás (verés) szituációjában villan fel. A besúgó és a veterán fogalmához kétféle idősík, illetve a befejezetlenség és a befejezettség kategóriája kapcsolódik, viszont mindketten magányosak, magukra maradnak. A veterán új (Mándy-féle) modellvariációja a következőképpen bontakozik ki:

A „süvölvények” beszédébe bekerülő idegen énképzet önértelmezésre sarkallja Zsámbokyt, ennek nyomán az író szövegvilágához tartozó ismétlődő motívumok bukkannak fel: *délutáni álmom, szőnyeg, cédulák, hangok, dívány, mozi, lányok, bódék, Árusok tere* (Teleki), *üres tér*, „*magukra maradtak*”, *áru, repülőgép, ablak, lépcsők, korlát*. A jelkülönbözőséget a szerző a nyelvi rétegek elkülönülésével érzékelteti. Mintha a diáknyelv (ifjúsági nyelv), amelybe a mozgalmi nyelv szókincse is belejátszik, felszínre hozná az író teremtő nyelvjátékát, paródia-létesítő kedvét. Az (ön)ironikus nézőpont a modellértékű címet (archetextus, pretextus) is átalakítja, ennek sajátos változatát teremti meg. A beszédhelyzet jellemzője, hogy Zsámboky képes a külső önértelmezésre, képes ironikus távolságból vizsgálni önmagát. A fiatalok csalódottságát a legapróbb hazugsággal sem oszlatja el. A paródia hangulatváltása a hagyományos modellt, a történelmi kódot érinti, ezt különösen a novella zárlatában érzékelteti a szerző („Nem ismertem Lenint.”).

A **dicsőség napja** cím (Molinet művének például **A dicsőség trónja** a címe) a társadalmi kódra utal, az olvasó valamiféle győzelemre, ünnepre, illetve ezek egyéni átélhetőségére gondol. Zsámbokyt (az író) ezúttal a nyugat-

német televíziósok keresik fel, hogy ismert művészként vallomást tegyen szülőföldjéről, a külvárosról; a megbeszélés helyszíne a belváros volt (a Zserbó), a forgatásé azonban a kültelek. Zsámboky magányát, a vendéglátás tőle idegen gesztusait ez a szöveg is bemutatja. A beszédhelyzet, a „két-nyelvűség” az előző novellához hasonló, azzal a különbséggel, hogy a német nyelv miatt tolmácsra is szükség van. A tolmács lény, magatartása, tollas kalapja zavaróan hat Zsámbokyra. **A veterán** és **A dicsőség napja** című novellákat a *könyv* füzi össze: az előzőben az író Zsámboky regényének bolgár fordításával, az utóbbiban a német novelláskötettel hozakodik elő. A veterán egyik diákhősének édesapja borbély, a másik novellában pedig a tolmács említi, hogy a borbélynál olvasta a „mester” néhány novelláját. Közös jelhasználatot az utóbbi novellában fedezhet fel az olvasó, a *hidat* a filmszínészek felsorolása és Goethe idézése jelenti. **A dicsőség napja** című novellában a „külváros szövegének” evokációját a régi szövegek váltják ki. Az író széljegyzet-szerepére **Az apa hangja** című novella utalt. A széljegyzet-szerepbe kerülés mindig idegen szituáció Mándy számára. Az **Apa közbeszól** szövegében az apa a nyilatkozó fiút bírálja, amikor régi kijelentéséhez való hűségét szegi meg („Nem vagyok önmagam széljegyzete.”). Az interjúadás az író-narrátor számára széljegyzet-szituáció. Erdődy Edit monográfiája utal a novellákban felbukkanó színházi bemutató motívumára, annak szent és profán vonatkozására, a „groteszk” pátoszra, amely folytatása a Mándy-féle kettősség-felfogásnak (itt–máshol, most–akkor). Ebben a szövegben a színházi előadás befejeződik, cennélfogva a kettősség kiküszöbölhető.

A parodisztikus beszédhelyzet **A veterán** című novelláénál is sokrétűbb, nem csak Werner úr és a tolmács jelkülönbözősége, a „többnyelvűség” jelent akadályt, hanem a múltban élő Zsámboky önmaga labirintusába kerül, amikor megpillantja a hátsó udvar kubista festményt idéző törött tárgyait, a tisztára söpört udvart, a faházat, a **Meseautó** színhelyét, a külvárosi kápolnát, a téren levő fát, majd amikor megemlíti a régi tank történetét. A közös séta önértelmezésre ad alkalmat, noha ez a városnézés eleve kudarcra ítélt, mert Zsámboky csak a *belül* élő külvárost, a könyveiben élőt mutathatja meg, a jelenbeli látvány tapasztalata hiányzik. Az *előadásnak* pedig vége, erre utal a következő szövegrészlet: „Az arcomat figyelte. Mint egy színpadot. Csakhogy éppen az előadás végén. Amikor már minden befejeződött. Eltűntek a szereplők, a díszleteket lebontották. Néhányat ott felejtettek hanyagságból, lustaságból.” Zsámboky vendége nem értheti, hogy ő már csak a kallódó tárgyakkal tud kommunikálni (a tárgyak antropomorfizációja lírai elemeket hoz a szövegbe), őt már csak a régi szövegek, az irodalmi pre-

textusok szólítják meg. Thomas Mann, Csehov és Krúdy szövegvilágát érzi magához tartozónak. Saját idegen énképzetével szembesíti őt az elmúlás ténye, a temporális tényező. Az önirónia csüggedtségbe való átcsapása a címben említett dicsőséget méginkább megkérdőjelezi. A nyelv sajátos rétegződése ugyancsak megnyilvánul, hiszen a mualkotások idézése éppen Zsámboky *irodalmi* hagyományokból táplálkozó *szövegvilágára* utal, míg Werner úr és a tollas kalapos tolmács a *hivatalos nyelv* képviselője (a hivatalos úrlapra emlékeztető kérdések, a jelentés megfogalmazása – talán az Ávónak).

Az említett két novella Zsámbokyját a mások megnyilatkozásaiból kivilágló idegen én-kép újra „tükörbe nézésre” készíti, mert eltűnt az arca, az igazi arca. A novellák ismétlődő motívumai azok a külső helyszínek, amelyek a szerzői én számára már *szövegek, megírt novellák*. Bányai János írja **A dicsőség napja** helyszíneiről (**A novellista tükörbe néz**): „Régi elbeszélések elevenednek fel egy-egy helyszín láttán. A novellairó egész életműve. Házfalak, fák, kocsmák, utcarészek, úttestek ... Lehet ebből film? Milyen filmet forgathat *itt* – a novellák világában, a jegyzetek szóródásában a nyugatnémet televízió?”⁹

Erdődy Edit recenziója hasonlóképpen a *huzatos, impresszionisztikus, szétszórt* szövegekre, az *atmoszférára* irányítja a figyelmet: „Levegősek ezek a novellák: a hagyományos novella szilárd építőanyagaiból szinte semmi sem maradt. Felszívódott a történet, a jellemek, a konkrét hely és idő. (...) A házmetafora azért látszik használhatónak és általánosíthatónak, mert az *építkezés* az író világában kezdettől fogva alapvető és meghatározó elbeszélői attitűd.”¹⁰

Erdődy a házmetafora jelentésességével, valamint a novellista és a kukák groteszk, önironikus képével tüzetesebben is foglalkozik. **A dicsőség napja** szövegének legemlékezetesebb, sűrített, túlexponált látványa a hátsó udvar, a ház elkülönülő része. A jegyzetek szétszórtságát idéző képek szinte Mándy novellavilágának önidézetéből állnak össze, ebben a töredezett, rút világban a nyugatnémet televíziós csak botorkálni és káromkodni tud: „Lehetetlenül kis térség a hátsó udvar. És mintha a hulladékgyűjtőt várná. Törött székek egymásra borulva, felhasított matrac, megrepedt mosdókagyló, összenyomott kartondobozok, törött cserepek, bögrék, megöregedett, rogyant bőrönd, lerongyolódott címkékkal, nyitott láda, abban könyvek, újságok, harisnyák és egy svájcisapka. Képeslapok belenyomva egy lavórba. Fehér szakállas, fekete zakettes férfi a ravatalon, egy táncosnő mosolya, puhakalapos alak egy falragasz előtt, sovány, fáradt arcú tábornok két hölgy

között a pályaudvaron. Gyűrődések, gyűrődések ... Az udvar végén kopott, parányi házacska. Lehullott törmelék egy igazi házról.”

Ez a szövegrészlet a Dällenbach által említett „kicsinyítő tükör”-ként működik, amely dialógusba lép a novella szövegegészével, és megteremti *egy önértelmező apparátus hatókörét.*¹¹ A képegyüttes Mándy novelláinak (a fikciónak) *egyik viszonylatban* való reprodukálása, nem egyszerű önis-méltés. A felsorolás az időbeli sorrendet (mint narratív összetevőt) tagadja, ugyanakkor a képi megközelítés éppen az életidő múlására utal. A *rezümé* retrospektív és előre mutató vonatkozásai a reménytelenséget, a jövőtlenséget, a „lecsúszást” jelzik. Csak a szerzői én és a Mándy-olvasó ismeri például a takarók gyűrődéseit vagy a hulladékgyűjtő motívumát (az utóbbi *A veterán* című novellában a veteránygyűjtés attitűdjének ironikus képzettársítása). A vizsgált novellák előzményeit a **Mi az, öreg?** kötetben fedezhetjük fel. Utasi Csaba tanulmánya foglalkozik a **Francia kulcs** és a **Mi az, öreg?** szövegeinek és motívumainak összefüggéseivel. Feri még kíváncsian figyeli az élet jelenségeit, Zsámboky János (a határszituációba kerülő narrátor) ellenben „cnervált közönnyel”, önnön belvilága felé fordulva; helyzete Esti Kornéléhoz hasonló, a szövegek „regénnyé” állnak össze. A képek ismétlődése a **Mi az, öreg?** című kötetben egészen szembetűnő (például a *vetetlen ágy*): „Mindczek a kiugró képek elsősorban Zsámbokyra mutatnak vissza, az ő egyedi magányát motiválják. Ha azonban a regény egészét tartjuk szem előtt, kitűnik, hogy egy másik szerep is vár rájuk, az, hogy az embernek mint nembeli lénynek egzisztenciális magányát, befalazottságát is érzékeltessék. A regény bármelyik emberi relációját fürkésszük, mindenütt reménytelen meg nem értésbe ütközünk. Nincs teljes értékű kommunikáció. Semmi sem tisztázható. Utólag sem, az idők végezetéig sem, mint ezt a kis 'dramolett' is sugallja, melyben apa és anya, már haláluk után, lezárhatatlan vitát kezdeményez Zsámboky János képzeletében.”¹²

A **Fényképezés** című szövegben az említett ágyat Zsámboky beágyazza, mert vendéget vár. A fényképezőnőt. Ismét a lakásba való betörés és a megvendégelés szűkös lehetősége foglalkoztatja. A novella a várakozás, illetve a várhatóság szövegeként indul, hosszú expozícióval, anya és apa, az ágy és a dívány vitájának felidézésével, a tárgyak kommunikációjával, majd vendége megérkezése után a fényre való várakozással. Zsámboky a fényképezőnek is megmutatja/bemutatja a Telkit, persze a „valamikori” teret. A jelkülönbözőség nyilvánvaló. A nő őszintén megvallja, hogy nem jut ideje az olvasásra, a várakozás csendjét tehát nehéz bármiféle *várhatósággal* kitölteni: „És addig talán a könyveimről beszéljünk, amit nem olva-

sott? (Érezte, hogy csöndes dührohamot kap.) Jó, nem olvas, de miért ilyen öntudatos? Vagy most csak utál az emeletek miatt?”

Az idegen a lakás fokozatos feltárásával, a tárgyak felfedezésével hozza felszínre Zsámboky emlékeit, majd ezek az apró megfigyelések juttatják el az ént egy új szempontú önvizsgálatig, a múltfeltárásig. Az ősz hajszálak az ajtófélfában (anya haja), a villanyégő a gipszhabostortában (a régi lakó, a nyilas hagyatéka), a festés elmaradása (az ötvenes évek átpofozott hangjátékai), Görgy Artúr arcképe (a vendég Jókainak nézi) új önvizsgálatra ad okot. Zsámboky csak a cédulába piszkál bele, a régi „szövegrészleteket” sajátos pózban kotorja elő, jegyzeteit így illeszti össze. A **Fényképész** a „mintha” novellája. A narrátor úgy viselkedik, és oly módon beszél, mintha írna, a fényképész ezt is várja tőle. A vendég ugyanis az írói szerephelyzet rögzítésére törekszik. Zsámboky számára a rákényszerített szerep idegen. Zárójeles, belső reflexiója a nyilas lakó emléke kapcsán kerül a szövegbe: „(Mintha régi szöveget mondana, kopott, foszladozó feliratokat olvasna.)”. A szerepbe kényszerítés az író látószögéből a következőképpen néz ki: „Mintha éppen. – A ceruzacsonkkal belepiszkál a cetlikbe.” Hiába a külső figyelmeztetés, Zsámboky nem tud egyszerűen szerepet játszani, közben bekarikáz egy-egy szót. Ő mindig *újraolvas*, a cédulákat ismeri, ám a széljegyzet-szerepet kevésbé. A vendégről szerzett információk messziről hatolnak János felé (a fürdőszoba története, fia fulladásos betegsége), a későbbi **Senki** című novellához hasonló eltűnés, a nő felfedezéseinek, szavainak visszapergetése a régmúlt és a közelmúlt kísértetmozzanatait hozzák elő. A magánytól a magányig vezető út végérvényes, csak a cetlik maradnak, a régi szövegfoszlányok korrigálása, újraolvasása. Ebben a novellában a felidézett és a most ráíródo nyelvi jelek nem állnak össze igazán önértelmező szöveggé, a cetliket idéző kusza, egymásba torlódó sorok kavargása megmarad, az én megint nem tisztáz semmit, de a kívülálló (a fényképész) egy mondata továbbra is foglalkoztatja Zsámboky: „Ez a lakás nem jellemző magára.”

A *kicsinyítő tükör* ezúttal egy régi gyermekkori hívogató formájában kerül be a szövegbe, amely a házmetaforát villantja fel, azonban a szerzői én elmetszi a mondókát, éppen a negyedik sor hiányzik, amely a *hiányra*, a lány távozása utáni ürre (is) utal:

„Egér, egér, ki a házból,
most jöttem a kávéházból,
aki nem jön ki a házból ...”

Szövegtani szempontból a hívogató lezáratlanul lezárt szöveg, amely nincs beépítve a magasabb szövegegységbe, mégis a magára maradás beszédhelyzete, amelyben a mondóka felhangzik, indokoltan hagyja el a műfaji tekintetben legfontosabb *záró* motívumot. Az ősi műfaj Mátyás ház-metáforájához kapcsolódik; a Ház a régi, az *előbbi* létállapotra vonatkozik, az épület „szimbolikus–mitologikus tér-képzet, mely önálló világ-egész, s a teljes emberi létet magába zárja”.¹³ Ebből a korábbi létállapotból *hívogatja ki* Zsámboky önmagát / énjét, a külső látogató helyett teszi ezt, aki egy más én-képet és létmódot csillantott fel előtte. Az előzetes és az utólagos fontosabb ebben a szövegben, mint maga a látogatás aktusa, holott a nő megismerése nélkül mindez elmaradna.

Az **Előzetes** szintén az *interjú* előzményére koncentrál. Zsámboky a felvevőgép előtt ül kedves presszójában (nem otthon, tehát most ő a vendég), filmjéről vall, a „háztetőkről” és ismert világról. A rendező a „megkonstruált természetességtől” óvakodik, bár a stáb éppen ezt a léghőmérsékletet teremti meg. A párbeszédet látszólag a géppel folytatja Zsámboky, ám belül mégis mással, önmagával, Záchcsal és régi ismerőscivel beszélget, a lányok hiányát érzi: „Zsámboky úgy fordult a gép felé, mintha most mindent el akarna neki mondani.” A Záchnál tett látogatások hatására értékeltte át otthoni létállapotát, a jelenlegi rendezővel (aki „kissé ellenségesen nézte Zsámbokyt”) azonban nem alakul ki igazi kommunikáció. A szöveg a „kedvetlen” felvevőgép, valamint a stáb külső nézőpontját sűriti. Zsámboky most nem a tükörbe néz, hanem egy számára (és az olvasó számára) idegen pozíciót vállal fel: *a tükör alá ül*: „Leült a tükör alá. Itt még sohasem ült. Úgy báméskodott, mint egy új vendég. Milyen sivár innen a presszó.”

Ez a novella abban különbözik az előzőektől, hogy Zsámboky teljes szerepcsere, külső, *tükör alatti* szemlélődésre képes, arra a látásmódra, ahogyan a süvölvények, Werner úr vagy a fényképész látott. Zsámboky egy rövid ideig a *másik nyelvet* beszéli. A **Fényképezés** című szöveghez hasonlóan a változás átmeneti jellegű, ismét csak a jó fényt várja; az ebbe a típusba tartozó novellaképhez hasonló nyelvjátékokra bukkan az olvasó a Vermes Magda apja kapcsán említett „baptista bádogos” szó szerkezet említésekor. Az interjú csak lehetőség, az utolsó mondatfoszlány a csapó táblájának csattanását követően hangzik („távoli” hang): „Amit ebben a filmben el szerettem volna mondani ...”

A széljegyzet-szerep kísérlete ismét kudarcba fullad. Az **Előzetes** a (ki)mondhatóság írása marad, a *novella-előzetese*, amely igazolja, hogy az elbeszélő szöveg előzetese egyúttal a végkifejlet is.

A Művelt című novella (**Huzatban**) Zsámbokyja önművelő interjú készíti, a *tükörbe néz*. A „belső” interjú a kinaival való beszélgetés mozaikjaiból áll össze, Tipec történetével összefüggésben. Zsámboky a novella végén (ön)ironikus módon ismer rá önmagára, a múltból felfakadó megszólítás-foszlányok már önmegszólításnak minősülnek: „Én voltam a Művelt! Engem Műveltnak hívtak a téren! Jön a Művelt! Itt a Művelt! Mi van veled, Művelt? Hallod?! Mi van veled ...!”

Zsámboky idegenül és értetlenül fogadja *önfelismerését*, a jelkülönbözőség azonban nem szűnik meg. A reménytelen *ön-meg-nem-értés* szinte önparodisztikus jellegű. A szövegbe beépülő versbetét az előzőleg vizsgált mondókáéhoz hasonló rezümé-szerepet tölt be, de most a házon kívüli állapot, a kihalt utcakép, az úton levés tapasztalati szférája jut kifejezésre:

*„Sötét az utca, kihalt a város
Ki lesz a vesztes, ki lesz a káros
Ha rajta veszünk
Nem lesz több estünk ...”*

A betétszöveg újra elakad, mert korrekcióra szorul: „Reggel megtudjuk, ki volt a káros ... Igen ... reggel megtudjuk ...”

Ebben az esetben is a *fényvárás* szünetében fogalmazódik meg a „rezümé”, a szöveg a tudáshiány jegyében zárul.

Az interjúlehetőség novellái a belső idézés, az önidézés szövegei, a változatlan elemek új nézőpontból, új környezetben kerülnek az olvasó elé, ennélfogva mégis változnak; a szemiozis nem a novella interjúkészítőjével, hanem a Mándy-olvasóval/olvasóban valósul meg. Maga az *interjú* az előzménynél alig jut tovább, a várhatóság attitűdjének sem tesz eleget. A keret fontosabb, mint a történet, a bevezetés megelőlegezi a befejezést. A novellatípus narratológiai szemszögből rejtélyes, az *öntükrözés* valahol a *tükör alatt* vagy *mellett* történik. Az interjúkészítő látószöge lehetővé teszi az új beszédaktust, az új változat megalkotását. A keret és a találkozási bemutató szöveg közti feszültségre szintén felfigyelhet az olvasó. Ezek a *portrészere* szövegek egyúttal ironikus kifordítást eredményeznek, sőt a parodikus szándék is szembeötlő. A potenciális interjúalany az „elbeszélés nehézségeivel” kell megküzdenie. A narrátor a *magukra maradtak* pozíciójában gondolkodik tovább; Zsámbokyságának, énségének lényegét váltja valóra, amikor tisztázatlanul zárul le minden, noha a narrátor egyszerre játszhatja az alany és a tárgy szerepét. Ez a novellatípus a *megíratlan történetet*, az el-

mondatlan szövegek történetét, valamint annak kommentárjait tartalmazza, azt, ami a narrátorral (én-Zsámbokyval) megesett, és a refelexiók létkérdéseket vetnek fel. Az interjú pontosan azért marad el, mert az én az adott kérdéseket nem tudja megválaszolni. Emiatt nem valósul meg a **Gyerekradz** című novella szindarabjának bemutatója sem (a novella intertextuális vonatkozásban szintén ebbe a kategóriába sorolható), hiszen a felemelkedő (tiltó) kéz beleszól az eseményekbe, a feleletet jelentő jel elmaradása nem teszi lehetővé az újrakezdést. A „Honnan vegyük?! Honnan?! ...” befejező kérdései a teljes elbizonytalanodásra, szétesésre, az ernyők szétgurulására utalnak. Az előadás soha nem áll össze, ha nem adható felelet a *honnan?* kérdésre, márpedig a bemutathatóság kezdete és vége kétséges, bizonytalan, megválaszolhatatlan, egyedül a *szétesés* válik bizonyossá. Az ernyők szoros gyűrűje megszűnik, eltűnik, minden lelassul. A **Gyerekradz** cím archetextusként fogható fel, a „kéztől” függ itt minden. Gerold László a **Francia kulcs** című regény szereplőinek vonatkozásában a gyermekújságok rejtvényyszerű képeit említi hasonlatként: „... Mándynál a tárgyak és a színek nagyon fontosak – mozognak, ahol minden háromdimenziós, megfogható, kiemelhető, kézbe vehető, de a szereplők között, bár közös helyszínen élnek, mozognak, inkább csak elmosódó kapcsolat létezik. Mindegyikük a saját rögeszmés mikrokozmoszában, ködében létezik. Olyanok, mint a gyermekújságok rajzocskái a rejtvényoldalakon. Közös keretbe helyezték őket, minden vonalukban felismerhetők, de műegésszé csak akkor állnak össze, ha az olvasó képzelete színes ceruzáival kiszínezi a köztük levő rejtélyes szövevényességgel át- meg átvonalazott mezőt.”¹⁴

A kapcsolathányi főként a novella fókuszában álló nőt jellemzi, de ugyanilyen elhagyatott a kéz és az ernyősor is. Gerold László szerint a szereplők a „szürrealista prózalehetőség” hordozói.¹⁵ Ebben a novellában az ernyők antropomorfizálása adja meg a *szürrealisztikus* jelleget, a hangulati színezetet:

„Az ernyők gyűrűje egyre szorosabb.

Hirtelen hátrébb húzódnak. Nem kell sietni. Igazán nem olyan sürgős. Egy pillanatra mintha el is feledkeztek volna a nőről.

Megint szorosabb a gyűrű. És most már a bordáikkal bökdösik. Bökdösik és döfködik.

A nő feltérdel, majd összecsuplik. Már nem is védekezik, úgy fekszik elnyúlva.

Egy pillanat, és az ernyők befedik fekete szárnyukkal.”

A támadó ernyők később mégis vereséget szenvednek. Fekete színük mellett feltűnik a nő *zöld* ruhája. A zöld visszatérő, egyéni színbeszéd

Mándy írói világában. A **Vendégek a Palackban** Gizijének zöld ruhája valamiféle idegenséget jelez, a **Polgárok** irodafőnöke haragoszöld inget visel. Ezek a zöld ruhába öltözött emberek kívülállók, idegenek, fokozottan magányosak, a színnek felhívó funkciója van. A kéikkel, sötétkéikkel szemben az *eltérőre* irányítja az olvasó figyelmét, képzeletét.¹⁶ A zöld szín nemcsak motívum, hanem a *másik nézőpont* megnevezése is.

Az említett novellák a meg nem történt beszélgetések vagy az *elmaradt* bemutató *történetét* írják szövegbe.¹⁷ A *hova?* kérdése fel sem merül, holott ennek megválaszolása sem bizonyosabb, mint a *honnan?* kérdésre adható felelet. Csak szétguruló, széteső kapcsolatok, csak tisztázatlan szituációk léteznek. Az elmaradt dialógusról folytatnak dialógust ezek a szövegek.¹⁸

Jegyzetek

- 1 Lásd: Egy Weöres-vers elemzése és az egzakt irodalomtudomány. Vö. Bernáth Árpád: Építőkövek a lehetséges világok poétikájához, Ictus Kiadó, JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1998., 75–76.
- 2 Uo. 214.
- 3 Lásd: Az Esti Kornél önértelmező alakzatairól. Alföld, 1999. 6., 72–77.
- 4 Vö.: Kulcsár Szabó Ernő: Esterházy Péter. Pozsony, Kalligram Kiadó, 1996, 57–58.
- 5 Lásd: A retorikus útkereszteződése. Helikon, 1996, 1–2., 114.
- 6 Paul Zumthor definíciói:
Menció: „az a tágabb környezet, amelyet a közlési helyzet alkot midazzal együtt, ami a társadalmi–történelmi rendben rá nézve meghatározó.” (Lásd *A retorikusok útkereszteződése. Helikon, 1996, 1–2., 111.*)
- 7 *Dikció:* „a közlést megelőző és követő mondatok szűk környezete.” A dikció jelentős változást eredményez a mencióban. Áthelyezi a menció szavait, meglepő kapcsolatok keletkeznek, ironikus módon változtatják meg az általuk hordozott jeleket (Uo. 111.).
- 8 Vö.: Erdődy Edit: Mándy Iván. Bp., Balassi Kiadó, 1992., 72–74.
- 9 Vö.: Bányai János: Talán így. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1995, 28.
- 10 Lásd *Egy délutáni alvó emlékei*. Magyar Napló, 1992. október 2. (Vö. 1997, 303–304.)
- 11 Vö.: Dällenbach, Lucien: Intertextus és autotextus. Helikon, 1996., 1–2. sz., 53.
- 12 Vö.: Utasi Csaba: A „belső realitás” szövegszerkesztő funkciója a Francia kulcs és Mi az, öreg? című Mándy-regényben. Tanulmányok, 25–26–27. füzet, 1995., 83.
- 13 Lásd *Egy délutáni alvó emlékei*. Magyar Napló, 1992. október 2. (Vö. 1997, 304.)
- 14 Vö.: Gerold László: Csoda és valóság. = Legendák és konfliktusok. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1997, 70.
- 15 Uo. 71.
- 16 A *szinbeszéd* külön figyelmet érdemel a Mándy-szövegüniverzumban, ezért utalunk például a *zöld színre. Expresszív szín*, amelynek megjelenése például August Macke *Hölgy zöld kabátban* (1912) című képéhez kapcsolható. Mándy Iván Mackéhez hasonlóan a tiszta színeket és a színek dinamikáját mutatja fel. A *zöld szín elkülönböződése* figyelhető meg például Arthur Schnitzler *Út a szabadba* (1908) című regényében: zöld függöny, zöld

lámpa, zöld kerítés, zöld ablakredony, zöldkötéses partitúra, zöld függönnyel bevont lámpa a kupé tetején, sötétzöld pléd stb.

17 A nyelvi elemek a másik kód elemeivel kombinálódnak.

18 A novellatípushoz kapcsolódnak a társalgáselemzés kutatásai, amelyek a társalgást – például az interjút – az interakcióban dialógusokból álló szövegtípusnak tekintik, amelyben a beszélőváltás jut kifejezésre. A dialógusok párba rendeződnek. A zárt és nyitott kérdést pragmatikai szempontból vizsgálja a tudomány. Mándy Iván esetében a parodikus játékok felszámolja a szabályos „párba rendeződést”.

OPPORTUNITY FOR AN INTERVIEW AS A PLAY OF THE MÁNDY-TEXTS THAT CAN BE WRITTEN ONE OVER THE OTHER, A PARODY OF THE LINGUISTIC DIALOGUE SITUATION

This paper, which is part of a longer study, deals with one particular (the open) genre of the Mándy-short stories. The intertextual typology points beyond the text, bringing into the limelight the relations between the various texts, focusing on aspects that aid towards the interpretation of the story. This genre of short stories can be interpreted as a parody of linguistic dialogue. Due to the parodic speech situation and role-play, it is the apparatus of self-interpretation that becomes prominent. The „interview” presents an opportunity for dialogue, but it is predominantly the unrealized dialogue that these texts 'dialogize' about among which A veterán (The Veteran), A dicsőség napja (The Day of Glory), A Művelt (A Man of Culture) and Gyerekrajz (A Child's Drawing) are the finest.

KÁICH KATALIN

SZUPER KÁROLY A DÉLVIDÉKEN¹

A magyar színháztörténet számos jeles alakja visszaemlékezéseivel is megajándékozta az utókort, feltehetően azért, mert a színpadi jelen-lét efe-mer voltának tudatában valami maradandóságot vélt létrehozni az emlékek lejegyzésével. Ezek az írásban rögzített eseménybeszámolók különösen abból a korból, amikor a színházi kritikák, tudósítások írása még csak kibontakozóban volt, nagyon fontos helyet töltenek be, ha arról van szó, hogy meg kell idézni a színházi múltat abból a célból, hogy a hagyományok ismeretében a jelen kérdéseire is választ kaphassunk. Szuper Károly színészi naplójában a vidéki vándorszínjátszás hőskorának utolsó fejezetére vonatkozóan hagyományozott ránk olyan forrásértékű adatokat, melyek lehetővé teszik számunkra azt, hogy a többek között a mai Vajdaság területén kialakuló magyar színházi kultúra kezdeti lépéseit tetten érjük. Annak igazságához nem fér kétség, hogy a magyar vándorszíneszet nagy és hősi korszaka a Nemzeti Színház megnyitásáig, tehát 1837-ig tartott, de tény az is, hogy a vidék összefüggésében a vándorszíneszet nem szűnt meg a magyar kultúra hordozója, szószólója, terjesztője lenni később sem, különösen a soknemzetiségű peremvidékeken, mint amilyen a mai Vajdaság volt. Az is tény, hogy a Nemzeti Színház megalakulásával a vidéknek meg kellett elégednie a másod- vagy harmadrendű trüppok tevékenységével, sőt a faluzó, szekerező társulatok jelentős hányada csupán hat-nyolc taggal rendelkezett, ami problematikussá, megkérdőjelezhetővé teszi működésük kedvező elbírálását, hiszen mint Cenner Mihály írja róluk, Szuper Károly színészeti naplóját ismertetve, ezek a sok esetben alkalmi együttesek „könnyű életet remélő, kalandvagyó ifjakkal, szökött diákokkal és megszóktetett leányzókcal vegyítve, nem sok szellemi élvezetet nyújtottak a színházra vágyó közönségnek”.²

Egy nemzet kulturális élete számbavételének, felmérésének és értékelésének mindent figyelembe vevő aspektusai csak akkor adhatnak elfogulatlan, maradéktalan és az igazságot megközelítő választ a múltat megidéző feltett kérdéseinkre, ha a ritka ünnepnapok mellett nem feledkezünk meg a szürke, dísztelen, gyakran kínkeserves, tévelygesekkel teli hétköznapokról sem, hiszen azok mellözése az egész összefüggésében a valóságérték meghatározását kétségessé, vitathatóvá, legjobban esetben felemássá teszi. Ilyen

szempontból Szuper naplója felbecsülhetetlen értékű forrása a vidéki magyar színjátszás 1848 előtti periódusának.

A **Napló** az 1839-től 1849-ig terjedő korszak eseményeit rögzíti. A történések egykori leírását utólagos bejegyzések, illetve bővítések, betoldások egészítik ki. A színháztörténet már kibogozta: ez utóbbi eljárás olyan esetekre volt jellemző, amikor később híressé vált emberekről szólt a bejegyzés. Ilyen része a **Naplónak** pl. a Petőfi Sándorra vonatkozó is. A térségünket érintő leírásokat forrásértékűeknek fogadhatjuk el, lévén hogy elsősorban a lezajlott mindennapi, nagyon is életszagú eseményeknek a megörökítéseit olvashatjuk ki belőlük, melyeknek módosítását, kiigazítását nem tette szükségessé egy esetleges, később nevezetessé vált személyiség.

A **Napló** a színészekkel, az előadásokkal, a velük kapcsolatos fontosnak vélt eseményekkel, a kor társadalmával, a politikai élet egy-egy mozzanatával foglalkozik, de a gazdasági viszonyok megemlézése sem maradt ki, különösen ha az érzékenyen érintette a társulat tagjait. Eléggé kézzelfogható betekintést nyerhetünk azoknak a közösségeknek mindennapjaiba, melyeknek szórakoztatását, szellemi élvezetekhez való hozzájuttatását azok a színészek vállalták fel, akikhez Szuper Károly is tartozott kezdetben pályakezdőként, majd hamarosan megbecsült színészként és rendezőként, és néha, mint ahogyan azt látni fogjuk, társulatszervezőként is. Tekintettel arra, hogy a jelzett korszakban a kisebb társulatokat a „felelőtlen vezetés, hiányos és rossz felszerelés, díszlet- és jelmezhiány, teljes anyagi bizonytalanság jellemezték”, mint Cenner is megállapította, „ilyen társaságban messze kitűnt Szuper Károly olvasottságával, műveltségével, lelkiismeretes felkészültségével”.⁴ Erre vonatkozóan elég annyit megjegyezni, hogy Halason, szülővárosában főgimnáziumi tanulmányokat végzett „egész a bölcsészetig, a midőn atyám, ki városi tanácsos volt, kiterjedt tulajdona és haszonbérben bírt gazdasága kezelése végett, kedvem ellenére, maga mellé vett”.⁵ A bohém életvitel ellenére a szellemi élvezeteket előnyben részesítő Szuper Károly ezért jegyezhetette le **Naplójában** pályája kezdetén a következőket: „Különben sem tudván megszokni az egykorú színészek rendetlen életmódját, mely többnyire korcsmázásból és kártyázásból állott: simulékonyabb voltam a női társasághoz, és időmet legtöbbszörre az igazgatóéknál és a többi nős színészeknél töltém, legtöbbszörre felolvasásokat tartottam a nőknek, s iparkodtam velök megismertetni irodalmunk jelességeit, s ez által mind a magam, mind az ő színi tehetőségüket szélesbíteni”.⁶

Szupert, komoly színházi szakemberi minősítésének köszönhetően, mely ismert lehetett a korabeli színházkedvelő polgárok körében, a társulatszervezés felelősségteljes feladatával elég korán megbízták, nevezetesen 1846 novemberében. A késő őszi évadot Zomborban töltő Komáromy vezette társulat vendégszereplését számos, elsősorban pénzügyi vonatkozású botrány kísérte.⁷ A szezon végeztével a helybeli Kaszinó tagjai 200 forintot ígértek ajándékkul naplóíróknak abból a célból, hogy szervezzen egy új truppot, amely a megyeszékhely igényes publikumát nívós előadásokkal örvendezteti majd meg. A színésztoborzás hét napig tartott. Részben Kecskeméten, részben pedig Nagykőrösön talált rá Szuper olyan tagokra, akik „búsás ígérek mellett” vállalkoztak arra, hogy meglévő állomáshelyeiket elhagyva Zomborban lépjenek közönség elé. A történet megint csak Szuper szavahihetősége, megbízhatósága, szakavatottsága mellett szól, hiszen nagyon kevés társulatszervező akadt, ha akadt ebben a korban, aki a már meglévő, biztos állomáshellyel rendelkező színészt el tudta volna csábítani a téli színházi idény kellős közepén egy másik városba. A több mint egy hónapig Zomborban működő Szuper irányította színészegyüttes két jövedelmező bérletet mondhatott a magáénak, miután a bemutatkozó előadások osztatlan sikert arattak a nagyérdemű körében.⁸

Mint a **Naplóból** kitűnik, a színészet már gyermekkorában nagy hatással volt Szuper Károlyra, csakúgy, mint a szépirodalmi művek olvasása. Atyja a reformkor eszméihez vonzódott, hiszen a kor szellemi hangulatának megfelelően a színészetet „nyelvünk pallérozójának s nemzetségünk egyik fentartójának” tekintette. Még a Pesten megalakított Nemzeti Színház három előadására is magával vitte örökösét 1838-ban.⁹ Az ellen sem volt kifogása, hogy fia műkedvelőként kisegítse a bajból a **Sobri** című népszínmű előadásakor az ugyanebben az év decemberében Halason vendégszínházi Fekete Gábor-féle truppot, amely mint az akkori vidékjáró társulatok legtöbbször, színészihiánnyal küszködött. Kevés idő lévén a szereptanulásra, első fellépésre nem tartozott a sikerültebbek közé, viszont kitűnően bevált másodsorra Jancsi inasként a **Természet leányában**. Mint írja, a szerep is jobban tetszett neki, „mert furfangos jelleménél fogva közelített a komikumhoz, mihez én ugyanakkor még semmi kedvet sem éreztem, csakhogy az önkéntelenül tört ki belőlem, megmutatván előre, mely szerepkör lesz sajátom”.¹⁰

A színidirektor még öt előadásban szerepeltette a szépreményű és főleg művelt műkedvelőt, majd pedig édesapját igyekezett meggyőzni afelől, hogy a színészi hivatás és a tisztesség nem zárja ki egymást, engedje hát fiát erre a pályára. Az egy óráig tartó győzködés eredményeként apja bele-

egyezésével, 25 forint havibér és koszt fejében Szuper a Fekete-féle társaság tagja lett s már 1840 elején, Kaposvárott első jutalomjátékát is megkapta. Mint előbb idéztük, komikusi vénájának tértnyitása volt második szerepe, és a színháztörténet is komikusként jegyzi szerepkörét. De jómaga – legalábbis úgy gondolta –, inkább a drámákhoz vonzódott, s ebben feltehetően olvasottsága, műveltsége volt a ludas, meg az a téves szemléletmód, mely a vígjátékot a színjátszás alantasabb műfajaként tartotta számon. A taps és a függöny elé hívás varázsereje, mely őt a színészettel eljegyezte, szívvel-lélekkel eljátszott komikusi szerepeinek szólt egész életén át, ám a drámai szerepek árnya, úgy tűnik, ott lapult tudatalattijában, hiszen mint Miklóssy Gyula **Emlékeim s élményeim** című naplójában írta: Szuper igen ügyes komikus volt „de megvolt az a gyengéje, hogy nagyon szeretett drámai szerepeket játszani”. Állításának igazolásául megemlítette, hogy a **Dobó Katica** szereposztásakor pl. Dobó szerepe Miklóssyé lett, aki ekkor 22 éves volt, a direktor pedig Balassát alakította, a **Szigetvári vértanúkban** pedig Zrinyit jelenítette meg a színpadon.¹¹

A színészmesterség elsajátításában vajmi kevés segítséget kapott a kolégáktól vagy az igazgatótól. „Rendről vagy pontosságról szó sem lehetett Fekete Gábornál – írta 1839. január 12-én. – Ő maga szenvedélyes vadász lévén, próbákra csak elvéve tévedt be, a szerepeket rendszerint csak a próbán osztogatták ki, sőt nem ritkán az előadás előtti napon nyomták kezembe a darabot, hogy írjam ki belőle szerepemet”.¹² A főbb szerepeket mások játszották „a többivel aztán nem sokat gondoltak, a mire nem jutott ember, azt mind nekem adták”.¹³ Ilyen körülmények között nehéz volt előre haladni a szakmai tudnivalók elsajátításában, de talán éppen ez a szükséghelyzet tette lehetővé, hogy a műveltségével megkülönböztetett pozícióban lévő pályakezdő színész, aki ellentétben a legtöbb „könnyű életet remélő, kalandvágyó” ifjúval¹⁴, szívügyének tekintette a vándorszínészetet, ha másképp nem hát elméleti tudásának felhasználásával a tapasztalatszerzés egyéni útjait járva és önerejére támaszkodva igyekezett megoldani a reábizott színeszi feladatokat.

A jelmezek és a maszkok tekintetében sem volt rózsás a helyzet. Mint tudjuk, a színésznek/színésznőnek magának kellett gondot viselnie a ruhátról. Jelmezzel/jelmezekkel csak a vándortársulatok elsőrangú, szerencsésebb tagjai rendelkeztek, a többi tag saját ruhában lépett a közönség elé, s ha igénye volt rá, meg leleményes és ügyes volt, esetleg el tudta hitetni a nézőkkel, hogy nem a látható az egyetlen öltözék, mellyel rendelkezik. Szuper Károly Szabadkán általában egy öltözetben játszotta el a ráosztott szerepe-

ket. A változtatás abból állott, hogy hol bajuszt pingált magának, hol pedig letörölte. „Maszkírozást úgysem tanulhattam egyiktől sem – írta –, ruhát sem változtathattam, mert a ruhatár egypár rongyból állt mindössze is, melyet a színészek éjjel ágyneműnek használtak, nappal ezek voltak a director vadászebeinek alomjai, este aztán összevissza tüztük-férceltük, hogy valahogy felvehessük”.¹⁵

Boér János, a hősszerelmes, a ritka kevesek közé tartozott, hiszen „egypár meglehetősen öltözet”-tel rendelkezett, s ezért öt forinttal a fizetése is több volt. „Triója is csupán neki volt”, ami óriási kincsnek számított, büszke is volt rá nagyon. Benne játszotta a német rittert meg a magyar történelmi hőst. Naplóíróink abba a szerencsés helyzetbe kerültek Szabadkán, hogy Pesten élő jurátus bátyja egy trikóval ajándékozta meg, amit aztán az egész társulat használt, amikor arra szükség volt.¹⁶

A 19. század első felében, függetlenül attól, hogy a magyar színjátszást szívügyüknek tekintők a körzesítés szükségességéről igyekeztek meggyőzni az illetékeseket meg a közvéleményt, a megvalósulás elmaradt, aminek gyakran az lett a következménye, hogy egy városban egy időben két-három társulat is megkísérelte meghódítani a helybeli színházkedvelőket – főleg pénztárcáikat –, ez pedig felesleges konfliktusok forrása lett. Az ekkor még számottevő német vándortruppok különösen a nemzetiségek által lakott területeken – a mai Vajdaság területén is –, sokszor voltak ellenlábasai a magyar színészeknek. Erre vonatkozóan Szuper Károly naplójában is találunk adatokat, csakúgy mint az olyan esetekre, amikor két magyar társulat is rivalizált egymással.

Carl Friese társulatával egyidőben, 1844 júniusában Bács Károly színját-szói is Zomborban tartózkodtak. Szuper naplójának tanúsága szerint a közönség őket pártfogolta: „habár csaknem jobb erővel rendelkeznek, mint mi, de mi győzzük a versenyt új darabjainkkal”.¹⁷ Az első előadás, mely száz forintot jövedelmezett. Szigligeti **Szökött katonája** volt. A negyvenes évek közepét ebben a térségben a nemzeti öntudatra ébredés folyamata jellemezte mind a magyarokat, mind pedig a szerbeket és bunyevácokat. Ennek kézzelfogható eredménye volt a megalakított, ekkor még közös olvasókör, amely háttérbe igyekeztén szorítani a németeket, a magyar színházi előadások pártolójaként lépett fel. Ezért írhatta le Szuper azt is, hogy „így reményünk van, hogy a német társaságot kibőjtöljük innen”, annak ellenére, hogy ők „jobb erővel rendelkeznek mint mi”.¹⁸

Bács társasága igen gyenge lehetett ebben az időben, hiszen a zombori vendégszereplés kezdetekor Szabadkáról, Hevesi társulatától igyekezett a

direktor néhány tagot áthozatni abból a célból, hogy megerősítse az együttest, „mikorra a megyegyűlések beállanak”.¹⁹

A trupp reményeiben némileg csalatkozott, mert a június 11-i naplóbejegyzésben arról olvashatunk, hogy a megyegyűlések „beálltak [ugyan], de korántsem jövedelmeznek nekünk annyit, mint első előadásaink után reméltük. Oly forróság van a teremben, hogy nem csoda, a ha a gyűlésen egész nap üldögélő közönség nem örömet jön estve újra üldögélni színtermünkben”.²⁰

A következő évben két magyar társulat versengett Zomborban a közönség kegyeinek megnyeréséért. Hevesi társasága hatóságilag kiállított engedély-levéllel rendelkezett, de őket „nem szívesen látták, egész Bácskában megutáltatták magukat”.²¹ Szuper Károly ezidőtájt a 24 főből álló Chiabay Tóth Pál társulatának volt a tagja. A színpadot az Arany Szarvasban építették fel, Hevesiéknek a Kamara Kert jutott. A két társulat között lejátszódtott versengésről így emlékezik meg Szuper Károly: „Chiabainéval elmentünk a bíróhoz – útban az ellenfél primadonnájával találkoztunk, s a bíró úgy nyilatkozott javunkra, hogy mivel már ő egyszer megmondta Hevesinek, hogy egyik nap mi, másik nap pedig ők játszanak, s az elsőség az övéké lévén, ma, május 7-én játszaniok kellett volna, de ők egyáltalán nem akarnak jelenlétünkben föllépni, s ma sem mertek játszani. A bíró tehát, ki részünkön lát-szik lenni, a holnapi napot részünkre határozta, s meghagyta, hogy színlapjainkat okvetlen hordassuk ki. Ezzel megelégedetten távozva tőle halljuk, hogy ezen idő alatt Csiabait és Hevesit behívatta a kapitány magához, s ott azok szépen megegyeztek, hogy előbb Hevesiék játszanak hatot, s mi azon idő alatt pauszáljunk, és csak az ő elmenetelük után játszassunk. Én gyorsan futottam a kapitányhoz ezen egyezkedést felbontani, de már késő volt. Hanem Chiabainé heroinai heveséggel rohanta meg a kapitányt, s rimáncodásaival annyira zavarba hozta, hogy nem tudott neki ellentmondani, s a holnapi játszást megengedte.”²² Hevesiék május 8-án bemutatott, **Éljen az Egyenlőség** című produkcióján a közönség elhagyta a nézőteret és az Arany Szarvasba ment, hogy kieszközölje Chiabaiék aznapi előadását, ami a Napló tanúsága szerint sikerült is, s a sűgő nélkül játszott **Charlotte kapitány**-nak óriási sikere lett, ami megpecsételte a zombori színházi idény további alakulását.

Öt esztendő telt el azóta, hogy Szuper Károly apja beleegyezésével beállt vándorszínésznek. Közben meg is nősült, felesége a szabadkai Mórócza Antónia lett, aki szintén műkedvelőként kezdte színészi pályafutását. Közkedvelt lehetett a házaspár, hiszen példás családi életet élt, a színyűghöz va-

ló viszonyulásukra e pálya megbecsülésének/megbecsültetésének szándéka nyomta rá a bélyegét. Gócs Ede társulatának tagjaiként 1845 novemberében pl. a drámai előadások terhe a Szuper házaspár, valamint Szerbényi János vállára nehezedett. Az operatagok nem kívántak fellépni a tanulással járó prózai előadásokban, így a drámai előadásokhoz eléggé közömbösen viszonyultak ez idő tájt a szabadkaiak, lévén hogy azok „igen döcögő”-sek voltak. Szuper, aki Chiabainál megszokta a gyorsan pergő vígjátéki produkciókat, fájó szívvel állapította meg, hogy Szabadkán bizony elmaradnak a sikerek. Ezért azután, amikor Czakó új művét, a **Végrendeletet** kellett színpadra állítani – egyben felesége jutalomjátékáról volt szó –, nagy gonddal irányította a próbákat, s ennek meg is lett az eredménye, olyannyira, hogy még „Baranyiné tótos beszédja [sem] volt észrevehető”.²³ A közönség „el volt ragadtatva. Tombolással és számtalan kihívással fogadott majd minden jeletet”. Czorda főesperes, aki „a megtestesült jóság és barátság” volt, a nagylébánian ebéden látta vendégül a színészeket, Szuperné tiszteletére pedig „zene és tánccal” egybekötött estélyt adott. Nem csoda, ha Szuper egy előbbi rossz tapasztalat kapcsán a következőket írta **Naplójába**: „E tisztos öreg nem tartja a színészeket a sátánfiainak mint a közeli Kalocsán, hanem a világosság és műveltség terjesztőinek.”²⁴

A jobb hírű vándortársulatok ebben a korszakban általában két, az operai és a drámai részlegből állottak. Csak ritkán történt meg, hogy az énekes színész a prózai előadásokban is fellépett, a prózai színészek viszont, ha valamirevaló énekhangjuk volt, kisebb szerepekben kardalosokként segítettek ki az operai együttest. De a két tábor általában szemben állt egymással. A társulaton belüli botrányok okozói többnyire a primadonnák voltak. Szuper naplója erre vonatkozóan is beszédes történeteket örökített meg az utókor számára. A Gócs-féle társulat az 1845/46. idényben Szabadkán időzött, és számos botrány kísérte működését, amelynek előidézője az operai részleg volt. A „hízog Chorista” Beliczai frissiben, a vendégszínház kezdetén a társaság által rábízott bérletpénzzel megszökött. Állandó volt a torzsalkodás, a súrlódás az operisták meg a prózai színészek között, hiszen közülük mindenki saját magát tartotta a legjobbnak. Az irigység is befészkelte magát a tagok szívébe, hiszen a **Végrendelet** sikere után, miután „jobban ütött ki, mint akármelyik operai primadonnánk legnagyobb operája, azért szépszcrevel túl akarnak rajtunk adni, s már komikust is kerestek a helyemre, de a közönség figyelmeztetésére jobbnak látták a dolgot abbahagyni”.²⁵ Szuper azért is értetlenül fogadta az énekes kollégák ármánykodásait, mert ha bárki közülök berekedt a műsorbaiktatott operaelőadás előtt, ő gondoskodott a

helyettesítésről a drámai együttes révén, még akkor is, ha csak délután négy-öt órakeresztül derült ki, hogy a főbb szerepeket éneklő operisták valamelyike elveszítette hangját, vagy ne adj isten indiszponált volt.²⁶ A társulat egyébként is szűkiben volt az énekes színésznek, hiszen általában az első szerelmes volt a hőstenor is egyben. Ilyen körülmények között meddő volt a vita arról, hogy ki a fő kenyérkereső a truppan. Mellesleg egy-egy operista fellépése nem volt gyakori, ennek ellenére néha igen sok kívánni valót hagyott maga után szereplése.²⁷

Az énekesnők közötti állandó civakodás szintén jellemzője volt a társulati élet mindennapjainak. Az újonnan szerződötött primadonnát „a hét vármegyére szóló szépség”-ű Baranyinét jobban szerette a szabadkai közönség, mint a direktor feleségét, ezért aztán Gócsné mindent megtett annak érdekében, hogy a társulat vendégszereplésének színhelyét megváltoztassa, függetlenül attól, hogy a szabadkai vendégszereplés kielégítően jövedelmezett.²⁸ Amikor Chiabainé és Szatmári Dani a Szuper házaspár vendégeként Szabadkán tartózkodott, a direktorné arra sem volt hajlandó, hogy módot adjon a vendégművésznek a bemutatkozásra abbéli félelmében, hogy esetleg „minden drámai dicsősége tönkre silányul mellette”.²⁹

Mint köztudott, a vándortársulatok megélhetési körülményei ebben az időben eléggé bizonytalanok voltak, hiszen a megvalósított bevételekből kellett a tagoknak megélniük. Bármennyire is divatba jött a vidéki városokban a színházba járás szokása, voltak időszakok, amikor a lakosság pártfogása alábbhagyott, s ez a trupp jövedelmének alakulását igen érzékenyen érintette. Szuper 1846 májusában újra Szabadkán vendégszerepelt. A közönség részvétlenségének okairól ez alkalommal írt, nevezetesen arról, hogy a téli idény eléggé kimerítette a színházkedvelők pénztárcáját, tavasszal viszont a szabadkaiak jelentős hányada kiköltözködik a tanyákra, lévén hogy elérkezett a mezei munkák ideje, és „szegény és gazdag kivétel nélkül földje műveléséből él, csak vasárnap jön be a városba nyáron néhány órára”,³⁰ mindez pedig azt jelenti, hogy alábbhagy az színházak iránti lelkesedés, érdeklődés.

Voltak jól jövedelmező vendégszereplések is. Ilyen volt 1845 júniusában a zombori, amikor „mindenikünk regresszírozta magát, de lefizettük esztergomi bukásunkból származott adósságainkat is, sőt szellemileg is gyarapodtunk, minthogy a buzgó pártfogás mellett több új darabot is betanultunk, dacára annak, hogy majdnem minden nap volt előadásunk, s a közönség szíves vendégszeretete is sok időnket igénybe vette. Kivált a szerb kereskedők vendégszeretete örökké emlékezetes leendő előttem”.³¹

Ez utóbbi megjegyzés bizonyítja, hogy a negyvenes évek idején a szerb/bunyevác és magyar kapcsolatok alakulása a nemzeti öntudatra ébredés összefüggésében, számos kedvezően alakuló megnyilvánulást mutatott az egykori Bács–Bodrog vármegye területén, főleg a művelődési életben.

Gyakori jelenség volt az is, amikor az aktuális színidirektor pénzügyi manipulációi megrövidítették a társulati tagokat, s az ebből adódó botrányok sem tettek jót a vándorszínészet hírnevének. Zombor volt a színhelye 1846 októberében annak a megbotránkozató történetnek, amelynek főszereplője Komáromi Sámuel volt, aki, Szuper feljegyzése szerint „rendszerint elszámítja a jövedelem tiszta részét, úgy, hogy nekünk mi sem jut”.³² A kezdetben „még igen humánus”-nak mutatkozó színigazgató a **Pesti árvíz** című új darab bemutatásából származó dús bevételt, „elcsatolta a társaságtól, dacára hogy ahhoz mi jussa sem volt”.³³ A színészek egy része válaszul elhatározta, hogy megválik a társulattól, nemcsak ez utóbbi elitélendő cselekedete miatt, hanem azért is, mert azokból az ígéretekől, melyekkel elcsalogatta őket Kilényi truppjából, semmit sem váltott be. Az október 27-i utolsó előadás nem tartozott a legsikerültebbek közé, pedig az „előadáshoz átjött [Szabadkáról] Török Béni is a nejével, s ennek lányával, Munkácsi Flórával, de nem tudtak ezek sem hatást csinálni, mert a közönség [Komáromi] botrányai miatt, és a társaság irányában elkövetett leplezetlen zsarolásai miatt, kedvetlenségét még Komáromi vendégeivel is éreztetni kívánta”.³⁴

E rendkívül kínos és kellemetlen történet volt az okozója annak, hogy – mint már megjegyeztük –, Szuper Károly igen korán belekóstolhatott a társulatszervezés igen kényes feladatába. Az előadások rendezésével is relatíve korán bízták meg a kollegáihoz képest szerfelett művelt színészt. Az 1844 júniusában Zomborban először bemutatott **Peleskei nótárius** kapcsán – ezzel ünnepelte Halason színészi pályafutásának ötvenedik évfordulóját is –, a mindössze öt éve pályán lévő színész ezeket írta: „igyekeztem kivül az is nagyban fárasztott, hogy a rendezéssel is igen sokat kell bajlódnom, mert igazgatónk [Bács Károly], e pedáns gondatlan ember a színpaddal nagyon keveset törődik. Ő maga félszeg modorával lemorzsolja szerepét, végigcsinálja a megszokott attitűdöket és stellungokat, a többivel aztán mitsem gondol. Ha azt akarom, hogy egy egy darab jól sikerüljön, nekem kell mindenre felügyelnem”.³⁵

A **Napló** tanúsága szerint Szuper Károly már 1840-ben Kaposvárott is jogosult volt a jutalomjátékra.³⁶ Idővel afféle színházi mindenessé lépett elő, hiszen „azonkívül, hogy díszítek, kellékeket hordok, sűgok és gardrobot foltozok, még naponként a főbb szerepeket is el kell játszanom”.³⁷

A jutalomjáték esetében az volt a szokás, hogy a színész személyesen ment meginvitálni a közönséget. Szuper is maga toborozta közönségét az 1844. június 15-i előadásra, s mint írta, „nem is fáradtam siker nélkül”, többnyire szívesen fogadták, „különösen Bideskutya kir. fiscus”, aki szép ajándékkal lepte meg, s néhány jótanáccsal is ellátta: „ajánlá, hogy keressek jobb társaságot”, tekintettel arra, hogy Bács truppja, véleménye szerint, igen gyenge előadásokat produkált.³⁸

A következő évben Gócs társulatában a drámai előadások rendezői feladatát is Szuper látta el. A szezon kezdetén számos jó produkció született. A már említett **Végrendelet** is közéjük tartozott. Miután az év végére több új taggal bővült az együttes, az előadások minőségén ez úgy mutatkozott meg, hogy pl. **A harmincéves kártyás** című színjátékot „ki akarta fütyülni [a közönség] a botrányosan készületlen hanyagságért, mely társaságunkon a felszaporodás óta általánosan elharapódzott”.³⁹ A történetek után a tagok megemberelték magukat és a **Két pisztoly** már tisztességesebb produkciónak számított.⁴⁰

A **Napló** tanulmányozása számos releváns megállapítást kínál a színház-történet számára Szuper Károly színházi tevékenységének mibenlétére, pályájának első tíz évére vonatkozóan, ami lényegében meghatározó jellegű volt az egész karrier szempontjából. Ugyanakkor egy másik vitathatatlan jelentősége abban keresendő, hogy egy korszak, nevezetesen a Széchenyi reformjai megvalósítására való törekvés korszakának a körülményeit is megismerhetjük, különös tekintettel a vidéki színjátszás útjainak alakulására s mindazokra a kulturális, társadalmi, gazdasági sőt politikai folyamatokra is – lásd a nemzetiségi viszonyokat –, melyek az 1839 és 1847 közötti időszakra jellemzőek voltak országszerte, s természetesen, elsősorban, Bácska területére. Ezúttal egyetlen egy adalékra hívnám fel a figyelmet. Szuper társulata 1847 májusának elején Zomborban vendégszerepelt. A **Napló** egy nagyon fontos társadalmi és egy nagyon fontos gazdasági jellegű adatot tartalmaz. Szuper arról számol be, hogy ebben a szabad királyi városban és megyeszékhelyen a helybeli színházkedvelők, különösen pedig a vagyonosabb szerb családok „keresve-keresik az alkalmat, hogy egyik-másik színész iránti elismerésüknek kifejezést adhassanak”.⁴¹ A térség nemzetiségi viszonyainak alakulása szempontjából azért lényegbe vágó e megjegyzés, mert a későbbi történések [1848] összefüggésében arra hívja fel a figyelmet, hogy a szerb–magyar viszony kimenetele a szabadságharc idején másképpen is alakulhatott volna. Miről is van szó tulajdonképpen? Arról, hogy a **Napló** tanúsága szerint a két nép között ekkor még alapjában véve felhőtlen volt a kapcsolat a város területén. A közönség pártfogásával elégedett volt a társulat,

viszont a korábbi hónapokhoz viszonyítva a megélhetés körülményei drasztikusan megváltoztak. Az élelmiszerek ára emelkedőben volt, így „egy mérő tiszta búza 40-50 frt. Ha egyforintos kenyeret veszünk reggel a piacon, hát estig elfogy, mivelhogy csak egy kis cipó kapható 1 frtért”.⁴² Úgy tűnik, a gazdasági mutatók, mint általában a történelem folyamán mindig, ezúttal is előrevetítették az elkövetkező vészterhes idők árnyékát.

Ma már nem adható egyértelmű válasz arra, milyen színész is volt Szuper Károly, megilleti-e őt az a hely, mely az egyetemes magyar színjátszás szempontjából csak a kiváltságosoknak jár ki, de az kiolvasható a **Napló**ból, hogy egy rendkívül sokoldalú, művelt és lelkiismeretes színházi szakembert kell tisztelnünk benne, aki teljes mértékben felvállalta a vidéki színjátszás ügyét, és legjobb szándékának tudatában igyekezett annak színvonalát minél magasabb szintre emelni. Sokoldalúságát dicsérendő említjük meg, hogy rendezőként gyakran, a kedvezőtlen körülmények ellenére is, az előadások megfelelő kivitelezésén munkálkodott. A kortársaknak is ez volt a véleménye. Ha a helyzet úgy kívánta, a darabszerzés vizeire evezett, mint tette ezt 1847-ben Zomborban és 1848-ban Kecskeméten. Alkalmi művekről volt szó természetesen, melyek igen népszerűek voltak ebben a korban, s melyek „az ismert műsorrétegek motívumaiból építkeznek, és zömük sohasem jutott el az irodalom tudatáig, sőt rendszeresen a város határain túl sem”.⁴³

A **Napló** írása idején Szuper még csak belekóstolt a társulatszervezés lehetőségeibe. Minden esetre az ekkor szerzett tapasztalatokat kamatoztatni tudta, amikor a veszített szabadságharc következményeként létrejött mostoha körülmények valamelyest enyhültek, s a magyar színjátszás is fokozatosan visszahódította az őt megillető helyet a vidék művelődési életében.⁴⁴

Az reformkor utolsó évtizedének viszonylatában a **Napló** rendkívül sokatmondó és sokrétű, ugyanakkor természetesen szubjektív jellegű forrásnak tekinthető. Valóságértéke elvitathatatlan, hiszen Szuper Károly a reális körülmények mindenre kiterjedő leírásában oly jeles munkát hagyott ránk, amelyet nemcsak a színháztörténeti adatok bőséges tárházaként kell és lehet kezelni, hanem az 1839 és 1849 közötti periódus mindennapjainak alakulása és sajátossága is kiolvasható feljegyzéseiből.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány a Domus Hungarica támogatásával készült.
- 2 Szuper Károly: Színészeti naplója. 1830–1850. Sajtó alá rendezte Váli Béla. Budapest. Aigner Lajos kiadása, 1889. Hasonmás kiadás. In: Cenner Mihály: Utószó. 5. o.
- 3 Uo. 9. o.

- 4 Ua.
5 Szuper: i.m. 3. o.
6 Ua. 5.o. Szabadka, 1839. január 12.
7 Vö.: Káich Katalin: A zombori magyar színművészet története és repertórium, 1825–1918. Újvidék, Hungarológiai Intézet, 1975. 9. o.
8 Szuper: i.m. 8. o.
Az utolsó előadás a Napló bejegyzése szerint 1847. január 4-én volt. Közben Mátrai István személyében társigazgatót kapott a társulat. A bemutatkozó előadások egy sikerdarab, Bauernfeld vígjátéka a Vallomások lett, ezt pedig a Notre-Dame-i toronyőr követte. Az első bérletnek 90 bérlője akadt.
9 Szuper: i.m. 4. o.
10 Uo.
11 Emlékeim és élményeim. Miklóssy Gyula naplójából. II. 79-84. o. In: Báthory Romácsik Mihály: Magyar színészek és színésznők életrajzai. Adat-émlék és színműtár. Szerk.: - -. Kassa, Aigner Lajos Budapest, 1883. 4. füzet, 1. kötet
12 Szuper: i.m. 5. o.
13 Uo. 5–6. o.
14 Cenner: 5. o.
15 Szuper: i.m. 6. o.
16 Ua. 6-7. o.
17 Káich Katalin: i.m. 8. o.
18 Szuper: i.m. 35. o.
19 Ua.
20 Ua.
21 Káich Katalin: i.m. 8. o.
22 Uo. és Szuper: i.m. 39–41. o.
23 Szuper: i.m. 47. o.
24 Uo.
25 Uo. 49–50. o.
26 Uo. 49. o.
27 Uo.
28 I.m.: 45. és 49. o.
29 Uo.
30 I.m.: 52. o.
31 I.m.: 41. o.
32 I.m.: 57. o.
33 Uo.
34 Káich Katalin: i.m. 9. o.
35 Szuper: i.m. 35–36. o.
36 I.m.: 8. o.
37 I.m.: 36. o.
38 Uo.
39 Uo. 48. o.
40 I.m.: 49. o.
41 I.m.: 60. o.

42 Uo.

43 Kerényi Ferenc (szerk.): Magyar színháztörténet, 1790 – 1873. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 343. o. 1847. június 27-én az utolsó előadás Zomborban a Zombori leányvásár című "compositió" volt. A Tömeges felkelést Kecskeméten 1848. december 17-én majd pedig Győrött 1849. június 3-án mutatták be és a Cenner-féle utószó megjegyzi: annak ellenére hogy a színlap nem jelöli szerzőként Szupert, a források mégis őt említik szerzőként.

44 Az eddigi kutatások eredményeinek figyelembe vétele alapján a szabadságharc bukása után Szuper Károly színházigazgatóként a következő vajdasági városokban színidirektorkodott:

Beckskereken 1868. okt. 18. és november 16. között; 1869. okt. 16. és 1870. márc. 10. /?/ között; 1876. szept./okt.

Újvidéken 1868 /?/; 1873 /?/; 1877 január/február

Szabadkán 1850 /?/; 1863 /?/;

Zomborban 1867 /?/

KÁROLY SZUPER IN SOUTHERN HUNGARY

The actor's diary of Károly Szuper, written between 1839–1849, contains several entries of documentary value concerning the last chapter of the prime of the provincial strolling theatre companies. The study takes into account data connected to Zombor (Sombor) and Szabadka (Subotica) in relation to universal Hungarian theatre. It points out that even after 1837 the strolling companies did not cease to propagate and spread Hungarian culture, especially not in the multinational border regions.

KATONA EDIT

A VALENCIAELMÉLET TÖRTÉNETE ÉS ELŐZMÉNYEK AZ IGEKUTATÁSBAN

1. Az igekutatás történeti áttekintése

A nyelvtudomány történetének rövid áttekintésével az a célunk, hogy felleljük azokat a pontokat, amelyek valamilyen módon az igekutatáshoz kapcsolódtak, hiszen a kutatók a kezdetektől fogva tettek intuitív módon olyan megállapításokat, melyek már magukban hordozták a későbbi elméletek csiráit.

1. 1. A kezdetektől a XIX. századig

Panini szanszkrit nyelvtanától a XX. századi modern elméletek megszületéséig óriási nyelvtani anyag gyűlt össze. Az embert a kezdetektől fogva foglalkoztatta a nyelv mibenléte, keletkezése, természete.

A nyelv törvényszerűségeit az ókortól kezdve tanulmányozták. A görögök elsősorban a nyelv és a logika kapcsolatát vizsgálták, mivel a nyelvtudomány is a filozófia részterületeként fejlődött. A gondolkodás elemzésének melléktermékeként születtek meg a grammatikát érintő megállapítások. Platón, a nagy filozófus a mondat korai definícióját ekképpen adta meg: a nevekből és szavakból egy „nagy, szép egészet”, mondatot állítunk össze (H. TÓTH IMRE, 1996, 4.). A mondat grammatikai meghatározásának kezdetei is az antik kultúrához kötődnek.

Platón a görög mondatban névszói (*ónoma*) és igei (*rhéma*) részt különböztet meg. Az alanyi szerepet betöltő nevek és az állítmányi funkciójú szavak elkülönítésével megvetette a mondattani elemzés és a szófaji osztályozás alapjait. Arisztotelész rámutatott arra is, hogy a rhéma, az állítmány az ónomával szemben az időbeliséget képviseli. A sztoikusok felfedezték az eset fogalmát, amit aztán Apolloniusz fejlesztett tovább. Felismerve az igék tranzitivitását, a tárgyaz igék és a függő esetben álló főnevek közötti szintaktikai kormányzás jelenségét, Apolloniusz a vonzatszerkezet fogalmát vezette be. Ilyen kifejezéseket használ i. e. a II. században: az ige ilyen és ilyen esetet kíván meg, az esetet az igéhez igazítani, az igét a tárgyeset-hoz kellene közelíteni (ROBINS, 1999, 49.). A rómaiak közül Varro tett figyelemre méltó megállapításokat az esetrendszerrel kapcsolatban, Priscianus pedig a szóosztályok meghatározásával szabott irányt a tudo-

mánynak. Ma is korszerűnek ható meghatározása szerint a tranzitív igék azok, amelyek valamely függő esetű főnévvel/névmással fordulnak elő (dicsérlek *téged, ártok neked*).

A középkorban a latin nyelv egyeduralkodó folytán elsősorban a latin nyelvtanok szerzői vitték előbbre a nyelvtudományt. Természetesen gyakorlati célok megvalósítása érdekében állítottak össze kimerítő pontosságú grammatikákat. Az igekutatás szempontjából kiemelhetjük Sevillai Izidor (VI–VII. sz.) megállapítását, aki az adverbiumról megjegyzi, hogy azért hívják így, mert valamit hozzátesz, hozzáad az igéhez.

Petrus Hispanus (XIII. sz.) érdeme az, hogy ráirányítja a figyelmet a szó szerkezet és a mondat közötti különbségre. Boethiusnál pedig a mély és felszíni struktúra gondolatának a csirái is megjelennek a XIII. században. Erfurti Tamás (XIV. sz.) az arisztotelészi gondolatot gyökereztetni meg hangsúlyozva, hogy „az ige az a szófaj, amely a temporális folyamaton keresztül jelöl, és predicatum lehet” (H. TÓTH IMRE, 1996, 47.).

A reneszánsz idején megjelenő vulgáris nyelvtanok szerzői közül pl. Petrus Ramus (XVI. sz.) francia nyelvtana érdemel említést. Munkájában a szerző két fontos mondattani kategóriára épít, az egyeztetésre és a vonzatokra. A középkorban megjelenő spekulatív nyelvtanok foglalkozni kezdtek a mondatszerkezettel is. A mondat szintaktikai viszonyainak kutatása szempontjából kitüntetett figyelmet érdemel a modisták tevékenysége, akik „a mondattani viszonyokat függőségek és ezek lezártságának (kielégítésének) alapján elemezték” (ROBINS, 1999, 95.).

A XVII–XVIII. század ontotta a nyelvtanokat. Jelentős mennyiségű rendszerezetlen nyelvtani ismeret, nyelvi tény, adat keletkezett. Volt mire építenie a XIX. század nyelvtudományának, de tárgyát még meg kellett fogalmaznia, önálló tudománnyá kellett fejlődnie, amelynek saját módszerei, törekvései vannak.

A XIX. században az a felismerés, hogy a nyelv is változik, előtérbe hozta a nyelvtörténeti jelleg eluralkodását a nyelvészeti kutatásokban. A diakrónia térhódítása többek között lendületet adott a nyelvrokonság kutatásának Európa-szerte, így a magyar nyelvészetben is. A történeti nyelvtudomány nem csak felvázolta a nyelvi vizsgálódások egyik lehetséges módját, hanem jelentős mértékben hozzájárult magának a nyelvtudománynak a nagykorúvá válásához. A nyelvi változások leírása számos alapvető szabály, törvényszerűség megfogalmazásához vezetett Grimm, Bopp, Rask munkássága révén. A nyelvtipológia és az összehasonlító nyelvészet kialakulása is ennek a korszaknak a terméke.

Az újgrammatikusok mondatdefiníciójában a pszichológiai momentum, melyet már a korábbi korszakokban is érintettek a gondolkodók, elsődleges fontosságúvá lép elő. Hermann Paul így fogalmaz: „A mondat nyelvi esz-közökkel való kifejezése annak, hogy a beszélő lelkében két képzet kapcsolódott azon célból, hogy a két képzet a hallgató lelkében is összekapcsolódjék” (H. TÓTH IMRE, i. m. 133.). Paul feltételezi, hogy egy pszichológiai alanyhoz egy pszichológiai állítmány járul.

A XIX. és XX. század közötti átmenetet Ferdinand de Saussure neve fémjelzi. Saussure elméleti meglátásai irányadók voltak a XX. század nagy nyelvészeti irányzatai számára. Újításai közé tarozott, hogy a *langue* helyett a *parole*, a *diakronia* helyett a *szinkronia* szerepét hangsúlyozta. A mondatbeli szintagmatikus és asszociatív viszonyok feltárásával pedig lerakta a strukturalista nyelvészet alapjait.

1.2. A strukturalizmus térhódítása

1.2.1. A közvetlen összetevők módszerének elmélete

A strukturalista nyelvészet a nyelvet mint kódrendszert tanulmányozza. Igyekszik formalizálni az intuitív ismereteket, és univerzális szabályok, modellek létrehozására törekszik. „A strukturális nyelvészet a nyelv modelljeiről szóló tudomány” (APRESZJÁN, 1971, 83.). Az európai iskolák főként elméleti tevékenységével szemben az amerikai strukturalisták főként a tárgyszerűen leírható formai műveletekre összpontosítottak. Bloomfield és hívei nem az emberi tudatban keresik a nyelvi struktúrát, hanem kizárólag a bizonyítható adatokban. Ezzel az ún. nyelvmegfejtő módszerrel a nyelvi ismereteket a szöveget alkotó kódról kizárólag a szövegből szerzik. Mindez talán azzal is kapcsolatba hozható, hogy számos számukra idegen indián nyelvet írtak le. Az amerikai strukturalizmus egyik legismertebb válfaja, a Harris-féle disztribúciós nyelvészet a szöveg minden elemének minden lehetséges környezetét, az elemek sorrendjében elfoglalt helyét tüzetesen leírja. A jelentés kérdéskörével nem foglalkoznak, elsősorban az érdekli őket, milyen kiegészítőkre, vonzatokra van szüksége az igének ahhoz, hogy egy értelmes mondatot hozzunk létre. Vagyis: „mi egy jelentéses szerkezet szintaktikai minimuma?” (MOLNÁR ILONA, 1973, 134.).

Az európai iskolákat inkább az elméleti hozzáállás jellemezte. Hjemslevet pl. élénken foglalkoztatta a tartalom szubsztanciája és a tartalom formája közötti kapcsolat. A mondategységek közötti függőségi viszonyokkal kapcsolatos munkássága is figyelemre méltó. A függőség jel-

legét az *interdependencia*, *determináció* és *konstelláció* viszonyai közepette írta le. Munkásságának ez a része a függőségi nyelvtan egyes megállapításaival is rimel.

A strukturalisták a mondatot hierarchikus szintaktikai szerkezetként fogták fel, amely az alárendeltségi viszonyokon alapul. Közvetlen összetevős (KÖ) módszerük (melyet más néven alany–állítmány nyelvtannak is neveznek egyes kutatók) a lebontáson alapul. A nagyobb egységekből kiindulva a kisebbek felé haladnak úgy, hogy minden lépésnél egy kettéosztási művelet végeznek el. Az elemzés addig halad, amíg tovább már nem bontható morféimáig jutnak. A KÖ-módszert, melyet majd Chomsky is alkalmaz, sok bírálat érte. Pl. a stratifikációs elmélet hívei tiltakoztak a disztribúciós, közvetlen összetevőkön alapuló módszer linearitása ellen, és a példák sokaságával bizonyították, milyen sokféle módon viszonyulhat az egyik szint szerkezete a másikhoz. Általános a vélemény, hogy tagadhatatlan érdemei ellenére ez a módszer nem nyújtja a mondatok adekvát leírását, csupán megközelítő pontosságú eredményeket ad. A mondat szerkezetekben intuitíve felfedezhető különbségeket az összetevők fája nem tudja ábrázolni, többek között azért nem, mert egyidejűleg nem bonthatunk le többet két szimbólumnál újabb szimbólumokra.

Apreszján szerint, ha a strukturalista iskolák eredményeiket egyesítették volna, egy egységesebb teljesebb modell kialakulását lehetett volna elérni, így mindannyian egy elmélet részterületeit tárták fel, de nem mindig hiteles adatokkal. Az amerikaiak kérdőíves módszere, amellyel adataikat ellenőrizték, szintén nem mondható teljesen megbízhatónak. Hjemslev kísérletei, értékes megállapításai pedig kidolgozatlanok maradtak, a későbbi kutatók nem vitték tovább, nem teljesítették ki őket. A KÖ-módszer főleg a szintaktikai struktúrával foglalkozott, a mondat jelentése nem játszott benne jelentékenyebb szerepet.

Chomsky, a generatív grammatika megalkotója is az ábrázolásnak ezt a módját alkalmazta, de elméletének sarkköve lett az elfogadhatóság kritériuma. Chomskyt nem a beszélők által létrehozott megnyilvánulások leírása, megfejtése érdekelte, mint Bloofieldéket, hanem hogy a beszélő a rendelkezésére álló véges számú eszközt, hogyan tudja végtelen nagy számú variáció megalkotására felhasználni. A szabályok nyelvtanát igyekezett megalkotni, amellyel egy nyelv valamennyi mondatát generálni lehet.

Chomsky és hívei belülről, a beszélő kompetenciáján keresztül szemlélte a nyelvet. Arra keresik a választ, mi megy végbe az anyanyelvi beszélő

agyában, milyen természetű az az intuitív, nem tudatos ismeret, amely lehetővé teszi, hogy a beszélő használja nyelvét. A beszélő kompetenciájának részeként a szemantika is az elmélet alkotórészévé vált.

A generatív nyelvészet a jelentést eleinte teljesen a mélystruktúra körébe utalta, amelyből transzformációs szabályok segítségével alkotjuk meg a mondatot a felszíni szerkezetben. Felfogásuk szerint a bázisban lévő szótár alapvető szintaktikai és szemantikai információkat tartalmaz a jól formált mondatok megalkotásához. A generatív grammatikusok feltételezték a nyelvten első szintjén kezdő láncok ún. *magmondatok* (kernelek) meglétét, amelyek a kötelező transzformációkkal jönnek létre, a második szinten következik a transzformációs nyelvten, amely töröl, átrendez, hozzátesz. Majd a fakultatív transzformációkkal egy nyelv valamennyi mondatát létre lehet hozni. Ezzel egy ideális nyelvten alakítható meg.

Bírálni szemére vetik, hogy alkot egy nyelvten, amely segítségével nagy számú mondatot generál, s ezt azonosítja a nyelvvel, de a nyelv nem mondatok halmaza, ugyanakkor a jelentés kialakulása sincs megnyugtatóan tisztázva. „Kissé elhamarkodottan a »sztenderd elmélet« elnevezéssel illették azt a vonzó elképzelést, hogy a viszonylag elvont mélyszerkezet a szemantikai értelmezésen keresztül számot ad a mondat jelentéséről, a belőle a felszíni szerkezetet létrehozó, a jelentést a továbbiakban nem bolygató transzformációs szabályok egymásutánján keresztül haladva pedig bemenetül szolgál a fonológiai szabályoknak, amelyeknek a kimenete a kiejtett mondat” (ROBINS, i. m. 255.). Chomsky első műve a transzformációs szabályok tömegét halmozza fel, majd az *Aspects* már a transzformációs szabályok számának csökkenését hozza. A kormányzás és kötés elméletében az absztrakt esetek tematikus viszonyokat képviselnek (ágens, paciens, beneficiens), melyek a nyelvben kifejeződhetnek esetvégződések vagy szórendi viszonyok révén. A Chomsky ihlette burjánzó elméletek a XX. sz. hetvenes éveitől egyre inkább specializálódnak, s nem várható az egységesülésük. (Közülük kiemelkedik Fillmore esetgrammatikája, amelyben az esetek a mélyszerkezet tartozékaiként vannak jelen.)

A számos bíráló megjegyzés ellenére megállapíthatjuk, hogy a generatív grammatika vízvázaló a nyelvészetben, s az általa kifejlesztett módszerek, elvek nélkül ma már nem lehet elképzelni a nyelvi formákról való gondolkodást. Nem sikerült a generatív szemantika kialakítása, rendszerük túlságosan idealizált, de mégis sok pótolhatatlan információt elmondott a nyelvről. Eredményei abban a sajnos kisszámú munkában válnak

különösen hasznossá, amelyekben nagyobb anyagon következetesen alkalmazták elveiket.

1.2.2. A valenciaelmélet története

A valenciaelmélet történetét és fejlődési irányait Pavica Mrazović (1975), Forgács Tamás (1996) és részben Zoran Žiletić (1979), valamint Károly Sándor (1963) munkái alapján dolgoztam fel.

Az igével kapcsolatos megállapítások szinte minden nyelvtanban fellelhetők voltak a kezdetektől napjainkig, a XX. században azonban az igekutatás központi jelentőségű kérdéssé vált. A strukturalista irányultságú nyelvtanok egyik válfaja, a függőségi grammatika pedig teljesen az ige irányító szerepére épül.

A függőségi nyelvten hívei joggal hivatkoznak sok forrásra, mikor elméletük kezdetei után kutatnak. Már Paninitól kezdve (aki függőségi viszonyokat fedezett fel a szóosztályok között) a középkori modistákon át a már említett Hjemslevig és Otto Jespersenig (aki elsőként kísérelt meg függőségi viszonyokra épülő mondatant írni) sokan úgy képzeltek el a mondatot, mint hierarchikus viszonyokon alapuló szerkezetet. Külön hely illeti meg az elődök sorában Bühler-t, aki azt a sokat idézett megállapítást tette, hogy egyes szóosztályok *üres helyeket (Leerstellen)* nyitnak maguk körül, melyeket más szóosztályoknak kell betölteniük. Ezek a nézetek azonban, bár rendkívül fontosak voltak, nem terebélyesedtek egységes elméletté. A valenciaelmélet atyjának a francia Lucien Tesnière tekinthető, aki terjedelmes nyelvtenét teljesen az igére építi.

1.2.2.1. Tesnière elmélete

Tesnière szerint a mondat egy jól szervezett együttes, amelynek konstitutív elemei a szavak. A szintaxis fő feladata eme együttes szerveződésének a leírása. Tesnière a beszéd egydimenziós láncá mögött rejtőző többdimenziós összefüggésrendszert (*konnexiót*) a korábbi lineáris helyett (*sztemmájával*) vertikálisan ábrázolja. Úgy vélte, a lineáris ábrázolás, amely mindig csak két (a szót megelőző vagy követő) szó kapcsolatát képes bemutatni elégtelen, mert a szavak a mondatban többszörös viszonyt alakítanak ki egymással. A szavak közötti viszonyt vonallal jelzi. Sémájában a szavak mértani értelemben vett csomópontoknak számítanak (noeud – franciául, Knoten – németül).

A sztemma a mondat minden szavát felelő, fentről lefelé haladó összefüggésrendszert jelent, amelyben a felső elemeknek vannak alárendelve az

alsók. A felső csomópontokat Tesnière *vezérlőknek* (regissant), az alsóbbakat alárendelteknek, *függőknek* (subordinne) nevezi. Minden vezérlő elemhez több alárendelt tartozhat, de a függő elem csak egy vezérlő elemhez kapcsolódhat. A sztemma csúcsán a fő csomópontban egyesülnek a konnexiós vonalak. Ez a központi csomópont (noeuds centra) vagy másképpen a csomópontok csomópontja (noeuds des noeuds), amelynek az a feladata, hogy biztosítsa a sztemma egységét (PAVICA MRAZOVIĆ, 1979, 23–26.).

1.2.2.1.1. Tesnière valenciafogalma

Tesnière az ige irányítási, vonzatmegkötő képességét nevezi *valenciának*. Az igét egy horgas atomhoz hasonlítja, amely vegyértékének megfelelően meghatározott számú és fajtájú elemet képes magához kötni, vagyis az aktánsok (Károlynál cselekvéshordozók) bizonyos csoportjára képes kiterjeszteni a hatalmát, és befolyási övezetébe vonja őket.

A mondat jelképes leírása is nagyon szemléletes. Az igeci csomópontot ugyanis a drámához hasonlítja, amelynek a cselekményét az ige, szereplőit a vonzatok (aktánsok), „díszletcit” az elhagyható, szabad határozók (Forgácsnál cirkumstanciák, Mrazovićnál szirkonstansok, Károlynál körülményhatározók) adják.

Az aktánsok száma alapján Tesnière avalens, monovalens, divalens és trivalens igéket különböztet meg. Csak háromféle igeci kiegészítő van a rendszerében (nominativusi, dativusi, accusativusi). Ezeknek szemantikai funkciót is tulajdonít. A nominativus a cselekvés hordozója (a hagyományos nyelvtan alanya) az accusativus elősegíti a cselekvés végbemenetelét, a dativus azt a tényezőt képviseli, amelynek a javára vagy kárára megy végbe a cselekvés.

Sokan támadták Tesnière-t amiatt, mert az elemeknek az általa felvázolt hierarchikus rendje nem követi a beszéd lineáris rendjét, de ez nem is volt a célja, sokkal inkább a nyelv rendszerében megmutatkozó absztrakt viszonyok ábrázolása.

Szemére vetették, hogy a strukturális és a szemantikai (az ő szavával anaforikus) valencia közötti viszonyt rosszul ítélte meg, mikor ellentétes irányúnak feltételezte őket. Pavica Mrazović rámutat arra, hogy a valencia szemantikai vonatkozásainak kutatása csak az elmúlt évtizedekben kezdett felmutatni bizonyos eredményeket, ezért nem is róható fel Tesnière-nek, hogy a valencia leírásakor nem tudta érdemlegesen megoldani ezt a feladatot. Komoly bírálat illeti meg azonban az *aktánsok* és *sirkonstansok* elhatárolási elveinek felemássága miatt.

Rendszerének leggyengébb pontja a translációk kérdése. A transláció segítségével kerülnek át egyik morfológiai kategóriából a másikba a szavak. Ha a morfológiai osztályok nem esnek össze az elemek szintaktikai funkciójával transzformációra van szükség, amit Tesnière translációnak nevez. Transzlációval lesz melléknév a főnévből. Ez a leginkább bírált elem az elméletében. Példáiból kitűnik, hogy a szóosztályok fogalma nála nem esik egybe a hagyományos nyelvtanokéval, számára a funkció fontosabb a morfológiai osztályoknál.

Azt rótták fel neki továbbá, hogy csak a tiszta grammatikai eseteket vette számba. Az olyan nyelvekben, amelyekben vannak előljárós vonzatok, ezek kiesnének a vizsgálódás köréből, akárcsak a helyhatározói vonzatok. A fakultatív bővítményekkel pedig egyáltalán nem foglalkozik. Tesnière szerint a valencia elsősorban strukturális jelenség, ugyanakkor bizonyos szemantikai vonatkozásokat is tulajdonít neki. A szemantikai és szintaktikai valencia összefüggéseire inkább csak felfigyelt, de nem dolgozta ki. Így követői is elsősorban a valencia strukturális vonatkozásait vették át, és fejlesztették tovább.

1. 2. 3. A valenciaelmélet német nyelvterületen

A német nyelvtanításban már Humboldt óta az ige számított a mondat legfontosabb elemének, amelytől függ a mondat felépítése és a közlés tartalma. Az igevalenciáról elsőként Boost gondolkodik (*Wertigkeit des Verbs* – az ige értéke), megfigyeléseit azonban nem fejlesztette elméletté. H Glinz az igét a mondat tengelyének, vezető mondatrészének (*Leitglied*), archimedesi pontjának tartja, amely minden mást mozgat a mondatban. Helbig és Schenkel felhívják a figyelmet arra, hogy vannak ennek az elméletnek előzményei a régebbi nyelvtanokban. Behagel és Hayse nevét említik, akik az igéket egyfelől abszolút (szubjektív) osztályúakra osztják, amelyek nem igényelnek az alanyon kívül más bővítményt (*úszik, virágozik*), másfelől relatív (objektív) igékre, amelyek egy vagy több bővítményt követelnek meg (*tesz, vár*).

Busse az ige elsődleges szerepét azzal indokolja, hogy az ige nem rendelkezik olyan meghatározott szereppel, mint a többi szóosztálynak. Az ige a mondat felsőbb fokú funkcióját képviseli, konstituálja a mondatot, alapot teremt a többi mondatrész funkciójának a betöltéséhez. Ezt bizonyítja az is, Busse szerint, hogy minden mondatrésznek van kérdése, csak az ige nem.

A német nyelvészek különböző módon kapcsolódtak az őket megelőző irányzatokhoz, illetve meghatározott elvek szerint határolódtak el tőlük.

Van olyan kutató, pl. Brinkmann, aki teljesen Tesnière követője, mert az igei kiegészítők közé csak a tiszta nyelvtani eseteket sorolja be. Akad olyan is (Heringer), aki a függőségi nyelvtant a közvetlen összetevős grammatika kiegészítőjének tekinti. Helbig pedig a transzformációs-generatív grammatika eredményeit is felhasználta valenciaelméletének a megalkotásához.

1.2.3.1. A valenciakutatás alapkérdései

A német valenciakutatásban már a kezdetekben kirajzolódnak azok az alapvető kérdések, amelyek megválaszolása minden kutató munkájában felbukkan a későbbiek során.

1.2.3.2. Az alany szerepe

Szinte mindenki állást foglal az alany mondatbeli helyével kapcsolatban. Meiner, amikor az igéket egyszeresen és kétszeresen önállóan igékre bontotta, kétségbe vonta az alany elsődleges szerepét a többi bővítménnyel szemben. Grebe és Brinkmann a mondatot hagyományosan két fő részre (alanyra és állítmányra) osztja, műveikben azonban már használják az igevalencia kifejezést. H. Glinz az alanytól elvitatja a megkülönböztetett helyet, csupán elsőnek nevezi az egyenlő bővítmények sorában (Primus inter Pares). Erben tagadja az alany megkülönböztetett szerepét, de mint ágenst mindig a többitől izolálva ábrázolja. Ezzel tartalmi jegyet is bevisz a modelljébe. Engel a függőség fogalmát szintaktikai jelenséggé definiálta. A függőség nála egyszerűen azt jelenti, hogy a nyelv bizonyos elemei feltételt biztosítanak más elemek megjelenéséhez.

1.2.3.3. A valencia természete

A valencia meghatározására tett kísérletek általában a körül a kérdés körül forognak, hogy az igének tartalmi vagy szintaktikai kiegészülésre van szüksége. (A nagy előd, Tesnière az ige tartalmi jegyeire gondolt a valencia megfogalmazásakor. Elhatárolási kritériumai azonban tisztán morfológiaiak.) Grebe a Duden első kiadásában úgy vélekedik, hogy az igék megkövetelik bizonyos bővítmények megjelenését. Ezt értelmi szükség-szerűségnek nevezi (sinnotwendige Ergänzungen), tehát szemantikai síkon gondolkodik. A harmadik kiadásban mondatmodelljeit már az igevalenciára alapozva állítja fel. Osztályozási elve már nem a jelentésre, hanem a kiegészítők számára és fajtájára épül. A kiegészítőket morfológiai jegyeik és mondatbeli disztribúciójuk alapján kategorizálja. A valencia szintaktikai értelmezése mellett foglal állást, habár a szerkezetekhez sze-

mantikai meghatározásokat is fűz. Nikula és Heringer szerint a valencia szintaktikai és egyben szemantikai fenomén is. Helbig eleinte csak a kvantitatív eltéréssel foglalkozik, majd igyekszik ezzel ötvözni a kvalitatívot is. Engel strukturális jelenséggént fogja fel a valenciát, amit sajátosan értelmez. Különbséget tesz ugyanis rekción és valencia között. A rekción úgy határozza meg mint egyes szóosztályok azon általános tulajdonságát, hogy vezényelni képes más szavakat. A valenciát viszont mint a rekción egy sajátos formáját, illetve *a szavak bizonyos alosztályainak rekciónját* (MRAZOVIĆ, 1979, 20.).

1.2.3.4. *Dependencia és interdependencia*

Az ige és bővítményei közötti függőségi viszony jellegére vonatkozóan különböző felfogások alakultak ki. Heringer szerint az állítmány és kötelező kiegészítői között kölcsönös függőség (interdependencia) van, az állítmány és a szabad határozók között egyirányú függőség áll fenn (dependencia), ezen kívül még megkülönböztet independenciát, függetlenséget.

Engelen kísérlete, amellyel azt igyekezett bizonyítani, hogy a bővítmények is kihatnak az igevalenciára nem mondható sikeresnek. A kutatás mai eredményei ez ideig nem igazolják őt.

Engel valenciaelmélete abból indul ki, hogy minden nyelvben megfigyelhetők bizonyos törvényszerűségek az elemek szimultán megjelenésében, de meglátása szerint a kölcsönösségen alapuló megjelenés még nem ad elegendő támpontot ahhoz, hogy megállapítsuk, melyik a vonzó, és melyik a vonzott, a vezérlő, illetve a függő elem. (A németben komoly vita folyt erről a témáról, különös tekintettel a német névelő megjelenésének, illetve elmaradásának problémájára.)

Engel a közvetlen összetevőkön alapuló nyelvleírás (SPG) és a függőségi nyelvtan (Verbgrammatik) közötti különbség legfontosabb elemének tartja, hogy az előbbi az egész-rész viszonyt hangsúlyozza. Szakkifejezései: „ebből áll”, „ennek a része”, a függőségi nyelvtan pedig a: „*ha – akkor*” reláció. Vagyis: ha a mondatban megjelenik egy meghatározott szubkategorióba tartozó ige, amely bizonyos kiegészítőket igényel, akkor azoknak meg kell jelenniük, illetve lehetséges a feltűnésük.

Engel a függőségi viszonyok három fajtáját különbözteti meg:

a) *Ha* megjelenik egy meghatározott elem, *akkor kötelező* megjelennie egy másik meghatározott elemnek. Ezt nyíl szimbolizálja: \rightarrow , pl. $A \rightarrow B$. Ez a viszony áll fenn az ige és a kötelező bővítmény között.

b) *Ha* megjelenik egy meghatározott elem, *akkor lehetséges* (de nem kötelező) egy másik megjelenése. Ez a viszony az ige és fakultatív bővítmenyei között áll fenn, jele a következő szimbólum: \lrcorner , $A \lrcorner B$.

c) *Ha* megjelenik egy elem, *akkor tilos* egy másik elem előfordulása. Tehát a két elem kizárja egymást: A/B .

1.2.3.5. Hierarchikus ábrázolás

A valenciaelmélet hívei egy olyan viszonyrendszerben írják le a mondat szerkezetét, amelyben a szintaktikai kategóriák hierarchikus viszonyban vannak egymással. A mondatleírás a kiegészítők száma szerinti klasszifikáción alapul. Ezért is kapta a német függőségi nyelvtan a *Dependenzgrammatik* elnevezést. Engel megfogalmazása szerint a *dependencia*, illetve a *függőség* az elemek, illetve az elemek osztályainak egy tetszés szerinti irányultságú kontaminációja (bizonyos nyelvi elemek, illetve szóosztályok törvényszerű együttes – szimultán – jelentkezése). Erben modelljét tökéletesítve több fokozaton át jutott el a letisztult modell megalkotásáig.

1.2.3.6. Mondatmodellek

A valenciaelmélet hívei az igék mellett létesülő szabad helyek, illetve az ige kiegészülési szükségletei alapján az igéket alcsoportokba sorolják, illetve (ún. minimális) mondatmodelleket hoznak létre (Grebe 17, Helbig 10 mondatmodellje). Engelen nem a minimális, hanem a maximális mondatmodellből indul ki.

Grebe a mondatmodellben a függőség két szintjét különbözteti meg. Az első szinten vannak azok a bővítmenyek, amelyek közvetlenül az igétől függnek, a másodikon azok, amelyek a melléknéven át közvetve függnek az igétől. Grebe és Erben mondatmodelljei alapot adtak a további kutatásokhoz. Ők már nem csak a tiszta nyelvtani eseteket vették számításba, hanem az előljárós eseteket és az állítmány névszói részét is.

Helbig az igevalencia alapján 10 alapvető mondatmodellt (Grundmodellen) sorakoztat fel. A kiegészítőket morfológiai jegyeik alapján 19 osztályba sorolja be, és ezek kombinációjával 97 variánshoz jut el. Felróják neki, hogy azért ilyen nagy a variánsok száma, mert a variánsok elhatárolásához csak a kiegészítők morfoszintaktikai jegyeit veszi figyelembe. Egy kiegészítő minden megjelenési formáját külön variánsként szemléli. P. Mrazović szerint, ha a paradigmaticai – szintaktikai kritériumokat vette volna figyelembe, ha a különféle megnyilvánulási formákat egy egységként kezelte volna (mint Engel), egyszerűbb és áttekinthetőbb rendszert kapott volna.

Mindezt számozással elérhette volna, s a számok semmilyen morfológiai vagy szemantikai töltéssel nem rendelkeztek volna. Ugyanakkor elismeri, hogy hiányosságai ellenére Helbig munkája a német nyelv legteljesebb leírása, biztos segítség a tanárok és tanulók számára. Hozzátehetjük tehát, hogy a hibája az erénye is tulajdonképpen.

1.2.3.7. A bővítmények minősítése

Helbig szótárában úgy definiálja a valenciát, hogy az az ige és kiegészítői között fennálló strukturális viszony. A szintaktikai, ill. strukturális valencia (Helbig mindkét kifejezéssel él) az igének az a képessége, hogy üres helyeket nyit maga mellett, amelyeket obligatorikus és fakultatív kiegészítők (Aktanten) töltenek ki. Az igét és kiegészítőit összekötő kritérium nem a mondat alany-állítmány viszonyán alapuló grammatikai struktúra, sem a közlés kommunikációs értéke, hanem a szintaktikai szükségszerűség (amelyet azonban ő sem tud pontosabban definiálni. Helbig a szintaktikai szükségszerűség szerint osztja a bővítményeket a strukturális szempontból szükséges kiegészítőkre (Aktanten) és a szabad bővítványekre (freie Angaben). A szükséges (kötelező) bővítványeket két csoportra – obligatorikus és fakultatív – bővítványekre osztja. A kötelező bővítványek elhatárolására több transzformációs tesztet alkalmaz. Alapszerkezeteket (Grundstruktur) állít fel. Ezek az alapstruktúrák a mélyszerkezethez fűződnek, a mélyszerkezetben létező igéből és kiegészítőiből állnak össze. A mélyszerkezetben minden kiegészítő kötelező, míg a szabad határozók nincsenek jelen. A felszíni szerkezetben a szöveggörnyezettől függően lehetséges egyes kiegészítők elmaradása.

A szabad határozókat az alárendelt mondat sűrítvényeként fogja fel. (Ez egybeesik a magyar nyelvtanítás mai felfogásával.) A fakultatív és kötelező kiegészítők elhatárolását a felszíni szerkezetben végzi, az eliminációs módszerrel jut el a strukturális minimumig, a még jól formált mondatig. A grammatikalitás fogalmát nem definiálja, beismeri, hogy a törvényszerűségek intuitív felfogásáról van szó, amit informátorok kikérdezésével lehet objektivizálni.

Engel szerint a kihagyásos módszer (Abstrichmethode) nem megfelelő, mert hogy valami kihagyható-e, az a nyelvet mint rendszert nem érinti, az a normának, a nyelv normatizált használatának, a szövegnek a kérdése. Ő az alosztály-specifikus valencia alapján 10 igei kiegészítőt (Ergänzungen) állapít meg. Az ige mellett megjelenő szabad határozókat (Angaben) specifikus elemeknek nevezi. Az elhatárolás nála nem az eliminációs módszerrel,

hanem bizonyos vonzatok bizonyos igei alosztályok melletti specifikus jelentkezésén alapul. A vonzatok egymástól való elhatárolására az anafórákkal való behelyettesítést alkalmazza.

Engelen érdeme az, hogy nagyszámú német ige morfoszintaktikai elemzésével kimutatta, milyen morfoszintaktikai elemek, milyen kiegészítők jellemzőek – specifikusak – egyes igei alcsoportokra.

1.2.3.8. Valenciaszótárak

A valenciakutatás eredményei legszemléletesebben a valenciaszótárakban, függőségi alapon készült egynyelvű és összevettő nyelvtanokban mutatkoznak meg. A valenciaszótárak közül útmutató Helbig és Schenkel munkája, amely tudományos és oktatási szempontból is jelentős. Ez a szótár az ige mellett feltünteti a kiegészítők számát és fajtáját, valamint bizonyos szemantikai jegyeket (élő/élettelen fogalom). Bizonyos tematikai csoportokba sorolja az igéket. Az igéket három szinten (fokozatban) írja le. Az első szinten kimutatják, hogy hány valenciájú az ige, majd ennek alapján megalkotják a német nyelv mondatmodelljeinek rendszerét. A második és harmadik szintet a szintaktikai és szemantikai disztribúció körvonalazásának szenteli. Megjegyzendő, hogy itt leginkább az ige jelentésének és valenciájának a szelekciós hatásáról van szó. A második szinten a kiegészítők szintaktikai disztribúcióját írja le. Ez a kiegészítő szófaját érinti, valamint azt, hogy milyen eset, előjárás főnév vagy tiszta grammatikai eset, illetve alárendelt mondat-e. A harmadik szinten a szemantikai jegyeket sorakoztatják fel (élő/élettelen).

A kontrasztív kutatások jegyében elkészült egyetemünkön Petrović–Dudić egynyelvű vonzatszótárának (PETROVIĆ DUDIĆ, 1989) magyar–szerb változata is (BURZAN –PETROVIĆ – VAJDA, 1992). Ez a munka a kiegészítők száma alapján sorakoztatja fel a vonzatszerkezeteket, az egyvalenciájútól felfelé haladva.

1.2.3.9. Függőségi alapon készült nyelvtanok

Mannheimben Ulrich Engel egész iskolát hozott létre a német nyelv függőségi alapon történő leírására. Az itt dolgozó kutatócsoportok munkájának eredményeként mintegy 90 meghatározó jelentőségű könyv jelent meg. Ezek közé tartozik Engel *Syntax* című munkája is, melyben a szerző csupán szintaktikai kritériumokat vett figyelembe. Egy kiegészítő különféle megnyilvánulási formáit egy egységként kezeli. Az általa elhatárolt kiegészítőket megszámozta, s a számok semmilyen morfológiai vagy szemantikai

töltéssel nem rendelkeznek. Így kétségtelenül kisebb számú mondatmodellt kapott, mintha a kiegészítők minden megjelenési formáját külön variánsként tüntette volna fel, ugyanakkor a szemantikai tényezők teljes mellőzése nem lehet gyümölcsöző megoldás, még ha Apreszján nyomán feltételezhetjük is, hogy a szintaktikai struktúrák, meghatározott szemantikai osztályokat adnak ki.

Engel újradefiniált néhány fogalmat függőségi grammatikája megalakításához. Ide tartozik a valencia sajátos értelmezése az igei alosztályok fogalmának kialakítása (amelyekről fentebb már volt szó). Továbbá megalakította a *szubtextuális* nyelvtan fogalmát, hogy a beszéd folyamatát, a nyelvet valódi szerepkörében, használat, működés közben írja le, hogy azután a fennálló törvényszerűségek alapján nyelvtani szabályokat fogalmazzon meg.

Természetesen Engelt is sokan bírálják. Felróják neki, hogy az anaforák egyes esetekben nem határolják el egymástól a szabad határozókat a vonatoktól, ugyanakkor a határozók elhatárolási módja sem tökéletes, mindegyik csoportban lehet kivételt találni, olyan példát, amelyre nem érvényes a leírás. Egyes vonzatsoportokon belül is vannak azonos anaforák. Számkra a legtámadhatóbbnak az tűnik az elméletében, amit Pavica Mrazović az erényének tart, nevezetesen hogy egy kiegészítő minden megjelenési formáját egy számmal jelöli. Így végül is igen különböző mondatformák kerülnek egy típusba. Ez akkor is túl nagy áldozat, ha ezáltal csökkentjük a variánsok számát.

Engel és Pavica Mrazović közös tevékenységének eredményeképpen létrejött egy óriási projektum, a német–szerb összevető nyelvtan (ENGEL–MRAZOVIĆ, Kontrastive Grammatik deutsch–serbokroatisch. Novi Sad – München, 1986.). Két nyelv teljes nyelvtani rendszerének függőségi alapon történő összehasonlítása páratlan vállalkozás. A két vaskos kötet anyagából bennünket elsősorban az igéket és a valenciájuk alapján létrejött mondatmodelleket bemutató fejezetek érdekelnek leginkább.

A kontrasztív nyelvtan megírása után Pavica Mrazović Zorka Vukadinovićyal egy igen alapos, szemléletes valenciaelméletre épülő szerbhorvát nyelvtant jelentetett meg (GSJZS, 1990). Különösen jól kezelhetővé teszi ezt a külföldieknek szánt kiadványt a lapok oldalán futó betűjelzés. Ez a grammatika ugyanis betürendbe szedve sorakoztatja fel a nyelvtani egységeket feldolgozó fejezeteit. A kiegészítők (dopune) fajtáinak elhatárolási elveit részben megváltoztatták az összevető nyelvtan-

hoz viszonyítva, jobban a szerb nyelv igényeihez idomíthatták, mikor a hasonlítás követelménye már nem kényszerített rájuk kompromisszumokat.

1.2.4. A valenciaelmélet a magyar szakirodalomban

A magyar szakirodalomban Károly ismertetője után sem keltett különösebb visszhangot a függőségi grammatika. Tünetértékű, hogy Máté Jakabnak (MÁTÉ, 1999, 195.) a XX. század nyelvtudományi irányzatait bemutató könyvében is csak egy mondatnyi utalás van Tesnière-re és az ún. valenciaelméletre. Igaz, itt nagyon jelentősnek minősíti, de a további részletezéstől eltekint.

A magyar nyelvészet a maga útját járta, de ez nem jelenti azt, hogy a vonzatok problematikájára ne figyeltek volna fel nyelvészeink. Brassai a naphoz és bolygóihoz, Kern a fatörzshöz és ágaihoz hasonlította az ige- nek és bővítménycinek a viszonyát. Ez a fajta kutatás azonban megre- kedt, mivel Simonyi úgy vélekedett, hogy a vonzat „saját crejénél és je- lentésénél fogva” áll az ige mellett, ezért tiltakozott a vonzat műszó el- len, mert az önállótlannak tünteti fel az adott határozót (SIMONYI, 1888, 45–49.).

Később H. Molnár Ilona, Elekfi, Komlós munkái már az ige vonzástc- rületéből indulnak ki. Elekfi felfogása tulajdonképpen nagyon közel áll a valenciaelmülethez.

Mivel a magyar nyelvészetben sokáig nem vert gyökeret a valenciaelmé- let (kivételesen tekinthető Wacháék morféma alapú számítógépes felhaszná- lásra készült függőségi nyelvtana) sajnos a mondatmodellek rendszerét füg- gőségi alapon feldolgozó mondattan sem készült, pedig akkor az összevetés is sokkal könnyebb lenne. A függőségi nyelvtan a magyar nyelv kötetlen szórendje miatt egyébként is adekvátabb leírását adná nyelvünknek, mint az összetevős, mivel a függőségi nem kötődik semmilyen nyelvtípushoz, nem fontos alkalmazásakor a szavak egymásmellettsége.

Érdekes megjegyezni azonban, hogy az általános elhallgatás ellenére a valencia fogalma mintegy az igei, névszói alaptag vonzatosságának szinoni- májaként folyamatosan beépült a nyelvészeti írásokba, nyelvtankönyvekbe, pl. a Leíró nyelvtani segédkönyvbe (FALUVÉGY KATALIN–KESZLER BORBÁLA–LACZKÓ KRISZTINA, 1994, 105.), majd a Magyar gramma- tikába (KESZLER, 2000). Deme is az igeik vegyértékéről mint a kötelező bővítmények számát meghatározó tényezőről beszél anélkül, hogy említést tenne a valenciaelmületről, mintegy evidenciának tekintve annak a létezését. „Ha a kémiából veszünk hasonlatot, azt mondhatjuk: az ige vegyértéke nul-

lától négyig terjedhet” (DEME, 1978, 144.). A MG is ennek alapján osztályozza a vonzatszerkezeteket.

A valencia vonzatszerkező-képességgént való felfogása, és a vonzatok alapján megállapított valenciaérték összhangban van a hagyományos magyar vonzatszerkező-felfogással, csak míg a hagyományos nyelvtan a vonzat felől közelített az ígéhez, a valenciaelmélet megfordítva tanulmányozza a kérdést. A *rekció* sem volt soha általánosan elterjedt fogalom a magyar nyelvészetben, de a vonzat kifejezés – a bővítmény oldaláról kiindulva – magában foglalta azt, hogy az ígével kötött viszonyban lévő bővítményre kell gondolni.

A valencia kérdéskörének legkiforrottabb elméleti kidolgozása és főképp gyakorlati alkalmazása a magyar szakirodalomban Forgács Tamás nevéhez fűződik, aki a **Müncheni Kódex** Máté-evangéliumában szereplő igék valenciaszótárát készítette el. Forgács azzal indokolja elméleti választását, hogy sem a korábbi strukturalista irányzatok, sem a generatív grammatika nem hozott kellő egzaktságú eredményeket a nyelvléírás terén. Viszont „... az igevalenciák megállapítása... gyakran egyúttal az igéknek az eddigieknél pontosabb leírását eredményezi...” (FORGÁCS, 1996, 15.).

A XX. század második felében a nyelvészeti kutatások homlokterébe került az ige kapcsolódási lehetőségeinek a feltárása. A valenciaelmélet különösen szemléletesen bizonyította az ige vezető szerepét, és mind a nyelv tanulmányozásának, mind a nyelvtanulásnak új távlatait nyitotta meg.

Irodalom

- Apreszján, J. D.: A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei. Budapest, Gondolat, 1971. Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Bp., Tankönyvkiadó, 1974.
- Burzan, Mirjana–Petrović, Vladislava–Vajda József: Srpsko–mađarski rečnik glagolske rekcije – Szerb–magyar igei vonzatok szótára. Zavod za izdavanje udžbenika u Novom Sadu. Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, 1992.
- Elekfi László: Az igék szótári ábrázolásáról. = Országgh László (szerk.): Szótártani tanulmányok. Bp., Tankönyvkiadó, 1966. 183–214.
- Engel, Ulrich–Mrzović, Pavica: Kontrastive Grammatik deutsch–serbokroatisch. Novi Sad – München, 1986.
- Faluvégy Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): Leíró nyelvtani segédkönyv. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.
- Filipović, Rudolf: Teorija jezika u kontaktu. Zagreb, Jugoslovenska Akademija znanosti i umjetnosti –Školska knjiga, 1986.

- Forgács Tamás: A valenci elmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései. Szeged, *Studia uralo-altaica. Supplementum* 5, 1996.
- Havas Ferenc: Chomsky Syntactic Structures-e – húsz év múltán. = Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Bp., Tankönyvkiadó, 1989. 148–169.
- H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *ÁNYT.*, VI. Bp., Akadémiai Kiadó, 1969. 229–270.
- H. Tóth Imre (1996): A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. Szombathely, Savaria University Press Alapítvány, 1996.
- Károly Sándor: Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *ÁNYT.* I. Bp., Akadémiai Kiadó, 1963. 161–186.
- Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.
- Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1928.
- Komlósy András: Régensék és vonzatok. = Strukturális magyar nyelvtan. I kötet, Mondattan. Bp., Akadémiai Kiadó, 1992. 299–527.
- Molnár Ilona: A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója. *ÁNYT.* IX. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. 123–146.
- Mrazović, Pavica: Teorija gramatike zavisnosti, Zagreb, Naš jezik, 1–2, Školska knjiga, 15. 1975.
- Mrazović, Pavica: Razvoj gramatike zavisnosti. Gramatička teorija kontrastivne studije i nastava stranih jezika, sveska 1. Jezičke studije. Radovi Instituta za strane jezike i knjiženosti, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1979.
- Mrazović, Pavica–Vukadinović, Zorka: Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance. Novi Sad, Dobra vest, 1990.
- Robins, Robert Henry: A nyelvészet rövid története. Bp., Osiris Kiadó–Tinta Kiadó, 1999.
- Simonyi Zsigmond: A magyar határozók. Budapest, 1988.
- Szvorényi József: Kiseb magyar nyelvtan a középiskolák harmadik osztálya számára és magánhasználatra. Budapest, Franklin-társulat, 1875.
- Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961.
- Vukadinović, Zorka–Dudić, Kosta: Rečnik glagola sa gramatičkim i leksičkim dopunama. Novi Sad, Zavod za izdavanje udžbenika, 1989.
- Žiletić, Zoran: Gramatika zavisnosti Ulriha Engela. Gramatička teorija kontrastivne studije i nastava stranih jezika, sveska 1. Jezičke studije. Radovi Instituta za strane jezike i knjiženosti, Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 1979.

THE HISTORY OF THE VALENCE THEORY, AND PRELIMINARY RESEARCHES INTO THE VERBS

The author briefly surveys those chapters in linguistics that deal with the valency of verbs, and then gives the history of the valence theory from the French Tesnière to the elaborators of the German *Dependenzgrammatik*, Engel and Helbig. Briefly mentioning some polemical questions, she discusses the various possible interpretations of the concept of valence, prob-

lems concerning complements, the role and place of the subject, then mentions attempts to set up what is referred to as the systems of minimal sentence models, the dictionaries of valence, and contrastive grammars. In the conclusion, she considers the practical realizations of the valence theory in Serbian linguistics, and the fact that the notion of valence has worked its way into the traditional conceptions in Hungarian linguistic literature.

LÁNCZ IRÉN

A KISEBBSÉGEK ANYANYELVHASZNÁLATÁNAK JOGI SZABÁLYOZÁSA JUGOSZLÁVIÁBAN*

A kisebbségek anyanyelvhasználati jogait a JSZK és a Szerb SZK alkotmánya, Vajdaság Statútuma, valamint több törvény (a közigazgatási, oktatási, tájékoztatási törvény és még több más törvény), valamint a hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény rendezi.

1. A JSZK alkotmányát 1992-ben, a köztársaságét 1990-ben fogadták el. Mindkét alkotmány szavatolja a kisebbségek nyelve és írása használatának szabadságát. És mindkét alkotmány szerint a kisebbségeknek joguk van anyanyelvükön a nyilvános tájékoztatásra, és arra, hogy anyanyelvükön tanulhassanak. (A JSZK alkotmányának 45, 46. és 47. szakasza, a köztársaságinak a 32. és 49. szakasza rendelkezik erről.) Az oktatás kérdéseinek részletei az oktatásról szóló törvényben találhatók. A kisebbségeknek joguk van továbbá (a törvénnyel összhangban) arra, hogy oktatási, kulturális és más szervezeteket hozzonak létre, az állam pedig anyagilag segítheti ezeket. (Nem kötelezi erre semmi és senki, tehát ha jónak látja, támogathatja a szervezeteket.)

2. A hivatalos nyelv- és az íráshasználattal kapcsolatos törvény 1991. óta van érvényben. E szerint a törvény szerint a hivatalos nyelv a szerb nyelv, a hivatalos írás a cirill betűs írás. A latin betűs írás használatát ez a törvény szabályozza. Azokon a területeken, amelyeken nemzeti kisebbségek élnek, a szerb nyelvvel együtt a kisebbségek nyelvei is hivatalos használatban vannak, hogy milyen feltételek mellett, ezt is ez a törvény szabályozza. Az 5. szakasz pl. előírja, hogy a nemzetközi utakon és a műutakon a helységneveket és más földrajzi neveket cirill és latin betűs írással kell kiírni. Más utak esetében a cirill mellett kiírhatók latin betűkkel is. A 7. szakasz 3. bekezdése szerint a földrajzi nevek és tulajdonnevek (mintha a földrajzi név nem tulajdonnév volna!) a hivatalos feliratokon nem válthatók fel másmilyen nevekkkel, és írásuk a nemzetiségi nyelveken történik az illető nyelvek helyesírása szerint.

A községek statútuma (alapszabálya) írja elő, hogy területükön mikor van(nak) hivatalos használatban a nemzetiség(ek) nyelve(i). (A község területi egység, melyet több település és több kataszteri község alkot, melyben

* Elhangzott a Nyelvpolitika és anyanyelvhasználat címmel Budapesten 2001. nov. 16-án megrendezett tanácskozáson.

a polgárok az alkotmánnyal, a törvénnyel és a község alapszabályával összhangban megvalósíthatják az önkormányzásra való jogukat.) Hogy a tartomány szerveiben mely nemzetiségi nyelvek vannak hivatalos használatban, azt a tartomány statútuma tartalmazza.

A hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény tartalmazza azt is, hogy a peres eljárások során mit kell biztosítani a kisebbségeknek az anyanyelvhasználatot illetően (ez kb. ugyanaz, mint amit a büntetőjogi eljárásról szóló törvény tartalmaz).

A törvény 19. szakasza írja elő, hogy azokon a területeken, ahol a nemzetiségi nyelvek hivatalos használatban vannak, a helységek nevét és más földrajzi neveket (utcák, terek, szervek, szervezetek nevét), a közlekedési táblákon található neveket és más hivatalos feliratokat magyarul is feltüntetik. Ez így jól is hangzik, csakhogy az idén tavasszal hoztak egy alkotmányjogi határozatot a földrajzi nevek használatáról, amely értelmében alkotmányellenesnek mondták ki a magyar földrajzinév-használatot. (S tették ezt annak ellenére, hogy az idén januárban Jugoszlávia megfigyelői státust kapott az Európa Tanácsban, abban a nemzetközi szervezetben, amely A kisebbségi nyelvek európai chartájában a tagországok számára kötelező érvénnyel szögezte le a kisebbségi nyelvhasználat széleskörű jogait. Ugyanakkor a korábbi jugoszláv kormány aláírta az Európa Tanács kisebbségi keretegyezményét.)

Tehát Szabadka nem Szabadka, Zenta nem Zenta, ha magyarul használjuk a neveket táblákon vagy hivatalos iratokban, hanem Szubotica, Szenta (vagyis a szerb alakot írhatjuk magyarul). Zentáról pl. sok megjegyzés érkezett, néhányat közölt napilapunk, a Magyar Szó is, hogy ti. a végzős diákok tablóján miért úgy írták a város nevét, hogy Szenta. Nem tudom, hogy Szabadkán miként írják be a város nevét pl. a bizonyítványokba, és miként írták a tablókra, azt azonban tudom, hogy a közlekedési táblákon sok helyen *Szabadka* (is) olvasható.

3. A polgári perrendtartásról szóló törvényt 1977-ben hozták meg, s 1990-ig több ízben változtattak rajta, de a változtatások nem érintették a nyelvhasználatot. E szerint a törvény szerint a polgári peres eljárás azon a nyelven történik, amelyik hivatalos használatban van a bíróságon, s hogy melyik ez a nyelv, azt a község statútuma tartalmazza (6. szakasz). Az 1998-as módosítás szerint a peres eljárás nyelve a szerb nyelv, a hivatalos írás a cirill betűs, a latin betűs írás is alkalmazható a törvénnyel és az alkotmánnyal összhangban. Azokon a területeken, ahol a kisebbségek nyelve is használatban van, az eljárás a nemzeti kisebbségek nyelvén is folyik. A fél kér-

het tolmácsot, ha a bíró csak szerbül tud. A jegyzőkönyv szerb nyelven készül. Az idézéseket, határozatokat a feleknek szerb nyelven kézbesítik. De olyan kitétele is van a törvénynek, hogy azoknak a kisebbségeknek, akik az eljárás során anyanyelvüket használják, anyanyelvükön kézbesítik az írásokat, abban az esetben, ha a kisebbség nyelve használatban van a bíróságon. Szabadkán pl. a magyar nyelv is használatban van a bíróságon. Ha a bíró nem tud magyarul, tolmácsot biztosítanak.

4. Ez a büntetőjogi eljárásra is érvényes. A büntetőeljárásról szóló törvény 5. szakasza szerint a büntetőjogi eljárásban egyenrangú használatban vannak a nemzetek és nemzetiségek nyelvei és írásai – az alkotmánnyal és a törvénnyel összhangban (nem a kisebbség kifejezés van a szövegben). A különböző beadványok nyelve az a nyelv lehet, amely a bíróságok hivatalos nyelve. Ennek azonban vannak kiegészítései is: annak a nemzetnek a nyelve is használható, amely nem hivatalos nyelv a bíróságon, és ez vonatkozik a nemzeti kisebbségek nyelvére is, amennyiben összhangban van az alkotmánnyal, törvénnyel vagy más előírással, amely arra a területre vonatkozik, ahol a bíróság van. A nyomozás során és a tárgyaláson az eljárásban résztvevők használhatják saját nyelvüket. Ha más nyelven folyik az eljárás és tárgyalás, tolmácsot biztosítanak, az írott szövegeket pedig lefordítják. Az idézést, határozatot és más bírósági iratokat azon a nyelven küldik, amelyik a község területén használatban van. Ha használatban van valamelyik kisebbségi nyelv, azon a nyelven készülnek a hivatalos iratok. Ennek a törvénynek a módosítása most van folyamatban.

5. A közigazgatásról szóló törvényt 1997-ben fogadták el. A 16. szakasz előírja, hogy az eljárás szerb nyelven folyik, a hivatalos írás a cirill betűs, a latin betűs használatát a törvény szabályozza. Ahol a törvénnyel összhangban hivatalos használatban van valamelyik kisebbségi nyelv, az eljárás azon is folyik. Ha nem a fél anyanyelvén folytatják az eljárást, tolmácsot biztosítanak és az idézéseket a fél anyanyelvén továbbítják.

6. Az oktatással kapcsolatos törvények: külön törvény szabályozza az általános és középiskolai oktatásra vonatkozó rendelkezéseket, s ezek között vannak az anyanyelven történő oktatással kapcsolatos előírások is. Mindkét törvény szerint a tanterv megvalósítható a kisebbségek anyanyelvén, ha legalább 15 tanuló van a tagozaton. Ha szerb nyelven folyik az oktatás, a kisebbségek számára biztosítják az anyanyelv és a kultúra alapjainak elsajátítását. Ha a kisebbség nyelvén folyik az oktatás, a nyilvántartás azon a nyelven is történik. A naplót magyarul vezetik. A minisztérium jóváhagyásával pl. Újvidéken több ízben már 7–8 tanulóval is nyitottak magyar tagozatot.

A középiskolára vonatkozó törvény szerint abban az esetben is megszervezhető az anyanyelven történő oktatás (az oktatási minisztérium jóváhagyásával), ha 15-nél kevesebb tanuló van a tagozaton. Felvételi vizsgát azon a nyelven tesznek a tanulók, amelyen az általános iskolát végezték, tehát megszervezik a kisebbségiek nyelvén is. Az okiratok kétnyelvűek.

7. 2001. június 29-ei keltezéssel ellátva került július 23-án nyilvános vitára kisebbségvédelmi előzetes törvénytervezet, amelyet a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság Nemzeti és Etnikai Közösségek Szövetségi Minisztériumának munkacsoportja dolgozott ki. (A Magyar Szó csak augusztus 21-én közölte, a szerb szöveg pár nappal később jelent meg a Danas c. napilapban.) A szakértői csoport már jóval korábban, áprilisban közölte, hogy a jogszabályt egyeztettek az EBESZ kisebbségi főbiztosával, bemutatták a Európa Tanácsnak Strasbourgban és itt, Budapesten is, csak az érintett kisebbségek elé nem terjesztették. A Családi Kör c. hetilapban Bozóki Antal írt erről a tervezetről (2001 aug. 30., szept. 6., 13., 20., 27., okt. 4. és 11.) az előkészületéről is, és idézte dr. Dušan Janjićot, a belgrádi Etnikai Forum igazgatóját: „a szakértői csoport tevékenységét teljes mértékben Jugoszlávia nemzetközi elismerése felgyorsulását, a nemzetközi intézményekbe való bekapcsolódását szolgálta. Fontosabb volt megmutatni a világ, az Európa Tanács előtt, hogy dolgoznak a kisebbségi kérdés rendezésén, mint az, hogy annak mi a valódi értelme. Ezért történhetett meg, hogy megszegték az alapvető etikai és a hivatás, valamint a szakma normáit.” (A továbbiakban is felhasználom Bozóki ismertetését.)

Ez az első kisebbségjogi törvény Jugoszláviában, amely – mint hangsúlyozza Bozóki –, „a vajdasági magyarság sorsát is nagyban befolyásolhatja”. A jogász elvi dilemmája az, hogy – mivel alkotmányjogi reformot terveznek a köztársaságban –, „nem volna-e helyesebb ezt a kérdést az új alkotmány(ok) és Vajdaság Autonóm Tartomány alkotmányos helyzetek keretében rendezni?”. Félő ugyanis, hogy ez a törvény átmeneti megoldás lesz, csak a kisebbségek helyzetét viszont tartósan kell rendezni. És arról sem szabad megfeledkezni, hogy maga a törvény nem sokat változtat, ha nem követik intézkedések. „A törvénytervezetről szóló nyilvános vita azonban jelentősen hozzájárulhat a kisebbségek helyzetével kapcsolatos új alkotmányos megoldások kidolgozásához.”

A tervezet egy bevezetőt (preambulumot) és hat fejezetre osztva 27 tézist tartalmaz. Ezek közül néhánynak egy vagy több alternatívája van, melyek eltérő megoldásokat tartalmaznak, úgyhogy még nem lehet látni a megoldásokat. A tervezet első része tartalmazza többek között, hogy kik tekinthetők kisebbségieknek (a tézisnek négy változata van!). A második rész az alapelve-

ket foglalja össze (pl. az egyenlőség és a megkülönböztetés tilalma, a nemzeti hovatartozás vállalásának és kinyilvánításának szabadsága stb.) A felsorolt jogok nem jelentenek előrelépést az eddig is biztosított jogok terén. Ebben a szövegben is megtalálható, hogy az állam segíteni fogja a kisebbségek politikai, oktatási, művelődési és szakmai szervezeteinek munkáját, de nem tér ki arra, hogy miként. A 3. rész foglalkozik a személynév megválasztásával és használatával, a nyelv szabad használatával, a kisebbségek nyelvének hivatalos használatával kapcsolatos jogokat, s itt található a kultúra és hagyomány ápolásának joga, az anyanyelvű oktatásra való jog az iskoláskor előtti, az általános és középiskolai, valamint a felsőoktatásban. Ezek a jogok sem újak, a hetvenes években ezek alkalmazva is voltak. Néhány itt szereplő javaslat a jogász szerint változtatásra szorul, ugyanis az egyik tézis (9a) szerint a kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van arra, hogy az általuk értett nyelven értesüljenek a letartóztatásuk okáról, az ellenük emelt vádokról, és hogy ezen a nyelven védekezzenek. A *megértett nyelv* azonban nem azonos az anyanyelvvvel. A 10. tézis rendelkezik kisebbségi nyelvek egyenjogú hivatalos használatának kötelezővé tételéről a helyi önkormányzatokban – azokon a területeken, ahol a kisebbségekhez tartozók százalékaránya eléri az összlakosság 20%-át. Az egyik bekezdés egyik változata szerint ha a kisebbségek százalékaránya eléri a JSZK lakosságának 2%-át, akkor saját nyelvükön fordulhatnak a szövetségi szervekhez, s joguk van arra, hogy ezen a nyelven kapjanak választ. De nincs szó arról hogy nyelvhasználati jogaikat miként valósíthatják meg a köztársasági és tartományi szervekben.

A tézis 2. bekezdésének változata elfogadható módon rendezi a hatalmi szervek, települések, utcák és terek nevének kiírását. Előírja, hogy ezeket az adott kisebbség nyelvén is ki kell írni *annak helyesírása és hagyományai szerint* (az én kiemelésem). Vagyis Zenta nem lesz tovább Szentá.

Ugyancsak a 3. részben kapott helyet az a tézis is, amely előírja, hogy a főiskolák és az egyetemi karok megszervezik a kisebbségi nyelvi lektorátusokat, „amelyeken a nemzeti kisebbségekhez tartozó egyetemi hallgatók anyanyelvükön is elsajátíthatják a szakkifejezéseket”, továbbá „az állam szorgalmazni fogja a nemzetközi együttműködést is, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozók számára lehetővé tegye külföldön az anyanyelvű tanulást, s az így szerzett diploma elismertetését”. (Lektorátusok valamikor működtek, pl. az újvidéki Jogi Karon, a Természettudományi Karon, de leépítették őket.)

Újdonság a következő: az „anyanyelvű oktatás tanterve és óraterve a társadalomtudományi tantárgyak esetében a nemzeti tartalmakra vonatkozó résznek legalább a felében az adott nemzeti kisebbség történelmét, művé-

szetét és kultúráját tartalmazza”. (Néhány tantárgy, pl. a történelem, zene, képzőművészet tantervének már tavaly elkészült az ilyen változata.)

A tervezet szerint az anyanyelvi oktatás tantervének és óratervének kidolgozásában kötelezően részt vesz az illető nemzeti kisebbség nemzeti tanácsa, amelynek az egyetértése nélkül a program nem fogadható el. Én úgy gondolom, hogy a tantervek elkészítését a szakterületekhez értőknek kell elkészíteniük.

A 17. tézis szerint „a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van az anyanyelvükön történő teljes és tárgyilagos tájékoztatásra, beleértve az információknak és eszméknek a sajtó és más tömegtájékoztatási eszközök útján történő kinyilvánítását, fogadását, küldését és cseréjét”. A 4. bekezdés szerint az adásidő tartamának állami, körzeti és helyi szinten arányban kell lennie a nemzeti kisebbség létszámával és koncentrációjával.

A nemzeti tanács új jogi intézmény. A 4. rész 19. tézisből idézek: „A nemzeti tanács az adott nemzeti kisebbség nyelve hivatalos használatához, anyanyelvű oktatásához és tájékoztatásához, valamint a kultúrájához fűződő kérdésekben volna illetékes, amelyekkel kapcsolatban az állami szervek kötelesek volnának kikérni ezeknek a testületeknek a véleményét.”

A többi tézis döntéshozatalban való részvétel, valamint a jogvédelem kérdéseit tartalmazza.

Ez az előzetes tervezet a minimális nemzeti kisebbségi jogokon alapul, amelyek közül néhány alapvető jog kimaradt. „Hiányzik belőle az az alapvető rendelkezés is, amely kimondaná, hogy a törvény biztosítja a polgárok egyenjogúságát, tekintet nélkül azok nemzeti és etnikai hovatartozására” – írja a tervezettel kapcsolatban Bozóki Antal, s ismertetését azzal zárja, hogy a tézisek jogokat adnak, de kötelezettségeket nem fogalmaznak meg, a kisebbségek oktatási, kulturális egy egyéb tevékenységei, intézményei folyamatos pénzelésének biztosításáról nem esik szó, és nem irányoz elő autonóm megoldási lehetőségeket a Vajdaság számára.

Goran Svilanović jugoszláv külügyminiszter nemrég a következőket nyilatkozta a tervezettel kapcsolatban a Magyar Szónak: „Nagyon régóta várjuk ennek a törvénynek a meghozatalát, talán most rövid határidőn belül meglesz. Persze tudnunk kell, hogy egyetlenegy törvény sem képes felölelni minden problémakört, de úgy hiszem, az a fontos, hogy megteremtjük az intézményes alapot ahhoz, hogy a Jugoszláviában élő minden nemzet otthon érezze magát itt magát, s tagjai ne érezzék magukat másodrendű polgárnak” (Magyar Szó, 2001. okt. 21.).

8. A helyi önkormányzatokról szóló törvényt talán elfogadják az év végéig. A tervezet szerint hivatalos használatban lesznek/maradnak a kisebbségek nyelvei. A Vajdaságban volt már ötnyelvű adminisztráció, s jól funkcionált tartományi szinten. A községekben már nem, és most is gondok várhatók. A fordítókat és a hivatalnokokat fel kell készíteni. Mindössze 5 községben van fordítószolgálat, hatban pedig vannak fordítók. A jó terminológia megalkotása elengedhetetlen. Az iratok két nyelven készülnek majd, ezeket racionalizálni kell, hogy mindenki megértse őket.

9. Vajdaság AT Képviselőháza az idén határozatot hozott (Vajdaság AT Hivatalos Lapja, 1/2001) a többnyelvű anyakönyvi űrlapokról és azok kitöltéséről. A határozat kilenc szakaszt tartalmaz, ezek előírják, hogy azokban a községekben, amelyekben hivatalos használatban vannak a kisebbségi nyelvek, az anyakönyvi kivonatokat két nyelven töltik ki (ha így kéri; 3. szakasz). A határozat a névhasználatot is rendezi, a név ezek szerint a kisebbség nyelvén és írásával írható (zárójelben a nevet szerbül is fel kell tüntetni). (A köztársasági utasítás nem tartalmazza ezeket a jogokat, így kérdéssé tette a kisebbségek jogainak megvalósítását. Ezért született meg a tartományi határozat.)

10. Néhány adat:

– Vajdaság Autonóm Tartományt 44 község és Újvidék város alkotja. Újvidéken és 29 községben hivatalos használatban van a magyar nyelv is. A magyar nemzetiségű lakosok aránya ezekben a községekben 2,47% (Fehértemplom)–88%(Kanizsa). 6 községben 4, 11-ben 3 és 20-ban két nyelv a hivatalos nyelv. Hogy miként valósul meg az anyanyelvhasználat, az a helyi hatalomtól függ (Temerin lakosságának kb. fele magyar, a helyi hatalom képviselői azonban ekstrém szerb nacionalisták, és ahol tehetik, akadályozzák a magyar nyelv használatát. Ez a Tartományi Kisebbségi Titkárság megállapítása.)

– 80 általános iskolában folyik magyar nyelven az oktatás, 11-ben csak magyarul (az iskolák 29 községben vannak, 24.827 magyar tanulóból 20.161 tanuló tanul az anyanyelvén, ez 81,21%; 4666-an tanulnak szerb nyelven, ez 18,79%). 730-an tanulnak magyar nyelven az alapfokú zeneiskolákban; magyar nyelven is, tehát kétnyelvű zeneiskolában 293-an.

– 30 középiskolában van magyar nyelvű oktatás (12 községben 279 tagozat van, 9631-ből 6580 magyar diák tanul anyanyelvén, ez 68,32%). Az adatok az 1999/2000-es iskolaévre vonatkoznak.

– A főiskolákon a magyar hallgatók aránya 6, 91% (a 11811-ből 816 hallgató a magyar). 11475-en tanulnak szerb nyelven, közülük 501 magyar nemzetiségű.

– 13 egyetemi karon 32293-an tanulnak, 6,29%-uk magyar nemzetiségű (2032). 31626 hallgató tanul szerb nyelven, közülük 1461 magyar nemzetiségű. Magyar nyelven folyik oktatás az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (a hallgatók az informatikát tanulják szerb nyelven) és a Művészeti Akadémián (itt néhány tantárgyat szerb nyelven tanítanak), valamint a szabadkai Tanítóképző Egyetemen. A szabadkai Közgazdasági Karon és az Építészeti Karon több tárgyat magyarul tanítanak.

– 27 község és Újvidék könyvtára(i) 528 674 magyar nyelvű könyvvel rendelkeznek. (Tanszékünk könyvtárában kb. 45 000 katalogizált könyv van, ez nincs hozzáadva a fenti számhoz.)

– Az Újvidéki Televízió évente kb. 500 órás magyar adást sugároz, az Újvidéki Rádióknak egész napos magyar adása van, és 22 helyi rádióállomásunk is van, ezeknek magyar nyelvű adásai is vannak.

– Egy magyar nyelvű napilapunk van, a Magyar Szó, és vannak magyar nyelvű hetilapjaink, folyóirataink is.

REGULATIONS FOR THE USE OF MOTHER TONGUE OF NATIONAL MINORITIES

The author reports on how the the Constitutions of the Federal Republic of Yugoslavia and of the Socialist Republic of Serbia, as well as the legislations on the use of official language and script, civil procedure, criminal procedure, administration, and primary and secondary school education provide for the use of mother tongues of national minorities. Then she proceeds to present the preliminary draft legislation on the protection of minorities providing for the rights of minorities, including those referring to the use of the mother tongues, and then talks about the law on local government to be passed soon, and the provincial resolution concerning multilingual registry forms and the way to fill them in. Finally she provides a few data on how the use of Hungarian is realized in practice in Vojvodina, for example in education.

PAPP GYÖRGY

SZAVAK – HATÁROK NÉLKÜL?'

Idegenszó-használatunk jelenlegi állásáról

Mottóm: „Vagy, mint midőn az óriás boa
Nagy martalékkal hömpölyög tova
Gímet rab olván, vagy bölénytinót,
Féltesttel, amely még száján kilóg,
Hétszámra hordja az ágbogas fejét
Vélné az ember, egy erdőt evett.”
Arany János: Vojtina ars poeticája

„Diligenter frequentáltam iskoláim egykoron,” és, íme, itt állhatok Önök előtt, hogy Petőfit a dolgok jelenségszerű lényegét, Arany Jánost pedig a képes értelmét megcélözva idézzem. Arany Jánost úgy és azért, amilyen értelmet ő nem szánt elhangzott sorainak, de hát éppen az a sajátja minden gyönyörű költői kétértelműségnek, hogy hozzájuk újabb helyzetek, tartalmak kapcsolhatók. Esetünkben az a lényegében elválaszthatatlan kettősségű mindenkori nyelvünk és nyelvközösségünk, amelynek fennmaradásához, változó környezetéhez, a világhoz felzárkózáshoz időben és térben mozogva, mint a boa – ha már kiválasztottuk, vállaljuk is a költői kép ódiáját – folytonosan idegen nyelvi anyag, sőt korábban idegen nyelvi valóságháttér, dolgok és fogalmak befogadására kényszerül. A végeredményre időkezeléstől függően másként és másként nézhetünk: Minden pillanatnyi jelenben szavak megemésztetlen, félig hasonított erdejét látjuk, az idők mélyén mozogva nyelvünk ízceibe, sejtjeibe épült, nemes anyaggá lényegült rengetegeket tapasztalhatunk.

Ebben a rengetegben rendet tenni, csapást vágni nyelvészetünk, nyelv-művelésünk örök, nem egyszer túlzott buzgósággal felvállalt gondja, mondjuk ki azt is, örök Déva vára volt. Akarva, nem akarva fel kell ezt vállalnia a legmodernebb, más nyelvek életterében megszületett, megizmosodott nyelvi tervezésnek, nyelvépítésnek is, különösen nálunk nemzetiségi környezetben, ahol egyfajta idegen szavak rengetegében élni nem elit vállalkozás, nem úri passzió, de történelmi késztetés, vagy éppen kényszerűség.

0. Ebben a kérdésben – el kell ismernünk, kétség kétség hátán halmozódik, akár a fát nézzük, akár az erdőt, a megítélésben, elnevezésben, az „idegen” elemek váltakozó divatjában, özönében. Magyarország az Európai Unió kapujában vár bebocsátásra, egyre általánosabb az úgynevezett globalizáció. A fénybetűk² (nem neonreklámok) az idegen világok egyre több, egyre elvadultabb üzenet- és identitásdarabját villogják felénk, már nem csak az *unicumot*, *darlingot*,³ mint Kosztolányi Dezső korában, hanem az *Invest Bankot*, *free shopot*, *sowműsorokat*, *pubokat*, bódítóan idegen bolt- és vendéglőneveket, hivatalok, vállalkozások megnevezését. A lángbetűknél szerényebben, de érelyesebben hirdető idegen neveket, nyelvi anyagot a helység-, utcanév- és intézménynév-táblákon, olyan hirdetményt, hogy „Ez a legolcsóbb szuperturi”.⁴

Tudományos tanácskozásokon hangzik el mostanában, hogy a Jules Verne helyett használt *Verne Gyula* sértő a francia népre (És a *Louis* helyett mondott *Lajos?*), meghogy a *Londont*, *ph.d-t*, a *CIA-t*, a *prodzsektet*,⁵ nem mondjuk elég angolosan, a *dzsessz* magyaros, tehát a fogalmat már befogadó átírása a zenei stílus lejáratása. Az újonnan szerkesztett magyar értelmező szótárba információink szerint az *ekonómia* szót is felvették, a vajdasági kérdőívek tanulságaira hivatkozva, hogy ott – itt általános használatú lenne ez a szó. Nem tudjuk, hogy a gazdaság, gazdaságtan mellett a mezőgazdasági birtok értelmében is?

Ez van egyrészt, de van másrészt is: nemrégiben jelent meg Magyarországon több magyarító szótár, azt is hallottuk, olvastuk, hogy törvényt kíván hozni a magyar parlament (hadd ne mondjunk nyelvhasználati törvényt, mert az rossz emléket idéz) az idegen cégnevek, fantázianevek, intézménynévi kiírások szabályozására, betiltására, vagy legalább azért, hogy magyar tájékoztatás is kerüljön melléjük, és ennek kidolgozására az MTA Nyelvtudományi osztályát kérték fel; angol szavak tömege válik lenge „köntösében”, átírásában magyarrá, mint a nem tudni, mire való *bébiszitter*, *szörf*, esetleg a gyönyörű számítástechnikai szakszót, a *helyört* is *kurzorra* vissza angol-magyarosítjuk?

Kérdések – egyértelmű válaszok nélkül: Vajon *Petőfi Sándor*, *Arany János*; a *gulyás*, a *magyar* népnév ejtésére mennyire ügyelnek más nyelvi közegekben? Mennyire függ a mi figyelmünk egy-egy nyelv rangjától, amint beszédesen rossz példa rá a *leszkosé muselic* (a *leskovacska mutykalica* helyett),⁶ vagy a *robna kutya-áruház*, a *pívó-sör*. Hogyan tágítja az üzleti érdek közneveink elterjedési határát, mint a *vajkrem*⁷ nálunk mostanában.

Igazat kell ma is adnunk Kosztolányinak: „... sehol a művelt Nyugaton nincs oly gyökértelen sete-suta nemzetközi hóbort... olyan gerinctelen tör-

leszkesedés más népek nyelvéhez, mint minálunk. Ott abból az elvből indulnak ki, hogy aki anyanyelvét szóban és írásban derekasan tudja, az már művelt ember... Itt előbb kell elsajátítani bizonyos fogadókapusi színvonalat, öt-hat nyelv tessék-lássék tudását, de többnyire szavakat – dezavual, mentalitás, blazírt, interjú, s akkor az illető már beléphet a kiválasztottak körébe.”⁸ A válasz a kérdésben rejtezik.

Hihetünk abban másrészt, hogy magyarító szótárakkal, pusztán nyelvészeti beavatkozásokkal, törvényekkel határt, gátat szabhatunk az „idegenségnek” – a ténylegesen működő nyelvhasználati, nyelvértési (kompetencia, perforancia) folyamatok természetének nyelvökölógiai körülményeinek feltárása nélkül?

1. Mi a Szavak – határok nélkül szókapcsolatot kérdőjeles formában fogalmaztuk, az idegen szavak értelmében. Igenlő választ csak a területiségben, de nem mértékükre gondolva adhatunk.

Baj van az idegen szó szokványos értelmezésével is, mert egyrészt a más nyelvekből, kultúrákból beáramló nyelvi képződmények a szavak lexikai elemek szintjére aligha korlátozhatók. Ahonnan a *projektum* szó származik, onnan a *Gaudeamus igitur*, a *Cum grano salis* is nyelvünkbe került. Kétséges az idegen jelző jelentéstartalma is, mert az csak a „nem a mienk” ellentétére épül, s sokszor nincsenek mögötte tényleges nyelvhasználói döntések, tapasztalatok.

2. Igaz, az idegen elemek magyar nyelvben folytatódó élete, gondjai minden nyelvi réteget, szintet érintenek, de korántsem azonos mértékben, szerepkörben, felelőséggel. A nyelvi eszközteremtés, gondolati, tudományos, közéleti felzárkózás – ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni – az egész nyelvközösségnél kisebb csoportokban „műhelyekben” zajlik.⁹ Nemzetiségi környezetekben éppen ezeknek szűkebb kommunikációs rétegeknek a hiánya, nagyobb, de illetéktelenebb csoportok helyükre kerülése okoz gondot. Egyik ilyen szakosítottabb szerepkör a külső forrásokból merítés, a más nyelvi valóság hátterekkel való érintkezés határán, területén keresendő. A *szkupstinát!*¹⁰ még magyar alaki tükrözésésként javasoló jogász, fordító a kétnyelvi kontaktus tudatos részese, a helyi közösségekben felszólaló földműves már nem az. Nála már társadalmi interferenciával kell szembenéznünk.¹¹

Vannak tehát a nyelvi és életterünkben kilépők, mint Körösi Csoma Sándor, Teleki Sámuel, első ausztráliai utazóink, vagy az észak-európai tengerparton portyázó Balassi Bálint, aki az apály után tengervízű tózárványokat látott, amelyeket *Watmeer*-nek neveztek a helybeliek. Hasonló szerepük a

nyelvünk areális érintkezésének mindenkori határán alkotók, fordítók, újságírók, tudósok, akik tényleges, vagy rejtett fordítás révén más nyelvű, külső forrásokból merítenek közérdekű információt, nem mindegy persze, hódítás, hódolás vagy természetes kapcsolatok révén. Gondoljunk csak a *kolhozra*, *peresztrojkára*, *rukkolásra*, *cibakra* stb.

3. Ebben a helyzetben, egy másik konkrét nyelvvel való kapcsolatban több választása lehet annak, aki dönt, de mindegyik más következményekkel, felelősséggel is járhat.

Amennyiben egy adott fogalom, fogalomkör esetében hiányzik a kifejezendő, hiányzik a nyelvi jel, eljárhat úgy, hogy **átveszi az eredeti megnevezést**. Ha az eredeti képződmény jelentéselemek szerint tagolható, **lemásolja ezek szerkezeti logikáját magyar elemekkel** (tartalmi tükrözés), alkalmazhat ún. **fogalmi közelítést**¹², mondattá, **definícióvá is oldhatja** a lexikai szintű információt (*Besa* – albán becsületszó,¹³ fogadalom, *sišano kumstvo* – nyirakozási komaság,¹⁴ *ašikovanje* – asik, *kenguru* – ugrány – ugró kecske,¹⁵ *tengeri morotva*,¹⁶ *archipelagosz* – szigettenger).¹⁷

Minden előbb vázolt megoldásnak elmélyült külön monográfiák szintjén kellene nyomába erednünk. Nincs tudomásunk például arról, miként, csak előnyösen, vagy hátrányosan is befolyásolta a magyar nyelv tipológiai arculatát, karakterológiai természetét a nyelvművelés pedig már egyik túlsúlyától, ez eleven képzőktől elszakadni látszunk. Amit hozott az a magas fogalmi absztrakciós hajlam, de a túlságos konkrét képesség nemkülönben.

4. Maradjunk mármost az első döntés, az ún. **alaki tükrözés** eseténél. Ha indokolt, mindig bonyolult döntéssorozat végeredménye, a következő mozzanatokra bontható.

– Van-e a megoldásnak tárgyi indokoltsága? Ez önmagában is összetett témakör. A forrásnyelvi szöveg háttér területi, időbeli azonosíthatósága (*Knesszet*, *Szobranye*, *Szejm*,¹⁸ *kenéz*,¹⁹ *lasszó*²⁰), és különösen érzékeny kérdés a nevek világában (*Újvidék*,²¹ *Dusán István*,²² *Borba*, *Magyar Szó*²³). Mindennek nyelvpolitikai, de fordítástudományi elemei is vannak. Mit tegyünk a pénznevekkel,²⁴ történelmi klisékkel,²⁵ történelmi rangokkal, méltóságnevekkel, humanista- és királynevekkel, műalkotások, művészeti irányzatok megnevezésével.²⁶ Mit fogadhatunk el a műfordításban az egyéni stílus, az eredeti atmoszféra felidézésének eszközeként²⁷. Egy elvet azonban meggyőződéssel kimondhatunk: Ami a forrásnyelvi beszélő számára hírértékkel bír, azt nekünk is be kell helyettesítenünk. Ezért nem értjük, miért fordították le szerbre a kitűnő magyar rajzfilmben Lu-

das Matyi, a pallér és orvos olasz halandzsaszövegét az Újvidéki Televízióban.

– Itt merülnek fel a terjedelmi, fordításpoétikai gondok is. Vajon van-e jogom Thomas Mann Varázshegyében Hans Castorp francia nyelvű szerelmi vallomását lefordítani,²⁸ amikor ő a német kiadványban fordíthatlanul hagyta? Hova lesz a kontraszt-hatás Krleža Ötös számú barakjában, vagy Boško Krstič Beringer²⁹ kastélyában, amikor az oda beépített magyar részlet magyar szöveggörnyezetbe kerül.

5. Ezt követően merülnek előtérbe a célnyelvi kötöttségek.

Mint jeleztük, az idegenség, valamelyik adott nyelvből származás felismerése nem várható el a nyelvhasználóktól. A nyelvészet, tipológia inkább a motiváltságban – motivátlanságban, a világos és homályos szavak (Fábián Pál terminusa)³⁰ fogalmaiban gondolkodik. Világos, motivált az a szó, amely a jeltárgyát nem egyetlen, osztatlan jellel, hanem tagolható, viszony-sorozatból álló jelentésszöveggel jelöli.

Jel és jelentés kapcsolata a szóelemi, hangutánzó és hangfestő vagy jelentésátviteli összefüggések révén nem tűnik a nyelvhasználó számára önkényesnek. Nem így a motivátlatlan, „homályos” szavak, amelyek ismét lehetnek belső keletkezésűek (ló, kegy) és idegenek (lexikon, szerdár, kaftán). A tipológiai nyelvészetnek volt egy nagy felfedezése, hogy erre a jelenség-csoportra is érvényes a Greenberg³¹ által megalkotott implikációs szabály: Ha egy nyelvben sok a belső motivátlanság, könnyebben fogadja be az idegen elemeket is, ellenkező esetben purista hajlamú, jellegű minden időmetszetében. Ez igaz az angol, de az orosz nyelvre is, amelynek „*dobrodusnotás* vendégszó-szeretetéről” Németh László³² is értekezett. Másrészt nyelvünk ellenkező természetét Károly Sándor statisztikai vizsgálatai³³ igazolták, azt is hogy a világos és homályos szavaknak 90 és 12 százalék között alakul az aránya egy adott betűtáv állományában.

Talán emlékezünk még a halmazelméleti fogalmak első osztályos tananyagba iktatásának idejére, a *gráf*, az *unió* féle kifejezések körüli vitákra, a matematikusok érvelésére, hogy ha a német, orosz gyerek meg tudja jegegni, ki tudja mondani, akkor a mi gyerekünk sem lehet butább. Ez nyilván így van, de hátha nem csak jelölő, hanem jelentő szavakkal szeretünk inkább ismereteket szerezni.

Idegenszó-használatunk befolyásolásában nyilván ez sem lehet kizárólagos szempont, Szépe György a purizmust egyenesen területi, areális befolyással, a német nyelv hatásával magyarázza.³⁴

6. Nem kerülhetjük meg természetesen a hangzósság, az ún. artikulációs bázis szempontjait:³⁵ hangjaink tiszta, teljes artikulációját, időtartamát, a

szótagalkotás jellegzetes hangtársításait, együttlőfordulási gyakoriságát, amiről, még ha nem is értjük, minden nyelvet fel lehet ismerni. Vannak idegen nyelvek, amelyeknek beépült a miénkbe hangzóssági természete, és vannak olyanok, mint a mássalhangzótorlódás, különösen szó elején, amelyhez nem tud illeszkedni.

Tanulságos e tekintetben Fábíán Pált³⁶ olvasnunk, az olasz egyetemi hallgatóknak tartott magyaráiról. A nyelvújításról beszélve a *poéta, univerzitás, matéria* magyar szavakra cserélésével büszkélkedett, de áradozást hideg kétkedés fogadta: Miért kellett ezeket a gyönyörű, régi latin szavakat kicserélni? Igen, de nem azonos a magyar és az olasz, egyéb indoeurópai nyelvek szempontja, amelyek tele vannak hangzóssági, morfológiai hasonlósággal. Mi ezt csak akkor élhetnénk át, ha közelebbi, távolabbi nyelvrokonainktól lett volna célunk és okunk szavakat átvenni.

Az kétségtelen, hogy nyelvünk törzsszókészlete egyre inkább a belterjes motiváltság irányába tolódik, az idegen- és jövevényszó-alakulatok átvehetősége is bizonyos rangsor szerint rendezhető: latin, görög, német, francia, angol, szláv nyelvek stb. Kétségtelenül működnek bizonyos belső „tisztulási” kivetési folyamatok is. Banó István,³⁷ a néhai jó emlékezetű zentai gimnáziumi tanárunk hánytorgatta fel a latin nyelvi idők nemes örökségével való szakítást, Lomb Kató nyelvünk nehezen tanulhatóságát hozza ezzel kapcsolatba.³⁸

7. Közéleti, tudományos, publicisztikai nyelvhasználatunk azonban ritkán szembesül külső forrásokból, más nyelvekből merítésnek ilyen tiszta alaphelyzeteivel. A fordított vagy eredeti szövegben együtt van jelen akár tízhúsz nyelv különböző szintű, állapotú, hasonítási fokozatú lecsapódása, a szükséges elemek éppúgy, mint az affektáltság, divatjelenségek, nagy közvetítő nyelvek presztízsének hangsúlyozása. Éppen az teszi bonyolulttá, hogy a szerb közleményben lévő görög, angol szavak már nem a szerb, hanem a görög és magyar, angol és magyar nyelvviszonyok függvényei. Gyakran következik be a túlkódoltság, túlfordítás (inkubátor - *keltető, rehabilitáció - testgyógyészet*)³⁹ és az eredettévesztés (*bukvális, SUS-motorok*)⁴⁰ jelensége is.

8. Ezekon a beépültségi szinteken már tényleg a köznyelvi normáknak kell érvényesülniük, működniük. Szóhasználatunk történetét tanulmányozva azt láthatjuk, nem kell a magyar nyelvet hosszú távon féltetni. Szórajok jöttek, szórajok tűntek el, mint a német szavak tömege, a labdarúgás angol szavai (cáger, flaszter, srófciger, firhang; henc, taccs, faul) és jöttek ismét mások. Csak a két alaphelyzetet nem szabad összemosni: Amikor magyarul beszélünk és amikor idegen nyelvet használunk. Az előbbi eset egészében a

nyelvünk törvényeinek, közlési szokásainak kell érvényesülniük. Elvárható tehát, hogy egészében vagy részben magyar életterünkben minden az egy-nyelvű számára is teljesen érthető legyen, és jó lenne egészséges, hatékony nyelvökölógiai, környezeti mintákat (etalonokat) is közéletünkben működtetni. Sajnos ma még keresztneveink sem ezt az elvet szolgálják.⁴¹

9. A nemzetközi vagy egy nyelvi eredetű idegen szavak megtartása, bevezetése mellett is lehet döntenünk, de néhány későbbi szempontot, mozzanatot is előre kell látnunk:

– Hogy ezek nem fognak megmaradni a szűk átvevő közösségen belül. A számítástechnikai fogalmak először tucatszám tudást érintettek, aztán a technikusokat, lassan mindenkit fognak.

– A szövegkörnyezeti jellemzőket. Minden mondatában három idegen szó is van - szokták valakire megrovón mondani, mert ennyi tényleg felbontja a szöveg hangzásegységét.

– Az adott alakulat magyar nyelvbe illesztésének, hasonításának folyamatát, eljárásait, módszereit is kellene gondolnunk: a nemzetköziség elvéhez igazodó eredeti írásmódtól kezdve végig, a magyaros átírást, a szótagokat is megváltoztató szerkezetmódosulást, a magyar és idegen szó vegyülését, a makaróni-társulást, a későbbi belső keletkezésű lexikai elemmel való felcserélést,⁴² sőt - a *patika*, *kémia*⁴³ esetei igazolják - még az idegen szavak visszatérésének esélyét is.

10. Végül tehát nyelvünk szókészleti nyitottságát „kinyílását” egészséges folyamatnak kell tekintetünk, illetékes, felkészült kisebb közösségek „nyelvőrségével”, ha aztán működésbe léphetnek tisztulási, beépülési, hasonítási folyamatok is. Ami volt, a gazdagodás körülményeit nem szabad elfelednünk. A nyelvi, stiláris jellemzésre, megjelenítésre viszont egész más-ként, rokonszenvvel kell tekintenünk. Spiró György: *Dobar dan* műcímére, nagyjainknak a régieket idéző de sokszor - mint Szeli István is írja Nyelvhasználatunk etikájában,⁴⁴ a minden rejtett idegenszerűségnél magyarosabb verssoraira, műveire. Térjünk hát vissza ismét Petőfihez:

Ergo mentem, és vagáltam
A hazában szanaszét;
Verte tandem a bal combom
Kard... azaz paganét.

Jegyzetek

- 1 Az itt közölt szöveg a 2001. október 26-i egyetemi rendes tanári székfoglalón hangzott el.
- 2 A neonreklámokat fénybetűknek Kosztolányi Dezső nevezi: Fénybetűk az éjszakában. = Nyelv és lélek. Bp., Szépirodalmi Kiadó 1990. 273–76.
- 3 Az Unicum és a Darling márkaneveket is Kosztolányi elemzi uo.
- 4 A szuperturi a szuper-előtagból (Vö. szupermarket) és a turkáló rövidüléséből keletkezett, nehezen értelmezhető makaróniszóként.
- 5 A vajdasági magyar szaknyelv régen használja a projektum latinos alakot, amely hagyományosabb, magyar szöveggörnyezetbe simulóbb.
- 6 A Szegedi Regionális Televízió nyári programjában hangzott el a leszkosé muslicu. Az eredeti alak, a leskovacska mutykatica leskovaci vagdalt húst jelent, amely szerb ételkülönlegesség. Egyik magyarországi útikönyvben található egy kép a következő aláírással: Itt látható a belgrádi Robna kuća áruház, vagyis a szerb alakot a szerkesztők egyedítő névnek vélték. A Pivo sör (sör sör) általános megnevezés volt a magyarországi sörimport idején.
- 7 Megjelentek a jugoszláv gyártmányú tejtermékes dobozok a vajkrém szerb átírásával.
- 8 Kosztolányi: i. m. 273–74.
- 9 Nyelvművelésünknek ma is egyik vitára ingerlő állásfoglalása, hogy a szaknyelvnek, terminológiának mindenki számára közérthetőnek kell lennie, ami képtelenség, mert a szakmai és csoportkommunikáció kisebb közösségekben indul, zajlik, elmélyülten szakosított előismeretet feltételez.
- 10 Időről időre aggályok merülnek fel, mert megváltozik a szerb alak állandóságától függetlenül politikai tartalom, attól függően, hogy képviselőkről, küldöttekről vagy éppen tanácsnokokról beszélünk, tehát egyesek a szkupstinát javasolják a magyar szöveggörnyezetben is.
- 11 A társadalmi interferencia már a gyakorlatilag egynyelvűeket is befolyásolja, és éppen az eredeti összefüggésektől való elszakadása miatt nehezen kiszűrhető.
- 12 A fogalmi közelítés valójában az ismeretlen valóságháttér igen távoli ekvivalenssel való megfeleltetése, pl. gyakran hallunk japán *megyékről*, a mári (márquis) helyetti őgrófról, holott a japán területi egység történeti háttere nem azonosítható a magyar megyével, a francia rang sem az őgróffal.
- 13 A besa, besza az albán vérboszu egyik formája, miszerint a hozzá érkező és tőle távozó vendég megtámadását, megölését is meg kell bosszulni a gazdának, mintha családtagjaival történt volna a baj. A Jugoszláv Enciklopédia 1. kötetének (Zágráb 1985) fordításában az *igéret, albán becsületszó, adott szó* kifejezésekkel éltünk.
- 14 A *šišano kumstvo* szintén a Jugoszláv Enciklopédiában fordul elő. Igaz ugyan, hogy motívált az eredetiben, tehát elemeiként lefordítható lehetne, mondjuk *nyiratozási keresztapáság* formájában, mivel a fiúgyermek első nyírását ő végzi, és ezáltal egyfajta apahelyettesítő szerepre tesz szert, de nem lehet *keresztapa*, mert muzulmán szokásrendről van szó. Így lett *nyiratozási komaság* terminus belőle.
- 15 A *kenguru* szó az ausztráliai bennszülöttek nyelvében alakult ki, a magyar forma valószínűleg egyfajta hasonítás eredménye. Voltak kísérletek a magyar formák nyelvújításos megalkotására is.
- 16 A már idézett Watmeer magyar megfelelőjeként alkotta meg Balassi Bálint.

- 17 Például Verne Gyula egyik regényének címe magyar fordításban: A lángbaborult sziget-tenger.
- 18 Bizonyos országok legfőbb törvényhozó szervének nevét eredetiben hagyjuk, így Izrae-lét, Lengyelországot, Macedóniát is.
- 19 A knez bizonyos jelentésviszonylatban az eredetihez hasonló, de már a mássalhangzó-tor-lódást feloldó *kenéz* magyar megfeleltetést kap.
- 20 Egyik általam lektorált történelmi témájú mű szerzője a szarmaták egyik fő fegyvereként a *lasszót* nevezte meg. Kénytelen voltam ezt vetőhurokra cserélni, hogy kikerüljünk az anakronizmust és az amerikai kötődést a népvándorlás korában.
- 21 Településnévként felcserélhető a Novi Sad-dal, de már a futbalcsapat vonatkozásában nem.
- 22 Dusán cár magyar történetírásban megszokott neve Dusán István, az eredeti Dušan Stefan megfelelőjeként, a magyar alak beiktatása miatt viszont annak idején hat hónapra felfüg-gesztették a Tankönyvkiadó egyik szerkesztőjét.
- 23 A lapok címét mindig eredetiben hagyjuk, mert csak így marad meg egyedi azonosítható-ságuk.
- 24 A nemzetközi fordítástudományi szabványok értelmében a pénznemek elnevezését eredeti-ben kellene hagynunk, a gyakorlat viszont eltér ettől, mint a tallér – dollár – tolar vari-ánsok is mutatják.
- 25 Történelmi klisék az egyes szállóigék, mint a Veni, vidi, vici; bolje rat nego pakt, amelyet szabály szerint csak eredeti formában lehetne közölni, de általános a célnyelvi megfeleltetés, és esetleg mellette megmarad az eredeti alak is.
- 26 A művészeti irányzatok nevei általában eredetiben maradnak, némi hasonítással, mint a reneszánsz, a műalkotások neveinél igen felemás megoldásokat találunk, mondjuk az ope-ráknál: Cosi fan tutte, de Figaró házassága.
- 27 Németh László a fordító *plennitise* formában nevezte meg az egy-egy gondolat általi megszállottságot, szótóként az orosz *plenni* (hadifogoly) kifejezést véve alapul, és ehhez járult a -tisz utótag.
- 28 Például az „Oh, l’amour, tu sais... kezdetű szövegről van szó, amelynek magyar főszöve-gében (Thomas Mann: Varászhegy, Európa Kiadó 1963) is csak a francia eredeti találha-tó, de a jegyzetekben természetesen lefordította Szöllösy Klára.
- 29 Boško Krstić regényének eredeti címe Kaštel Beringer, amelyben hosszú a 28–34. olda-lig terjedő magyar szövegbetét található, lapalji jegyzetként pedig a szerb „fordítás”. (Subotica 1996), érdekes módon Rajsli Emese fordításában ezen a magyar betéten is vál-tozásokat találunk az „eredetihez” képest.
- 30 Fábíán Pál: A magyar és az olasz nyelv szókincsének összevetéséből: a „világos” és a „homályos” szavak. = Összevető nyelvvizsgálat, nyelvvoktatás. Bp., Tankönyvkiadó 1972. 376–382.
- 31 Greenberg, J. H.: Universals of Language, Cambridge 1963.
- 32 Németh László: Gályapadból laboratórium. = Kísérletező ember. Bp., Magvető Kiadó, 1973.
- 33 Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan: Az elnevezés módja, Bp. 1971.
- 34 Az egyik újvidéki tudományos tanácskozáson ejtett róla szót térképesen bizonyítva a né-met hatást. Ez a szerb és horvát nyelv eltérő viszonyulásával jól bizonyítható.
- 35 A magyar nyelv artikulációs bázisnak jellemzőit A. Jászó Anna foglalta össze: A magyar

- nyelv könyve. Bp., Trezor Kiadó, 1999. 5. kiadás 142–3.
- 36 Fábán Pálnak a 30. jegyzetben idézett műve.
- 37 Banó István zentai gimnáziumi tanárkénti működése idején a Kalangyában közölt tanulmányokat, pl. a betlehemczésről, később nyelvészként is igen termékeny volt. Pl. A lexikai kontrasztivitás néhány oktatásmetodikai problémája. In. Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás. Vö. a 30. jegyzettel: 132–139.
- 38 Lomb Kató: Így tanulok nyelveket. Bp., Gondolat, 1972. Tizenhat nyelvű tolmácsunk az új idegen nyelveket szövegekből tanulja, amelyekben először a nemzetközi idegen szavakat keresi meg.
- 39 A Magyar Szó egyik régebbi számában állt: „A szabadkai kórház szülészeti osztálya keltetőgépeket vásárolt”. A cikk szerzője minden bizonnyal az inkubátorokra gondolt. A testegyenészet a rehabilitáció elfogadhatatlanul magyarosított formája.
- 40 A „szó szerint” értelmű *bukvális* tükrözést sokan nemzetközi idegen szónak tartják a végződése miatt, ezért őrzik meg a magyarban is, holott a bukva ‚bökkfa’ alakkal áll származási kapcsolatban. Az egyik néhai katonai kiadványban szerepelnek a SUS-motorok, valószínűleg az Otto- és a dízelmotorok szimmetriájaként, holott ez a motorosa unutrašnjim sagorevanjem szerb szakkifejezés rövidítése, amelynek jelentése: belsőégésű motorok.
- 41 Ennek igazolásaként elég akármelyik mostani osztálynaplóba tekinteniünk. Eredeti magyar utónevet alig találunk.
- 42 Az idegen szavak befogadásával, a magyar artikulációs bázishoz idomításával, szövegkörnyezetbe illesztésével kapcsolatos eljárások még taxonómiajukban sincsenek számba véve. E tekintetben jelentős Süle Jenő vállalkozása: Mai gondjaink az idegen szavak helyesírásában, Nyr. 1987: 1–14.
- 43 Évtizedekig csak gyógyszerértár változat létezett, legfeljebb *patikaszag* összetételben fordulhatott az idegen szó elő, tantárgyként is csak a nyelvújítások *vegylan* fordulhatott elő, mára azonban az idegen formák uralkodtak el megint.
- 44 Szeli István: Nyelvhasználatunk etikája, Újvidék, Forum Kiadó, 1985. Idegen szó – magyar szó.

WORDS – NO BORDERS?

Our present-day use of foreign words

Foreign words entering and remaining in the Hungarian language gives rise to fierce debate even today. One extreme leads to purism, the other to calqueing of meaning, names of institutions and firms as a result of globalization and linguistic fashion. The author of this study differentiates between primary and secondary, communal form of borrowing, and then discusses and elaborates the problem, identifying himself with the primary phase of borrowing from external sources. In cases when the referent and the sign are non-existent in our language, calqueing of form becomes pos-

sible, in cases of motivated words the copying of structures or homology by notional or definitional approach. When borrowing foreign elements (words, sentences, and passages) one has to reckon with the motivational tendency, the specific articulation basis, and the contextual and integrative conditions of the language, the language ecology that dictates the standard. Following the 'afterlife' of the foreign elements the author also gives a possible typology of their integration into the language.

RAJSLI ILONA

LEHETŐSÉGEK ÉS NEHÉZSÉGEK NAPJAINK NYELVJÁRÁSTAN-OKTATÁSÁBAN

Az utóbbi két-három évtized változásokat hozott a magyar dialektológiában is. Az 50-es évekhez viszonyítva – amikor a fénykorát élte –, kétségtelenül vesztett presztízsből, egyesek a korszerűséget kéri számon, mások izoláltnak tartják. Az előrejelzések ellenére „a szocioligvisztika nem kebelezte be”; ellenkezőleg: „erős szövetségesnek” bizonyult, segítségével megtörténhetett a dialektológia módszertani kiteljesedése, amit valójában már régóta művelt (Kiss Jenő megfogalmazása).

Az európai dialektológiában bekövetkezett tematikai és szemléleti újítások a nyelvföldrajzi vizsgálatokra is kihatottak, így a területi mellett a társadalmi alaptényezők is szerepet játszanak kialakítva ezzel az ún. többdimenziós nyelvatlaszt.

A magyarországi nyelvjárástan helyzetéről a 2001 nyarán Szombathelyen megtartott IV. Dialektológiai Szimpozionon kaphattunk képet. Itt fogalmazódott meg az igény, hogy szorgalmazni kell az alkalmazott dialektológia minél szélesebb körű művelését, hiszen azt tapasztaljuk, hogy az anyanyelvoktatásban a köznyelv és a nyelvjárások kapcsolatának számos érintkezési felülete, elem vár modern szemléletű áttekintésre még nagy dialektológiai hagyományokkal rendelkező anyaországi felsőoktatási intézményekben is. A nyelvváltozatok közötti kölcsönhatás, kiegyenlítődés ellenére a leendő tanárok nagy része nyelvjárási környezetből érkezik, ami azt is jelenti, hogy a dialektológiának a hagyományosak mellé ki kellett alakítania mindazokat az új feladatokat és módszereket, amelyek napjaink kettős elvárásának, a modernizációs nyomás és az azonosság-megőrzés ütköztetésének meg tudnak felelni.

A határon túli dialektológiára különösen nagy felelősség hárul, ezt megerősítették a szombathelyi szimpozionon elhangzottak is. Értékörzés, az azonosság-tudat megtartása, kifejezésbeli és gondolkodási gátlások leküzdése a felnövekvő generációnál: ezekhez a fontos célokhoz hozzásegíthetünk az alkalmazott dialektológia művelésével.

Szűkebb pátriánk megváltozott körülményei természetesen kihatottak a magyar nyelvű felsőoktatás egészére, az oktatott tárgyak közül különösen

azokat érintették legérzékenyebben, amelyek a térséghez szorosan kapcsolódnak; pl. ilyen az irodalmi tárgyak közül a *Jugoszláviai magyar irodalom* és a *Kapcsolattörténet* nevű tárgynak, valamint a nyelvi vonatkozásúak közül a *Dialektológiának* az oktatása.

1. Újvidéken 1946 óta része a magyar nyelvjárastan oktatása a főiskolai, majd egyetemi oktatásnak. 1957-ig az Újvidéki Tanárképző Főiskola Magyar Tanszékén, majd 1957 után a mai Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén volt, illetve van programban.

Eleinte nem önálló tárgyként, hanem a Nyelvtörténet részeként oktatták, alacsony óraszámmal, amit Penavin Olga a nyelvjárásgyűjtő utak megszervezésével és sikeres lebonyolításával bővített. Így vall erről: „A téli vagy nyári szünidőben rendszeres nyelvjárasi gyűjtés folyt, a hallgatók egyéni témák feldolgozásával aktív tényezőivé váltak az oktatásnak, egyúttal a tudományos munkát is megízlelték. A gyűjtésen alapuló dolgozatra kapott jegy része lett a tantárgyból kapott érdemjegynek. Több arra érdemes dolgozat megjelent a Tanszék évkönyvébe is, bekerült a tudományos életbe” (PENAVIN 1982; 38.).

Penavin Olga visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a délvidéki nyelvjárás-kutatásnak és -oktatásnak ez volt a hőskora: nehéz körülmények között folyt a gyűjtés, sok viszontagsággal, gyaloglással, úttalan utakon a Muravidéken vagy a szlavóniai mocsárvilágban; a kocsiderék vagy a szán már úri sornak számított.

Minden nehézség ellenére termékeny időszak volt ez: gyűjtőfüzetek sora a legeldugottabb helyekről is, nagyszámú hangszalag, atlaszok, tájszótárak, tanulmányok sora. Mindez az oktatásból sarjadt ki, az oktatást szolgálta, s köréje rendeződött.

A mára beszűkült táj, a valamikori hatalmas bejárható gyűjtőterület összezsugorodása, s az ezzel járó számtalan felmerülő kommunikációs akadály, az emberek mozgását, közlekedését bénító körülmények kihatnak a dialektológia egészének a reprezentálására, az oktatás módszerére.

2. Mit jelent, mit nyújt ma a nyelvjárások tanulmányozása a Délvidéken, hogyan lehetséges, netán minek a hiányát kísérli meg pótolni? Ezekre a kérdésekre akkor is meg kell keresnünk a választ, ha az nem mindig megnyugtató, ha nem is könnyű elfogadnunk a helyzetjelentést.

2. 1. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének hallgatói a IV. évfolyamon találkoznak a nyelvjárastannal, az irodalmi érdek-

lődésük 2+0, a nyelvészettel foglalkozók 2+2 óraszámmal hallgatják két szemeszteren át. Annak ellenére, hogy a hallgatók érdeklődésüktől függően egyetemi tanulmányaik elején választanak a két (irodalmi és nyelvi) tantárgycsoport között, a tanszéki oktatás egységes, a hallgatók azonos oklevelet kapnak. A két tantárgycsoport kialakítását szakmai, tudományos és oktatási szempontok indokolják. Csökken a tantárgyak száma, és ez által lehetőség nyílik az elmélyültebb tanulásra. Az ún. nyelvészcsoporthoz mindig jóval kisebb létszámú, ami sok mindennel magyarázható. Sok esetben nem is alakulhat ki a diákoknál a nyelv, a nyelvtan iránti érdeklődés, hiszen a középiskolai magyarórákon gyakran elmarad a nyelvtantanítás, az alkalmazott módszerek elavultak, a tanulók nyűgnek, száraznak tartják a nyelvhez fűződő tanulnivalókat. Mintegy bűvös körben mozogva a nyelvészetben gyér felkészültségű tanár diákjainak sem adhatja át a szükséges tudást, nem hívja fel figyelmüket a nyelvhasználat alapszabályaira, megkerüli a nyelvjárás témáját is, pedig vizsgálataink szerint elég korán, már az általános iskola felső tagozatán, a középiskolában mindenképpen meg lehet tárgyalni a nyelvjárásiasság lényeges kérdéseit, már ekkor tájékozódni lehet a diákok attitűdjéről. Így az egyetemre érkező legjobb teljesítményű diákjaink is – saját bevallásuk szerint – csak udvariasságból, kötelességtudatból végzik el korrekten nyelvi feladataikat. A dialektológus czen egymaga nem tud változtatni, itt minden előadó közreműködésére szükség van, mindenek előtt arra, hogy ez a nyelvtanellenes szemlélet pozitív irányba mozduljon.

2.2. A terepi gyűjtés lehetőségei az utóbbi években jelentősen beszűkültek. A körülmények nem teszik lehetővé a mára már országhatárok által el-távolodott magyarlakta vidékek meglátogatását, de a megmaradt tájegysé-gekre sem egyszerű megszervezni 3–4 napos gyűjtést. A tanszék anyagi helyzete miatt az utazás költségeit csak szponzorálással lehet megoldani. Más kérdés a hallgatók elszállásolása, étkeztetése, a kisebb falvak esetében az egész évfolyam elhelyezése sok előkészületet igényel. A terepi munkát, a gyűjtés nehézségeinek és szépségeinek a tapasztalatát azonban semmi sem pótolja igazán. A terepgyakorlatot esetleg csak kiegészíthetjük azzal, hogy a hallgatók a saját szülőhelyükön anyanyelvjárásukat – amennyiben rendelkeznek ezzel –, teszik próbára, az elméleti anyaghoz otthon gyűjtenek példákat; mindezt óráról-órára kisebb feladatként, de a kötelező szemináriumi dolgozat formájában nagyobb gyűjtést is végeznek.

A terepi munka fontos tapasztalatait megszerezhetik hallgatóink – s ezt a valóban érdeklődők meg is teszik –, a már rendszeresen megszervezett ka-

nizsai nyelvjárási-néprajzi táborban is, ahol mód van évente más szórványvidékre eljutni.

Természetesen a gyakorlati órákon nagy hangsúly kerül a hangzó anyagra, ennek lejegyzésére, hiszen a tanszék rendkívül gazdag hangszalag-archívummal rendelkezik. (Más kérdés ennek a ma már pótolhatatlan vagy inkább megismételhetetlen hanganyagának a szükséges védelme, megőrzése, hiszen egyes szalagok közel fél évszázadosak. Sajnos mind ez ideig sikertelenek voltak próbálkozásaink, hogy felhívjuk a figyelmet erre az anyagra.)

2. 3. Az utóbbi évek tapasztalata azt mutatja, hogy a hallgatók még az előző generációkénál is hiányosabb történelmi, de főleg hely- és kultúrtörténeti előtudással érkeznek. A tájegység telepítéstörténetének megvilágításával, a múlt megértésével – jó stratégiájú történelem- és művelődéstörténet-tanítás mellett – segíteni tudjuk megkapaszkodásukat a jelenben, hiszen identitástudatuk erősítésével, az itt- és megmaradás hitének támogatásával a dialektológia oktatásán keresztül valamennyit tehetünk értük. Az olyan propagandák keretében, miszerint: aki ér valamit, már elpakolt innen, nagy szükségük van az ilyenfajta megerősítésre.

2. 4. A helytörténeti alapozás mellett ugyanolyan fontos és aktuális az egészséges hozzáállás kialakítása – mind az egyes nyelvváltozatok, mind pedig az államnyelv irányában.

Vannak vélemények, melyek szerint a kisebbségi létben ez az állapot kétszeresen hátrányos helyzetnek számít. Kiss Jenő jegyzi meg: „Magától értődik az is, hogy a kisebbségi anyanyelvoktatásnak regionális nyelvi környezetben kétszeresen is kontrasztív szemléletűnek célszerű lennie. Egyrészt a tanulók anyanyelvi alapváltozatának, a nyelvjárásnak (vagy a regionális köznyelvi nyelvhasználatnak) és a magyar standardnak, másrészt pedig a magyar anyanyelv és az államnyelv (megfelelő változatainak) összefüggésében” (KISS 2001; 154.).

A hallgatók attitűdvizsgálata jól mutatja, hogy a nyelvjárások iránt nem mutatják a Magyarországon általánosságban tapasztalható lenéző, lebecsülő gesztust (Kiss Jenő megjegyzése: „A nyelvjárások Magyarországon meglehetősen széles körű lenézettségnak „örvendenek”. – KISS 1998; 934.). Sokféle helyzet, leírt és elmondott vélemény szól amellett, hogy egyetemünk hallgatói, de a szélesebb közösség sem olyan szigorú és elítélő a nyelvjárásosságokkal szemben. Göncz Lajos vizsgálata (Hol beszélnek legszebben magyarul?) is jól mutatja: a vajdaságiak elégedettek a saját regionális nyelvváltozatukkal. Göncz a nyelvi sztereotípiákról a nyolcvanas években készült első felmérését 1995-ben megismételte. A terepadatok

alajján megállapítja: „Érdekes megfigyelni, hogy mostani adatközlőinknél sem jelentkezik a vajdasági magyarság által beszélt kontaktusváltozat leértékelése” (GÖNCZ 1999; 84.).

Más kérdés, hogy az imént említett kontrasztivitás – főként a köznyelv irányában – nem mindig problémamentes. Előítéleteket, beidegződéseket kell elosztatnunk a köznyelv, irodalmi nyelv kompetenciáját, érvényességét illetően. Hallgatóink gyakran azért veszik védelmükbe környezetük regionális köznyelvét, mert – főleg az utóbbi időben –, sokuknak akadt valamilyen élménye, melynek során keservesen megtapasztalhatta a másság megbélyegzését: akár egy-egy zártabb *ě* hang, vagy egy ún. provincializmus használata miatt. Az ilyen helyzetből származó kódváltás tényét igen eltérő módon ítélik meg. Nagyobb számban vannak azok, akik csak az értelmi zavart elkerülő kódváltást tartják elfogadhatónak, minden más lokális nyelvi árnyalathoz ragaszkodnak, s meg is tartják azt, akár huzamosabb magyarországi továbbtanulásuk folyamán is.

2. 5. Ezek a témák jól mutatják, hogy a szociolingvisztikai megközelítés elengedhetetlen nemcsak a nyelvjárastan elméleti oktatásában, de a gyakorlati órákon, a viták során is. Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert a tantervben szociolingvisztika eddig önálló tárgyként nem szerepel. Elemei beépültek ugyan egyes tárgyak anyagába, legnagyobb részét mégis a dialektológia tárgyalásakor lehetett elképzelnünk, mégpedig – mivel más lehetőség eddig nem volt –, egyetlen tárgyba elrendezve a szociolingvisztikai alappal indítani a szemesztert, s fokozatosan építeni rá a nyelvjárastani elméletet és gyakorlatot.

A most készülő új egyetemi törvény reményeink szerint megfelelő helyet és óraszámot fog biztosítani a szociolingvisztikának mint önálló stúdiumnak, úgy, hogy lehetőleg ne csökkenjen a nyelvjárastan oktatására jutó idő.

2. 6. Tovább elemezve a hatékony nyelvjárastanoktatás lehetséges közvetlen hasznát, nem utolsósorban szólni kell a fiatalok megfelelő felkészítéséről – főleg olyan munkahelyek esetében, ahol a többi között jó kommunikációs készségre, ép kiejtésre van szükség. Az elmúlt évtizedben térségünkben közel száz televíziós, rádiós és egyéb médiabeli újságíró távozott. (Az ide vonatkozó adatok igen eltérők.) A hiányt gyorsan és megfelelő felkészültségű szakkáderrel kell pótolni. A magyar szakos hallgatók esetében sokat tehet a dialektológus azzal, hogy segít leküzdeni a nem ritkán felbukkanó nyelvi kisebbséget. Gyakorlati órákon, amikor az Újvidéki Rádió és Televízió magyar műsorait elemezzük, sok szó esik az itt hallható regionális nyelvhasználatról. A hallgatóknak eléggé határozott elképzelésük van a

regionalitás szintjeiről. Az *ë*-zés státusát illetően már megoszlik a véleményük: nyelvtörténetből az előző stúdiumok során megismerték a hang történetét, elismerik szükségességét is, ám tapasztalják, hogy az észak-bácskai területeken (Szabadka, Kanizsa, részben Zenta is) egyrészt anyaországi hatásra, másrészt az eredeti nyelvjárás színéként a nyílt *e* presztizse igen erős.

Ezzel szemben azok a fiatalok, akik a Tisza-mellék markánsan *ë*-ző vidékéről érkeznek, egyfajta lokálpatriotizmusként élik meg a sajátos színezetű kiejtéshez való ragaszkodásukat.

Hasonlóképpen reagálnak egyetemi hallgatóink az utóbbi élőnyelvi konferenciákon kialakult, majd a magyar nyelvészeti szakirodalomban hangoztatott elméletre, miszerint „a kétnyelvűség folyamányaként fölerősödő különfejlődési tendenciák szaporítják a magyar nyelv területi különbségeit” (KISS 2001; 15.).

Hallgatóink számára ez különösen érzékeny kérdés; a különfejlődési tendenciák szerintük nem eredményeznek olyan különálló nyelvi formákat, amelyek netán megakadályoznák az egyetemes magyar nyelvterületen a kommunikációt. Ezeknek az elemeknek a kodifikációját is szkeptikusan értékelték, megítélésük szerint ez egyfajta elszigetelődéshez vezetne. Az órákon ezért körültekintően el kell fogadtatni velük a különfejlődés tényét, de úgy, hogy ez ne az elszigetelődés, a stigmatizálás érzését hozza.

2.7. A nyelvjárások kutatása vidékünkön is mindig elválaszthatatlan volt a néprajztól. Jól mutatja ezt a délvidéki nyelvjáráskutatók számos néprajzi kötete, szótára, atlasza. A hallgatók így a legadekvátabb módon ismerkedhetnek meg főleg a szellemi néprajznak legalább néhány mozzanatával. Megjegyezhetjük, hogy rendkívül nagy az érdeklődésük a folklór műfajai iránt. Jól látszik ez a kötelező szemináriumi és a diplomadolgozatok témaválasztásából, amikor gyakran kihalófélben levő népi mesterségek leírását, szakszókincsének vesződéses, hosszadalmas munkáját vállalják. S noha nem vagyunk néprajzi tanszék, a programban levő Folklorisztika nevű tantárgy, de a Dialektológia keretén belül is elsajátítanak olyan szolid néprajztudományi alaptudást, hogy ezek a vállalt témák esetenként impozáns gyűjtéssel, gyűjteménnyel zárulnak.

2.8. Külön órákon foglalkozunk a délvidéki nyelvjárás írásbeliség emlékeivel. A Forum könyvkiadó jóvoltából nyelvjárás-paraszti önéletrajz-írások, katonatörténetek, emlékirások váltak elérhetővé, elemezhetővé. Különösen szép és hasznos – a számos kiadvány közül kiemelve – pl. a baranyai Csöbrös István katonapoéta kopácsi énekeskönyve az 1800-as évekből, melyben a kötet jegyzetírói korabeli baranyai tájszójegyzéket is

közreadtak, mindezt didaktikailag hasznosítható értelmezéssel, jegyzetapparátussal.

Hasonlóképpen kitűnően elemezhetők a vidékünkéről származó misz-szilisek is. Közülük kiemelhetők az 1600-as évek elejéről származó martonosi (Bács megye) panaszlevelek, melyeknek írott nyelvjárási jellegéből jól következtethető az *ő*-zés korabeli mértékére, az *i*-zés máig is szórva-nyos jellegére.

Egészen más típusú írott nyelvi emlékeinket képezi a nemrégiben Újvidéken felbukkant kórógyi (szlavóniai) szuperintendensi jegyzőkönyvek öt kötete. Bennük rejtettebben, a hivatalos átiratok és körlevelek szövegei mellé bekerülő spontán bejegyzésekben találjuk meg egyrészt Baranya diftongusainak nyomát, másrészt a szlavóniai nagycsalád-szervezet szokásrendjét, mindennapjainak leírását. Nyelv és néprajz egyazon szövegekben, egymástól elválaszthatatlanul.

A kötelező jelleggel bemásolt szövegek és a kevésbé feszes stílusú jegyzetek összevetésével a hallgatók ugyanazon tájegység nyelvét mind a köznyelv, mind a nyelvjárás viszonylatában egyaránt vizsgálhatják.

Az írott nyelvjárási szövegek elemzésekor a hallgatók még egy – általuk eddig nem tapasztalt – dimenziójában ismerhetik, közelíthetik meg a táji élőbeszédet.

3. A gyűjtéskor hallott előszó, a gyakorlóórákon feldolgozott nyelvjárási szövegek, a korabeli írásbeliségű lejegyzett tájnyelvek megismerése, elfogadtatása után könnyebben tudunk a nyelvjárásokról mint kultúrahordozó jelrendszerekről vagy mint művelődéstörténeti forrásokról beszélni. Annál is inkább, mert az adott körülmények között e tudás átadására minden alkalmat meg kell ragadni.

Irodalom

- GÖNCZ 1999 = GÖNCZ Lajos: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris – Forum – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest – Újvidék.
- KISS 1998 = KISS Jenő: A magyar dialektológia s újabb feladatai az ezredfordulón. Magyar Tudomány, 8. sz., 929–935.
- KISS 2001 = KISS Jenő (szerk.): Magyar dialektológia. Budapest, Osiris.
- PENAVIN 1982 = PENAVIN Olga: A nyelvjárásban a jugoszláviai felső-oktatásban. = Jugoszláviai magyar nyelvjárások. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 37–42.

POSSIBILITIES AND DIFFICULTIES IN THE TEACHING OF DIALECTOLOGY NOWADAYS

In teaching Hungarian as a mother tongue there are numerous contact areas and elements that are to be studied with an up-to-date approach. Despite the interaction between language variants and the levelling, the majority of language teachers come from a dialectal environment. This means that dialectology next to the traditional ones has develop new tasks and methods that can live up to all the challenges of our time: the pressures of keeping up with the times on the one hand, and the retaining of one's identity on the other.

The author discusses among others what the study and teaching of dialects in Vojvodina means and offers, how it is possible, and also, what gaps are there that need to be filled in.

SZAKDOLGOZATOK

FUTÓ HARGITA

ÁLTALÁNOS ISKOLÁS KORÚ GYERMEKEK EGYÉNI SZÓKINCSENEK VIZSGÁLATA PSZICHOLOGISZTIKAI ESZKÖZÖKKEL

Az egyéni szókincs felmérése különféle kétnyelvűségi helyzetekben
(Részletek)

Kiható-e a gyermek szókincsére az, hogy a Vajdaságban a tömb-, szórvány- vagy a szigetmagyarságban él? Milyen a városiak és a falusiak nyelvhasználatát? Kiható-e a szókincsre a szülők szocio-ökonómiai státusa és az iskola tanterve? Gazdagabb-e annak a diáknak a szókincese, aki mindennap olvas, mint a csak házi olvasmányt olvasó tanuló? Ezekre a kérdésekre keressük a választ az általános iskolás korú gyermekek egyéni szókincsét felmérő kutatásban.

Hogy minél reprezentatívabb legyen a minta, a felmérést – különféle kétnyelvűségi helyzetben levő – tizenegy vajdasági településen végeztük el.

Pontos képet szerettünk volna kapni az egyes tanulók és osztályok szókincséről valamint nyelvhasználati fogyatékoságairól. Figyeltük a függő változó, a szókincs alakulását, és a kérdőíven begyűjtött adatok alapján meghatározott független változók viszonyában vizsgáltuk.

A szókinceszt adatainak rendszerezése és feldolgozása lehetővé tette az eredmények egyes települések közötti egzakt összehasonlítását.

A kutatás célja és a hipotézisek

A kutatás célja

A kutatás célja annak megállapítása, hogy van-e különbség a passzív szókincs nagyságában

- a tömbmagyarságban, a szórványban és a szigetmagyarságban,
- a városon és a falun élő diákoknál,
- a csak magyar anyanyelvű és a vegyesházasságú szülők gyermekeknél,
- a szociális státus tekintetében,
- a gyerek által nézett tévéműsorok szempontjából,
- az olvasási szokásoktól függően,
- az oktatás tantervének függvényében,
- és a magyar nyelvből kiérdemelt félévi osztályzat tükrében.

Vizsgálati módszerek

Vizsgálati személyek

A kutatást tizenkét vajdasági iskolában végeztük: Szabadkán, Újvidéken, Becsén, Kikindán, Topolyán, Kulán, Pacséron, Székelykevéén, Adán, Szenttamáson, Piroson és Maradékon. A maradéki adatokat nem vettük figyelembe, mert a diákok a feladatokat nem tudták önállóan megoldani, csak tanári segítséggel. A vizsgálati személyek hetedik osztályos tanulók voltak. Életkoruk tehát 14 év. Összesen 321 diák vett részt a tesztelésen. Két helységet kivéve magyar vagy vegyes tannyelvű iskolába járnak, a maradéki és a pirosi tagozat szerb tannyelvű csoport, de megszervezik számukra az anyanyelvápolási órákat.

Helyszínek

A kutatás egyik célja az volt, hogy megállapítsuk, van-e jelentős különbség a szórványmagyarságban és a tömbben élő hetedik osztályos diákok passzív szókincsében.

A kutatás helyszíneinek kiválasztásához szükséges volt definiálni a szórványt és a tömböt a Vajdaságban. Ennek hivatalos, tudományos meghatározásával még nem találkoztam. Különböző vélemények formálódtak ennek megítélését illetően: egyesek az iskoláztatás lehetőségét veszik alapul (szórványban él az a személy, akinek a saját telepén nincs magyar tannyelvű középiskolai szintű oktatás), mások a közigazgatási egységekre hivatkoznak (tömbmagyarság ott van, ahol magyar önkormányzatok jöttek létre), vagy a magyar lakosok számát tartják mérvadónak.

Egy romániai magyar helyesírási fölmérést tagláló tanulmányban a szerzők azokat a megyéket vették szórványnak, ahol a vegyes iskolák száma jóval meghaladja az önálló (magyar tannyelvű) iskolák számát.¹

Mirmics Károly² 1993-ban összegyűjtött adatai szerint a magyarság a Vajdaság 45 községe közül hét községben van abszolút többségben (hat Bácskában, egy Bánátban). Szabadkán a magyarok 43 százaléka relatív többséget képez. A hat bácskai községben, ahol abszolút többségben vannak, a magyarok 37 százaléka él. A vajdasági magyarok 20 százaléka Szabadka községben lakik. A hat bácskai községben, ahol a magyarok abszolút többséget képeznek, és Szabadkán, ahol relatív többségben vannak, a magyarok összesen 56 százaléka él. A Vajdaság 463 települése közül 81-ben a magyarok vannak többségben. Itt 212 000 magyar él (a magyarok 55 százaléka). A 81 helység közül 47 azokban a községekben található, ahol a magyarok abszolút

vagy relatív többséget képeznek. A többi 34 helységben 55 000 magyar él (ezek közül két helység Szerémségben, 24 Bánátban, 8 a Bácskában van). A 81 magyar többségű helység közül 63-ban 3000 főnél kevesebb a magyar. Csak öt olyan helység van, amelyben több mint tízezer magyar él.

Ezek a számok mára már megváltoztak, nagyon sokan kivándoroltak a Balkánon dúló háborúk tíz éve alatt. A népességsökkenésre hatott még az asszimiláció és a depopuláció (gyermekhiány) is. Mirmics Károly tanulmányában nem pontosította, hogy melyek azok a vajdasági helységek, ahol a magyarok vannak többségben.

A Hét Nap 1998. évre kiadott kalendáriumában³ Vajdaság helységnévtára és a lakosok száma cím alatt található adatok alapján a kutatási pontokat így csoportosítottuk:

tömb: Szabadka, Óbecse, Topolya, Pacsér, Ada,
szórvány: Újvidék, Kikinda, Kula, Szenttamás, Piros,
sziget: Székelykeve.

A tömb-szórvány felosztást tehát a magyar lakosok száma alapján végeztük, de a csoportosítás a közigazgatási egységek (a tömbhöz tartozó öt helységben magyar önkormányzatok vannak) és az iskoláztatási lehetőségek (Pacséron kívül mind a négy településen működik magyar tannyelvű középiskola) tekintetében is megfelelő.

Ha a romániai csoportosítást vesszük alapul, a szórvány itt is hasonlóan alakul, a mi definíciónk szerinti szórványban szintén több a vegyes iskola, mint a magyar tannyelvű, sőt néhány településen már egyáltalán nincs magyar tannyelvű oktatási intézmény, esetleg csak anyanyelvpolási órákat szerveznek.

Székelykevét két okból nem soroltuk sem a tömbhöz, sem a szórványhoz:

- a lakosság számaránya alapján a tömbhöz tartozna, viszont a település elhelyezkedése szerint a szórványhoz sorolhatnánk,
- idegen népek zárják körül őket, nincsenek a magyar köznyelv hatása alatt, nyelvjárási és népi szigetet képeznek az Al-Duna vidékén, Pancsova mellett.

Emiatt Székelykevét külön kategóriaként, szigetként kezeljük.

A falu–város összehasonlításnál a lakosok számát vettük alapul. A kutatás színhelyeit három kategóriába soroltuk:

1. Ide tartoznak azok a nagyvárosok, ahol a lakosság száma meghaladja a 100 000-ct.

2. A második csoportba azokat a kisvárosokat soroltuk, amelyek lakosságának létszáma 10 000 és 30 000 között mozog.

3. A harmadik kategóriába a 10 000 fő alatti falvakat soroltuk.

	<u>Helység</u>	<u>Lakosok száma</u>
I.	Szabadka	100 386
	Újvidék	179 626
II.	Óbecse	26 634
	Kikinda	43 051
	Ada	21 506
	Szenttamás	12 798
	Topolya	16 704
	Kula	19 311
V.	Pacsér	3 309
	Székelykeve	3 213
	Piros	4 361

Eljárás

Az adatokat 2000 áprilisától júliusáig gyűjtöttem. A diákoknak a szó-kincsteszt megoldására – amit csoportosan végeztek el –, egy iskolai óra (45 perc) állt rendelkezésükre. Az adatgyűjtők azonos utasítások alapján jártak el.

Mérőeszközök

A független változók megállapítására alkalmazott kérdőív

A vizsgálati személyekről kérdőív formájában a következő adatokat gyűjtöttük be: név, lakóhely, születési év, anyanyelv, a félévi osztályzat magyar nyelvből, a szülők anyanyelve, iskolai végzettsége és foglalkozása. A személyes adatokon kívül négy kérdésre kértük, hogy válaszoljanak:

Milyen tévéállomások műsorait nézed?

Naponta mennyi időt töltesz olvasással?

Milyen nyelven hallgatod az óráidat?

Anyanyelveden kívül milyen nyelvet beszélsz?

A kérdőívet a diákok töltötték ki.

A függő változó mérésére használt mérőeszköz

A magyar nyelv passzív szókincsét mérő csoportteszt tíz feladatból áll, ezeken belül 99 kérdésre kellett válaszolniuk a vizsgálati személyeknek. A maximális elérhető pontszám 109. A tesztet erre a célra alakítottuk ki, nincs standardizálva.

A teszt felépítése a következő:

1. Az első feladatban azt akartuk felmérni, hogy mennyire ismerik a vizsgálati alanyok a szóláshasonlatokat. Öt olyan szóláshasonlatot kellett befejezniük, amelyek közismertek, gyakran előfordulnak a mindennapi nyelvhasználatban.

A feladat: Fejezd be a szóláshasonlatokat!

Ártatlan, mint _____
 Kerülgeti, mint _____
 Szegény, mint _____
 Ordít, mint _____
 Vigyorog, mint _____

A feladatot úgy állítottuk össze, hogy megadtuk a szóláshasonlat három igével és két melléknévvel kezdődő egyik tagját és a második tagot bevezető *mint* hasonlító kötőszót.

Helyes megoldásként fagadtuk el azokat a folytatásokat, amelyek megtalálhatók a szólásgyűjteményekben, frazeológiai szótárakban.

Helytelenek azok a megoldások, amelyek nem fordulnak elő a szólásgyűjteményekben, a frazeológiai szótárakban, ahol helytelenül használják a szólásokat: két hasonló elemből álló vagy rokon jelentésű szólást keverték össze, vagy a kötött alakú és szerkezetű szólást önkényesen módosították.

2. Ágoston Mihály⁴ szerint nem célszerű a magyar szöveg közérthetőségét olyan idegen közzavakkal csökkenteni, melyeknek létezik magyar megfelelője is.

Ebben a feladatban tíz, a mindennapi használatban gyakran előforduló idegen közszo magyar megfelelőjét kértük.

A feladat: Mondd magyarul!

kopíroz: _____

cetli: _____

balkon: _____

plafon: _____

reszkiroz: _____

stanieli: _____

rerni: _____
lift: _____

krigli: _____
bulevár: _____

A feladat szavait Bakos Ferenc, a szerző felvette az **Idegen szavak és kifejezések szótárába**⁵. A szótár e címszavak származásáról a következő felvilágosítást adja: a *kopíroz* francia és német, a *balkon* olasz és német, a *bulevár* francia, a *lift* angol, a *plafon* francia és német, a *reszkíroz* francia és német, a *stanicli*, a *celli*, a *rerni*, azaz *rer* és a *krigli* német eredetű.

A felsorolt szavak közül a *kopíroz* (kopirati), a *balkon* (balkon), *rerni* (rerna), *plafon* (plafon), *reszkíroz* (reskirati), *krigli* (krigla), *bulevár* (bulevar) szavak a vajdasági magyarság nyelvbe közvetítő nyelvből, a szerb nyelvből kerültek be.

Helyes megoldásként azokat a válaszokat fogadtuk el, amelyek magyar megfelelője megtalálható az **Idegen szavak és kifejezések szótárában** (pl. bulvár: 1.körút 2. fákkaal szegélyezett széles városi főútvonal), illetve ha a tanuló az idegen szó (bulevár) helyes magyar alakját (bulvár) írta a vonalra, sőt ennél a szónál a *sugárút* választ is elfogadtuk, annak ellenére, hogy e jelentés nem szerepel a *bulvár* címszó alatt a Bakos-szótárban.

3. A harmadik feladat harminc hívószót és mindegyik hívószóra négy választható szót tartalmaz. Ezek közül kellett a tanulónak aláhúznia azt a szót, amelynek a jelentése szerinte a leginkább megfelel a hívószónak.

A feladat: Olvasd el figyelmesen a szót, s a négy megadott szó közül húzd alá azt, amely azonos vagy hasonló jelentésű! (Csak egy szót kell aláhúzni.)

KOPJA: gerenda – áradás vájta, vízzel telt gödör – lándzsaszerű szűrőfegyver – a kopt egyháznak az ókori Egyiptomból származó nyelve

HETYKE: fölényes – gyors – heves – vidám

FLOPPI: mikrobarázdás hanglemez – a fluor mésztartalmú ásványa – mágneslemez – a számítógép memóriája

EPPILYEN: valamilyen – emilyen – ugyanilyen – semmilyen

SZUR: ujjas, de rendszerint vállra vetve viselt köpönygszerű posztó felsőruha – a cséplés számára előkészített terület – kikészített szőrméből ruházati cikket készítő kisiparos – szőrméből készült fejfedő

EGYELŐRE: azonos időben – nagyon hamar – egyformára – most és még egy ideig

ELFECSEREL: kifecseg – elpazarol – elfelejt – elfogad

INFLÁCIO: ciértéktelenedés – fertőzés – tájékoztatás – csonttörés

IRTOZÁS: irtvány – undorodás – reszketés – szemrehányás

REKAMIE: gyászmise – heverő – tűzhely - francia lovagi ruha

ANNYI: amely minőségű, tulajdonságú – olyan mennyiségű, számú – valamennyi – olyan

KONDÁS: szarvasmarhát őrző – libapásztor – lovat őrző pásztor – disznópásztor

FÁRADSÁG: kimerültség – munka – fáradozás – szolgáltatás

REKLAMÁL: hirdet – kiabál – panaszt tesz – átmásol

ÁGRÓLSZAKADT: leesett – szárnalmas – megtépett – magas

MÁGLYA: fényes, fogas levelű, örökzöld díszcserje – mágiával foglalkozó személy, bűvész – olajjal töltött edényből és kanócból álló világítócszék – keresztben egymásra rakott (majd meggyújtott) fahasábok halmaza

EGYEZSÉG: engedmény – megállapodás – vita – szerződés

HÍRNEVES: híryanagot gyűjtő – öntudatos – ismert – hirdető

TANÚSÁG: hasznos ismeret – műveltség – mondanivaló – tanúskodás

KEZDEMÉNYEZ: kézbesít – javasol – kezel – kedvezményt ad

KÉTSÉGBEEJTŐ: lesújtó – dupla – nyilvánvaló – kétes

FOGOLY: kis fogó – rab – cselló – csiptető

SZÚKÖLKÖDŐ: keskeny – vékony – nélkülöző – önző

BÍBELŐDIK: mérgelődik – aprólékosan dolgozik – meggondolatlanul végzi teendőit – kapkod

KUTYA: ház – eb – kerítés – öl – bunda

MENETTÉRTI JEGY: a gépkocsivezetőt igazoló irat – mozijegy – jegy nélkül vagy rossz jeggyel való utazás – oda- és visszautazásra érvényes jegy

SOKOLDALÚ: jelentős – sokszög – több területre kiterjedő – ígéretes

KACAT: limlom – elnyomorodott - kihívó – régi mértékegység

OCSÚDIK: padlóz – undorodik – magához tér – hadonászik

RIGOLYA: bordázott szövésű szövet – madárfajta – vészcsengő – szeszély

Ezzel a feladattal azt próbáltuk megállapítani, hogy mennyire ismerik a vizsgálati személyek az egyes szavak jelentését. A feladatot úgy állítottuk össze, hogy tartalmazzon régies, csak a szépirodalomban, a költészetben használatos szavakat, szakszavakat, idegen szavakat és népnyelvi szavakat. Beiktattunk hasonló alakú szavakat is (cgyelőre, fáradtság, reklamál, tanúság), ezek fölcserélése nyelvhelyességi hiba.

4. A negyedik feladatban negyven szót adtunk meg, ezeket fogalomkörök szerint kellett csoportosítaniuk a vizsgálati személyeknek. Mivel a feladatban homonimák is vannak, általa azt szerettük volna felmérni, hogy a gyerek felismeri és besorolja-e több fogalomkörbe is őket.

A feladat: Csoportosítsd az alábbi szavakat fogalomkörök szerint!

bicska, borsó, bringa, csikasz, lajbi, lencse, liliom, csipesz, csipő, csukló, eper, estike, hajnalka, hárs, hernyó, ing, jávor, kabát, malac, mici, mozsár, petrezselyem, pipacs, pipiske, pizske, pitypang, ráspoly, repülő, retek, sarló, sármány, sóska, szekér, szíj, tarkó, tutaj, vádli, vakond, vonat, zakó

testrész, testtájék	
ruhadarab, öltözködési kellék	
állatnév	
fafajta	
virágnév	
konyhakerti vetemény	
szerszám, munkaeszköz	
jármű	

5. Ennél a feladatnál magadtunk három szót, ezekhez egy-egy rokon értelmű szót kellett a vizsgálati alanyoknak írniuk.

A feladat: Hogyan mondanád más szóval?

regiment: _____

kalamajka: _____

kacifántos: _____

A rokon értelmű szavak, annak ellenére, hogy ugyanazt a fogalmat jelölik, nem mindig cserélhetők fel egymással, mert más az érzelmi velejárójuk, a hangulati tartalmuk, a stílusértékük, a felhasználásuk módja.

A *regiment* főnév régies, népnyelvi, katonasággal kapcsolatos kifejezés, a *kalamajka* főnév és a *kacifántos* melléknév a bizalmas, közvetlen hangú társalgásra jellemző, a választékosabb vagy hivatalos érintkezésben nem használatos szó. A vizsgálati személyek közkeletű, a mai nyelvhasználatban közismert szavakat írtak a megfelelőjüként, sőt a magyar szavak mellett néhányan a fogalom szinonimáját idegen szóval és diáknyelvi szóval írták le.

6. Ebben a feladatban (egy kivétellel) olyan rokon értelmű szavakat helyeztünk egymás mellé, amelyek ugyanabba a jelentésmezőbe tartoznak, de jelentésük között különbség van, a denotátum más-más fogalmi jegyeit emelik ki. A tanulók feladata az volt, hogy az öt szó közül meghatározzák azt, amelyik nem tartozik a lábbeli fogalomkörébe.

A feladat: Melyik az alábbi szavak közül a kakukktojás?
topán – bocskor – cipellő – keszkenő – saru

7. A szólás valamely fogalom helyettesítője. A feladatot alapján azt mérjük fel, tudják-e a diákok a szólásokat egyszerű, mindennapi kifejezésekkel helyettesíteni.

A feladat: Mondd egy szóval!

a szíve a torkában dobog: _____
fogához veri a garast: _____
meg van kötve a keze: _____
lóvá tesz: _____
a kákán is csomót keres: _____

8. A nyolcadik feladatban megadtunk egy határozószót, s ehhez kellett a tanulóknak három rokon értelmű szót írniuk.

A feladat: Írj három rokon értelmű szót a MINDJÁRT szóhoz!

A válaszok értékelésénél a **Magyar értelmező kéziszótárra** és a **Magyar szinonimaszótárra** támaszkodtunk. Helyes válaszként fogadtuk el a szituációs szinonimákat és a mondatszókát is.

9. A legtöbb szójelentésnek van ellenkező értelmű párja, ez a szóviszony az ellentétes értelműség, az antonímia. Az antonimák tehát a különböző hangalakú és ellentétes jelentésű szók. Megadtunk egy emberi tulajdonságot jelentő melléknevet, a diákok feladata pedig az volt, hogy megtalálják ennek ellenkező értelmű párját.

A feladat: Mi a SZÜKMARKÚ ellentéte? _____

10. Az utolsó feladatban egy számnak megfelelő fogalmat adtunk meg. A diákoknak a felkínált lehetőségek közül azt kellett bekarikázniuk, amelyik szám mennyiségileg megfelel a *tucat* szónak.

A feladat: Hány darab a tucat? Keretezd be! 3 6 8 10 12 15

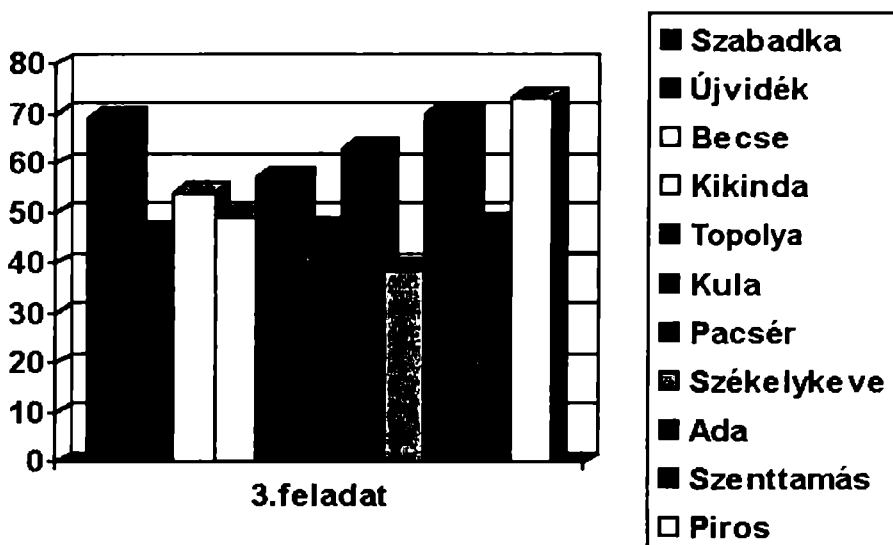
A helyes válasz a 12 darab.

A feladatok értékelése

A feladatokra adott válaszok elbírálásakor helyes válaszként a köznyelvi alakokat fogadtuk el. Egyes feladatoknál pontoztuk a diáknyelvi szavakat, a második feladatban pedig a tájnyelvi szavakat is, de ezeket megtaláltuk a diáknyelvi szótárakban, a tájszótárakban, a nyelvatlaszokban, tehát ellenőrizni tudtuk jelentésüket és előfordulási helyüket. Megeshet, hogy a megoldások között helyi variánsok is előfordulnak, amennyiben ezeket írásos formában nem leltük meg, pontatlan válaszként lettek értékelve.

Két feladat eredménye grafikusán kimutatva:

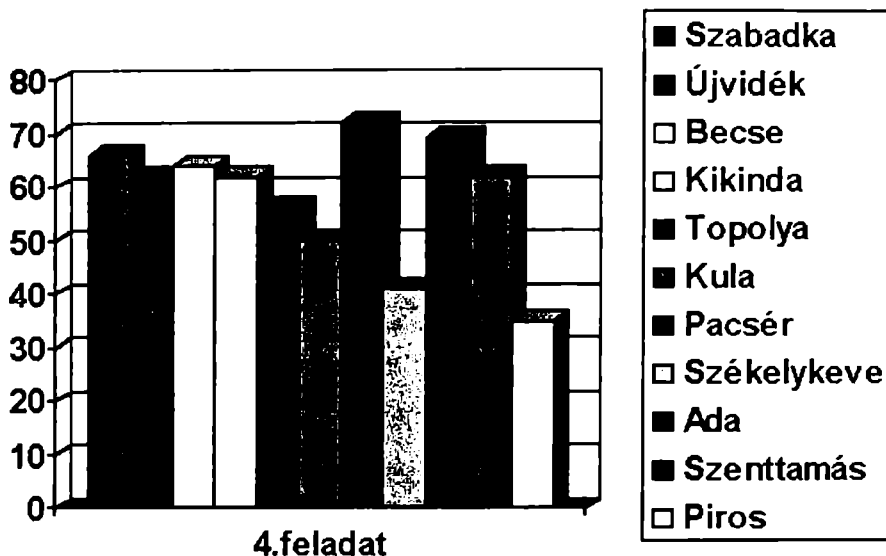
3. A harmadik feladat eredménye helységek szerint*:

4. Negyven szót adtunk meg, amelyeket a diákoknak fogalomkörök szerint kellett csoportosítani. A megadott szavak között vannak szótári homonimák is, amelyeket két vagy három fogalomkörbe is be lehet sorolni. Azt szeretnénk volna fölmérni, hogy a tanulók mennyire ismerik a szavak jelentését, és felismerik-e a homonimákat. Az eredménytáblázatokban a homoním szavak mellé – a szó jelentésétől függően – két vagy három vízszintes sort ékeltünk be, hogy értékelni tudjuk a diákok teljesítményét. Aki fölismerte, és több helyre is besorolta a homonimákat, két vagy három pontot szerzett, aki nem ismerte fel, de legalább egy fogalomkörhöz beírta helyesen, egy pontot kapott.

* Az „oszlopok” a felsorolt helységek sorrendjében vannak.

A negyedik feladat eredménye helységek szerint:

A felmérés értékelése

Az adatok rendszerezése

A diákok által megoldott szókinceszt feladatainak értékelését követően a megoldásokat elemzőlapra vittük fel, s ezután került sor az adatok számítógépes feldolgozására.

x-szel jelöltük a helyes válaszokat, /-lal a félig jó megoldásokat (ezeket az eredményszámításnál helyes válaszként értékeltük), ?-tal a téves megoldásokat, a kivonás jelével (-), ahol nincs adat, azaz a vizsgálati személy nem adott választ.

Az elemzőlapok segítségével követhető a szókincs nagysága egy-egy településen: függőlegesen a tanulók teszten elért pontszámát, vízszintesen pedig a feladatonkénti eredményeket tüntettük fel.

Az adatok mennyiségi feldolgozása

A mennyiségi mutatókkal kifejezett adatokat statisztikai eszközökkel dolgoztuk fel. A kutatás elején meghatároztuk a függő és a független változókat. A függő változó ebben az esetben a nyelvi változó, a szókincs, amit a szókinceszttel mértünk. A független változó a diák lakóhelye (tömb, szórvány vagy sziget ill. falu, kisváros, város), a szülők szocio-ökonómiai

státusa (iskolai végzettsége), a szülők anyanyelve (tisza magyar vagy ve-gyesházasság), a tanuló olvasási szokásai, iskolájának tannyelve, félévi osztályzata magyar nyelvből. A diákokat a független változók alapján cso-portosítottuk, s azt figyeltük meg, hogyan alakul a függő változó, ha egy-egy független változóval való viszonyában vizsgáljuk.

A hipotézisek ellenőrzéséhez elvégeztük az aritmetikai középértékek kö-zötti különbségek statisztikai szignifikancia-vizsgálatát. Az eredmények alapján arra következtethetünk, hogy a csoportok között nincs statisztikailag szignifikáns különbség.

Az adatok minőségi feldolgozása

A mennyiségi értékelés után elvégeztük a minőségi értékelést is. Hogy könnyebben megérthető képet kapjunk a kapott eredményekről, a leíró sta-tisztika eljárásait használtuk fel. Ennek a szakirodalom⁶ két fontosabb fajtá-ját említi: a középérték mérőszámait és a szóródás (változékonyság) mérő-számait. Kimutatásunkban mindkét statisztikai mértéket használjuk.

Mivel a mennyiségi vizsgálat megmutatta, hogy a független változók te-kintetében kialakított csoportok között nincs statisztikailag szignifikáns kül-önbség, a teszten kapott adatok összehasonlításával ellenőrizni akartuk, hogy minőségbeli különbséget fel tudunk-e mutatni.

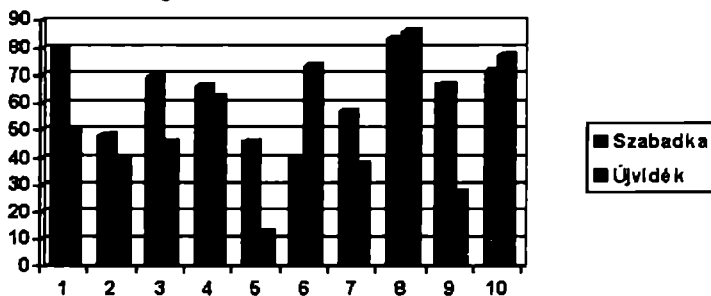
Hogy az eltérések megmutatkozzanak, néhány összehasonlításnál ki-egyenlítettük a releváns tényezőket. Célunk az volt, hogy megfigyeljük, mi történik a szókincssel, ha megváltoztatunk egy-egy független változót.

1. Az első hipotézisben a tömb – szórvány – sziget közötti differenciát vizsgáltuk. A statisztikai szignifikancia-vizsgálaton a csoportok között nem mutatkozott különbség. Az alábbiakban e három csoporthoz tartozó telepü-lések tanulóinak feladatonkénti átlageredményét hasonlítjuk össze. Az ösz-szehasonlítás alapja a helységek lakosságának számaránya. Ennek alapján Szabadkát (tömb) Újvidékkel (szórvány) hasonlítjuk össze, mert mindkettő lakosainak száma meghaladja a 100 000 főt (a többi csoportot l. a Helyszi-nek fejezetben).

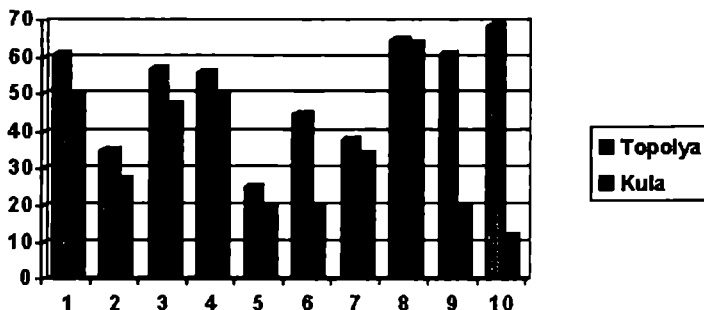
A táblázat a települések feladatonként elért átlageredményét tartalmazza:

	1.feladat	2.feladat	3. feladat	4. feladat	5. feladat	6. feladat	7. feladat	8. feladat	9. feladat	10.feladat
Szabadka	80%	48%	69%	66%	46%	40%	57%	83%	67%	71%
Újvidék	49%	39%	46%	62%	13%	73%	38%	86%	27%	77%
Becse	80%	24%	54%	64%	19%	62%	33%	59%	43%	29%
Kikinda	56%	21%	49%	62%	20%	33%	23%	57%	28%	72%
Topolya	61%	35%	57%	56%	25%	45%	38%	65%	61%	69%
Kula	50%	27%	47%	50%	20%	20%	34%	64%	20%	12%
Pacsér	65%	41%	63%	72%	48%	65%	47%	89%	95%	85%
Szekelykeve	65%	31%	39%	41%	3%	26%	20%	55%	52%	52%
Ada	77%	41%	70%	69%	38%	55%	50%	89%	58%	78%
Szenttamás	52%	23%	48%	62%	19%	33%	30%	69%	36%	33%
Piros	48%	36%	73%	35%	0%	100%	16%	93%	80%	0%

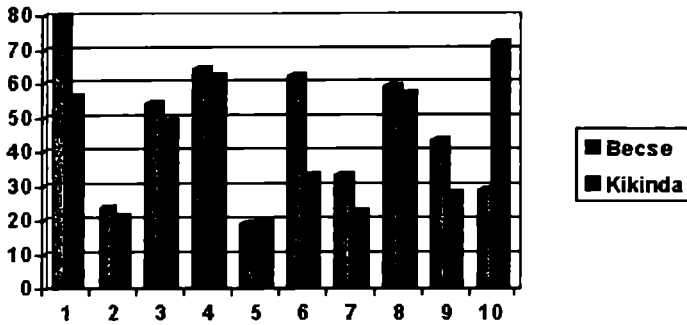
A fenti táblázat alapján kiszámítottuk egy-egy település teszten elért eredményének számtani középértékét, de az egyszerűbb áttekinthetőség kedvéért grafikonnal is ábrázoljuk a tömb és a szórvány, ill. a tömb és a sziget közötti különbségeket.

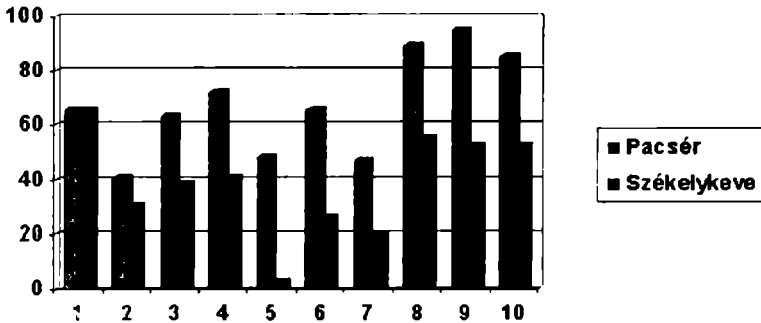
A tömb átlageredménye (64,78 %) jobb, mint a szórványé (52,35 %).

A topolyai diákok teszten elért átlageredménye (52,23 %) jobb, mint a kulaiaké (44,03 %).

A becsői minta az átlageredmény (53,55 %) alapján sikeresebb, mint a kikindai (49,23 %).

A pacséri és székelykevei csoporttal a tömböt és a szigetet hasonlítottuk össze. A számok azt mutatják, hogy a tömbben élő vizsgálati alanyok szókinése (63,94 %) jóval gazdagabb, mint a szigeten élőké (37,97 %).

Az utolsó összevetés adatai is megerősítik első hipotézisünket, mely szerint a tömbben élő diákok szókinése bővebb, mint a szórványban, ill. a szigeten élőké.

Az adatai csoport teszten elért eredményének számtani középértéke (64,44 %) nagyobb, mint a szenttamási csoporté (50,02 %).

2. Második hipotézisünkben azt állítottuk, hogy a minta lakóhely tekintetében kialakított csoportjai szókinésében nem mutatkozik jelentős különbség.

A minta felosztása a következő:

- város: Szabadka, Újvidék,
- kisváros: Beese, Kikinda, Topolya, Kula, Ada, Szenttamás,
- falu: Pacsér, Székelykeve, Piros.

A táblázat a három csoportba tartozó települések teszten elért átlageredményét mutatja:

	az átlageredmény %-ban kifejezve
város	58,56
kisváros	52,25
falu	49,50

Ha statisztikailag jelentős különbség nem is mutatkozott, hipotézisünket megcáfolják a fenti átlageredmények, mert a három csoport teljesítménye között – elenyésző – különbség tapasztalható.

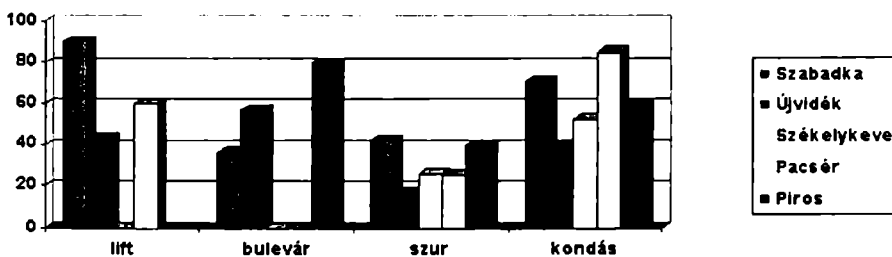
Ellenőriztük, hogy befolyásolja-e a falusi vagy városi életforma a szóhasználatot, a szókincset.

Kiválasztottunk a feladatokból két-két szót, amelyek a városi (lift, bulvár) illetve a falusi életmódhoz (kondás, szűr) fűződnek, s a teszten elért pontszámok alapján megnéztük, ismerik-e a városiak a falusi élethez fűződő kifejezéseket és fordítva.

A diákokat a lakóhelyük alapján soroltuk be:

- város: Újvidék, Szabadka,
- falu: Székelykeve, Pacsér, Piros.

	lift	bulvár	szűr	kondás
város	66,85%	46,61%	29,45%	55,57%
falu	20%	26,66%	30,33%	65,75%

3. Ez a hipotézis arra épül, hogy gazdagabb a szókincse a magyar szülők gyerekeinek, akik domináns kétnyelvűek, mint azoknak a kétnyelvű diákoknak, akiknél a szülők egyike magyar, a másik pedig más nemzetiségű, s akik esetében feltételezzük az ún. balasz kétnyelvűséget, azaz a szülők anyanyelvének magas fokú ismeretét.

A feladatokon elért eredmény számtani középértéke alátámasztja állításunkat.

	az átlageredmény %-ban kifejezve
tiszta magyar szülők	60,64
vegyes házasság	49,78

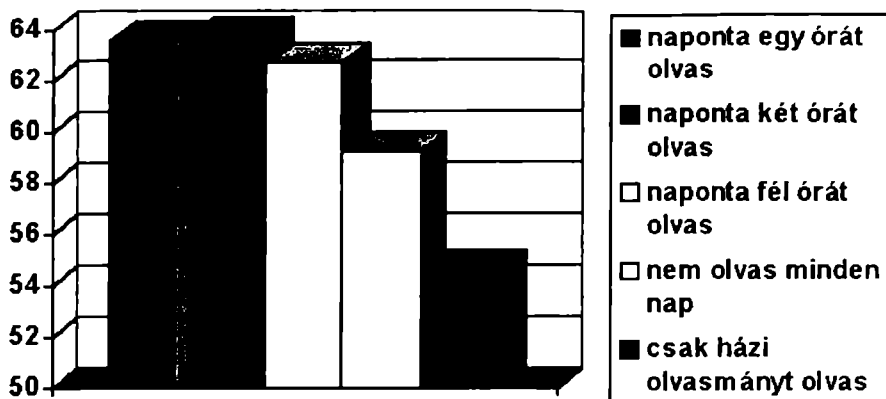
4. A tények igazolták negyedik feltevésünket is, miszerint az a gyerek, akinek kiemelkedő a szocio-ökonómiai státusa, jobb eredményt ér el a feladatok megoldásában.

A kapott adatok alapján leszögezhetjük, hogy a teszten a felsőfokú végzettséggel rendelkező szülők gyerekeinek szókincese gazdagabb, mint a középiskolát vagy általános iskolát fejezett szülők gyerekeié.

	az átlageredmény %-ban kifejezve
egyetemi, főiskola	66,34
középiskola	59,27
általános iskola	52,69

5. A következő összevetésben azt akartuk kimutatni, hogy a teszten elért eredményre kihat-e az olvasási szokás. Az alábbi táblázatban a kutatásban részt vett összes tanulót az olvasási szokások szerint öt típusba soroltuk be. A teszten elért átlageredményük a következő képet mutatja:

	az átlageredmény %-ban kifejezve
naponta egy órát olvas	63,56
naponta két órát olvas	63,73
naponta fél órát olvas	62,71
nem olvas minden nap	59,19
csak házi olvasmányt olvas	54,58

Annak ellenére, hogy nem nagy, a csoportok közötti különbség mégis megmutatkozik, ami alátámasztja feltételezésünket. A csak házi olvasmányokat olvasó gyerek teljesítménye rosszabb, mint a naponta két órát olvasó diáké.

6. Feltételeztük, hogy a magyar tannyelvű oktatási intézményben tanuló diák szókincse gazdagabb lesz, mint a részleges anyanyelvi képzésben részesülő vagy szerb tannyelvű iskolában tanuló diáké. A vizsgálati alanyokat iskolájuk tanyelve szerint csoportosítottuk:

- teljes anyanyelvi képzés: Szabadka, Ada, Pacsér, Topolya,
- részleges anyanyelvi képzés: Újvidék, Becse, Kikinda, Topolya, Kula, Szenttamás,
- szerb tannyelvű oktatás: Piros,

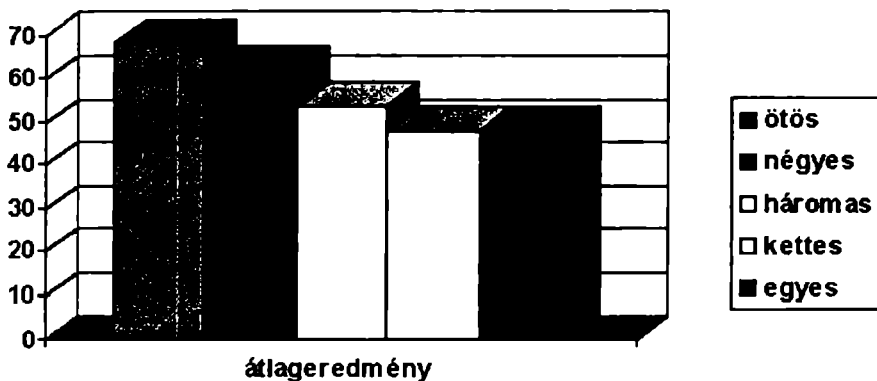
Az adatok igazolták a hipotézisünket:

	az átlageredmény %-ban kifejezve
teljes anyanyelvi képzés	61,34
részleges anyanyelvi képzés	50,23
szerb tannyelvű oktatás	46,60

7. Utolsó hipotézisünk az volt, hogy annak a tanulónak, akinek magyar nyelvből ötöse van, gazdagabb a szókincse, mint annak, akinek ebből a tantárgyból egyes az osztályzata.

	az átlageredmény %- ban kifejezve
ötöse van anyanyelvből	68,45
négyese van anyanyelvből	62,08
hármasa van anyanyelvből	53,70
kettese van anyanyelvből	48,06
egyese van anyanyelvből	48,13

A kettős és az egyes érdemjeggyel rendelkező diák szókincsének bősége között elenyésző a differencia, viszont az ötös tanulókkal összevetve a különbség evidens.

Összegzés

A kutatást tizenegy különböző kétnyelvűségi helyzetben levő településen végeztük. A szókinccstesztet összesen 321 diák töltötte ki. A teszt feldolgozása és elemzése során 34 989 adatot kezeltünk. Célunk az volt, hogy ellenőrizzük a vizsgálat első fázisában fölállított hipotéziseket. A hét hipotézis azon alapult, hogy a függő változóra, a szókincsre, kihatnak-e az általunk manipulálható tényezők, a független változók.

Az adatok mennyiségi elemzése után leszögezhetjük, hogy a Vajdaságban a tömb-, a szórvány- és a szigetmagyarságban élő diákok szókincsé között nem mutatható ki statisztikailag szignifikáns különbség, ahogy a függő változó és a többi független változó relációjában sem.

Az eredmények minőségbeli elemzése viszont – ha nem is nagy mértékben –, differenciát mutat, s ez a fajta elemzés alátámasztja mindegyik hipotézisünket.

Leszögezhetjük tehát, hogy kutatásunk vizsgálati alanyai közül azoknak a diákoknak a szókincsé bizonyult a leggazdagabbnak, akik tömbben élnek,

anyanyelven tanulnak, naponta olvasnak, szüleik magas iskolai végzettséggel rendelkeznek és magyar anyanyelvűek. Ezeknek a tanulóknak ötös volt a félévi érdemjegye magyar nyelvből.

Összegzésül az összegyűjtött adatokat a leíró statisztika mértékeinek segítségével grafikusán is ábrázoltuk. Összehasonlításként megrajzoltuk a normál eloszlás görbáját is.

A görbe variabilitása mindkét esetben negatív aszimmetriát mutat (jobb oldalra hajlik), ami azt jelenti, hogy a vizsgálati alanyok többsége eredményesen megoldotta a tesztet. Nikola Rot⁷ könyve alapján leszögezhetjük, hogy a teszt könnyű volt.

Jegyzetek

- 1 Fülöp Orsolya – Kolozsvári Ágnes: Az erdélyi szörványmagyarság helyesírása. Kétnyelvűség, 1995. III. évf. 1. szám 53–56.
- 2 Mirmics Károly: Kisebbségi sors. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1993. 92.
- 3 Vajdaság helységnevtára és a lakosok száma. = Vajdasági Magyar Kalendárium 1998, Szabadka, Szabad Hét Nap, 1997. 102–115.
- 4 Ágoston Mihály: Mai magyar írás. Újvidék, Tankönyvkiadó Intézet, 1984. 32.
- 5 Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- 6 Dr. Nikola Rot: Általános pszichológia. Újvidék, Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, 1972. 26.
- 7 I.m.: 109.

SIMON TEODÓRA

SZÓLÁSOK MIKSZÁTH KÁLMÁN *A BESZÉLŐ* KÖNTÖS CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Bevezető

Mikszáth Kálmán különleges stílusának elmaradhatatlan kellékei a sokszínű, szuggesztív szólások, melyeket teremtő ujjaival sokszor kedve szerint gyúr, hogy minél tökéletesebben tapadjanak szószerkezeteihez, mondategységeihez. Művei könnyen válhatnak frazeológiai vizsgálatok tárgyává, akár csak *A beszélő köntös* című regénye, melynek szóláskészletét dolgozatom megírásához alapul veszem.

A rendelkezésemre álló anyagot elsősorban alaki szempontból rendszerezem a szótári formák szerint. Mivel szólásglosszémára nem akadtam a vizsgált műben, az első szerkezeti egységben a szólásszintagmák és szintagmacsoportok szerzteágazó típusait veszem sorra, majd a következőben a szólasmondatok terjedelmes csoportjára összpontosítok. Ezen belül az egyszerű bővítettek igényelnek fokozottabb figyelmet a szövegbeli előfordulási gyakoriságuk miatt.

Az összetett szólasmondatok közül a szóláshasonlatok a legnépesebbek, tehát ezek áttekintésénél is hosszabban kell elidőznöm.

Mivel elsősorban mondat nagyságú frazeológiai egységekre bukkantam a korpusz átvizsgálásakor, így a kisebb csoportok elkülönítésében, úgy érzem, legkézenfekvőbb szintaktikai és elvétve szófajtani és alakítani szempontokat érvényesítenem. Például az egyszerű tőmondatokat az állítmány típusa szerint rendszerezem, a bővítetteket a determinánsok alapján stb.

Érinteni szeretném dolgozatomban azt is, hogy a tárgyalt szólások miképpen viselkednek a szövegbe szerkesztve, a használati forma mennyiben tér el a szótáritól.

Munkámban igyekszem megvilágítani némiképpen azt, hogy Mikszáth *A beszélő köntös* c. regényében a vizsgált frazeológiai egységek mely csoportját alkalmazza a legszívesebben, és mennyire bánik szabadon velük.

Szólasszintagmák

Szóla-glosszémákkal nem, szintagmákkal viszont igen gyakran fejezi ki Mikszáth a gondolatait. Ezeket a frazeológiai egységeket, különösen az ígés

alakulatokat többnyire nem szótári formájukban ékeli a mondategységekbe, mondategységekbe.

A szószerkezetet alkotó tagok között fennálló viszony szempontjából alárendelő és mellérendelő szólásszintagmákra lehetünk **A beszélő köntös** című regényben.

1. Alárendelő szószerkezetek:

a) *Tárgyas szólásszintagmák:*

Nadragulyát evett = < főleg tagadó alakban: > elment az esze. (nép)¹

„Hiszen nem evett nadragulyát senki!”

A továbbiakban is megfigyelhetjük olykor, hogy főleg az igés szerkezetek szövegbe olvadva mondatokká teljeseznek, pontosabban alaptaguk materializálódott alanyt vonz magához.

Szedi az epret = itt: bezsebeli a hasznót. (táj)

„... ahol az egyik sem lakott, oda mind a három eljárt epret szedni.”

Ezúttal a szótári forma igéjéből lett főnévi igenév célhatározóként épül be a mondategységbe.

Szedi a sátorfáját = felszedelőzködik és odébbáll.

„... Ágoston uram, iszkiri, szedte a sátorfáját, ment egyenesen a szekereihez...”

A szólásszintagmák olykor szövegbe szerkesztve toldalékfelvétellel aktualizálódnak. A fenti esetben például a múlt idő jelét ölti magára a szószerkezet alaptagja.

b) *Határozós szólásszintagmák:*

Oda se szagol = még csak rövid időre se megy vhová. (biz)

„Oda se mertek szagolni...”

Itt a szólás igei része szövegbe ékelve főnévi igenévbe megy át, tehát mondatbeli funkciója is megváltozik (állítmányból tárgyvá alakul).

Horogra akadt = lépre ment.

„Egész vasárnapig egyetlen halacska sem akadt a horgon.”

A fenti esetben a determináns viszonyragot vált a használat során.

Átlát a szitán = felismer vmely ravaszsgot, nem lehet becsapni vmivel.

„Legtöbb esze volt Porosznoki uramnak, mert ő rögtön átlátott a szitán...”

Tükön ül = kínzó türelmetlenséggel, nyugtalansággal vár, várakozik.

„Tükön ült, kellemetlen érzések közt...”

Dugába dől = < terv > meghiúsul, semmivé lesz.

„... nem tehetnek arról, hogy a plánom dugába dőlt.”

Fejével játszik = az életét kockáztatja.

„Vissza kell menned – mondta a főbíró –, a fejünkkel játszunk.”

Kámforrá válik = vki észrevétlenül eltávozik vhonnan.

„... felhő kerekedett egy homokos úton, jött a kuruc vagy a török vagy a labanc csapat, lecsapott (...), megrakodva a legértékesebb holmival, köd előtte, köd utána; kámforrá vált.”

Érdekessége ennek a mondattöredéknek, hogy két, megközelítőleg azonos jelentésű szólás is előfordul benne. Az idiómák halmozásának stilisztikai értéke van. Mikszáth ezt nem hagyja figyelmen kívül, tudatosan alkalmazza és rendezzi el frazeológiai egységeit művében.

Pozdorjává tör = itt: kegyetlenül elver vkit.

„Pozdorjává töröm a gézengúzt!”

Sóbálvánnyá dermed = a meglepetéstől, megdöbbenéstől mozdulatlaná dermed.

„A derék urak sóbálvánnyá dermedve néztek rá.”

Alkalmazott formájában itt határozói igenévvé módosul a szólás igei alaptagja, így a mondatban betöltött szerepe is átminősül (az állítmány állapothatározóvá válik). Ebből is látszik, hogy a tárgyalt frazeológiai egységek jó része gyakorlatilag szinte képlékeny: szövegbe kerülve elkeveredik a neki szervesen tagokkal, főleg morfológiailag alkalmazkodik az író gondolataihoz.

Legény a talpán = derék legény.

„Az öreg Lestyák legény a talpán...”

c) *Jelzős szólásszintagmák:*

A harmadik határban = messze földön. (nép)

„A harmadik határban jár azóta.”

Szerencse fia = szerencsés ember.

„A szerencse fia nagyobb lábon kezdett élni.”

A saját szakállára = megbízás vagy engedély nélkül, saját felelősségére

„Ehhez járultak a szertecsatangoló tatár hadak, a kalgai szultán emberei és a különböző portyázó csapatok, melyek a saját szakállukra dolgoztak.”

2. Mellérendelő szószerkezetek:

Kettős határozó:

Ponciustól Pilátusig = egyik embertől a másikhoz, egyik helyről a másikra < jár vki, illetve küldözgetnek vkit anélkül, hogy eredményt érne el >.

„Öneki kellett lótni-futni Ponciustól Pilátusig...”

Kapcsolatos viszonyú szólásszintagma:

Találkozni a vizsgált Mikszáth-regényben olyan szólásszintagmával is,

mely mellérendelőből alárendelő jelzős szó szerkezetévé transzformálódik az író tolla nyomán, vagy egyszerűen csak szólásvariánsokkal van dolgunk:

Kutya meg a mája = <csodálkozás v. enyhé bosszankodás kifejezésére>. (tréf)

„Huk, kutya mája, kutya mája!”

Szó szerkezetcsoportok:

A beszélő köntös szóláskészletéből nem hiányozhatnak azok az egységek sem, melyek nagyobbak ugyan az egyszerű szó szerkezetnél, de nem érvényesül bennük predikatív viszony. Tulajdonképpen szintagmák összekapcsolódásával keletkeztek.

– Szó szerkezetlánc:

Minden ujja rá akad = annyit talál, amennyit csak akar.

„... a nemzetes főbíró uram a város leggazdagabb leányaiból választhatna, minden ujja rá tizenötöt...”

Nagy lábon él = költekcző, fényűző életet él.

„A szerencse fia nagyobb lábon kezdett élni.”

Itt az abszolút (igei) alaptagból lett főnévi igenév tárgyi szerepet tölt be, a jelző pedig a középfok jelét ölti magára és határozóként (hasonlító határozó) funkcionál.

Az ezt megelőző szólásalkalmazásban viszont többek között az a figyelemre méltó, hogy az író a frazeológiai egység igei állítmányi részét a mondanivalójához jobban simulóval helyettesíti, és a többi alkotótagot értelmezőszerű szerkezetbe építve hátra veti.

Meglágyítja vkinck a szívét = könnyörületessé, engedékennyé teszi.

„Ha a budai basa szíve meg nem lágyult, akkor elment az ember a szolnoki basához...”

Az ige toldalék módosulásának tudható be, hogy az alkalmazott formából hiányzik a tárgy (a tárgyas ige tárgyatlanná válik).

Előveszi a jobbik eszt = belátja tévedését, hibáját, helyesen kezd gondolkodni.

„... még talán a harangokat is meghúzták volna, ha a jobbik eszt elő nem veszi Porosznoki uram...”

– Szó szerkezetbokor:

A nyakára nő vkinck = 1. <gyermek> úgy megnő, hogy már parancsolni sem lehet neki; 2. úgy megnő a hatalma, hogy jelentősebb személlyé válik amannál.

„A baj megvan; az ellen tenni kell valamit, míg a nyakunkra nem nő.”

Esküszik mennyre, földre = esküszik mindenre, ami szent.

„... mennyre-földre esküvének...”

Legelteti a szemét vmin = gyönyörködve hosszasan szemléli vmit.

„... meglegeltette nagy szeméit a kincseken ...”

Ebben az esetben a szótári alak igei része csak abban a tekintetben módosul, hogy az író a *meg* igekötőt tapasztja hozzá. (Ezzel azt sugallja, hogy a cselekvés korlátozott, sőt rövid ideig tart.)

Ujjat húz vkivel = összevész vele, beleköt.

„... a szandzsák basával mégsem húzhatok ujjat.”

Ránca szed vkit = szigorú fegyelemre szoktat, megrendszabályoz.

„Az ellenség most éppen olyan közönséges »folyóügy«, mintha egy megdühödött tojásáruuló kofát kell a piacon ránca szedni.”

Itt ismét igenévvé formálja az író a szólás szótári alakjának alaptagját.

Színét sem látta vkinek = itt: egyáltalán nem látta.

„... hiába mondtam, hogy színét se láttam azóta.”

A mennyországban érzi magát = a fellegekben jár, nagyon boldog.

„Mikor esténkén megszimogatta tüskés állát, azt hitte, a mennyországban van.”

Elsősorban az a figyelemkeltő ebben az idézetben, hogy a szólás teljes értékű összetett (tárgyi alárendelő) mondatként aktualizálódik a keretci között.

Szólásmondatok

A Mikszáth-regényből kiszűrt szólások tetemes részét a mondat nagyságúak teszik ki, több ágra szakadva ezek burjánoznak el az író tolla alatt.

1. Egyszerű tőmondatok

Az egyszerű szólásmondatok ritkán olvadnak mondatokba tagmondatokba érintetlen szótári formájukban. Állítmányuk többnyire felveszi a múlt idő jelét, alanyuk esetenként birtokos személyjelet vonz magához, vagy bővítésmények tapadhatnak hozzá stb.

Ezeket a frazeológiai alakulatokat állítmányuk típusa szerint igyekszem osztályozni.

a) *Igei állítmányú szólásmondatok:*

Van szeme = nem restelli magát, pedig volna miért.

„Majd a kíváncsiság kerekedett felül, kinck lesz vajon szeme ajánlkozni.”

Hiányzik egy kereke = hóbortos.

„Aztán elbeszélte, hogy az apja hóbölygős; egyik kereke hiányzik.”

Azonkívül, hogy itt a szólás nyomatékösítő szerepet játszik, meg kell még azt is jegyezni róla, hogy használati formájában egyszerű bővített mondatként minősül át.

Forr a vére = indulat keríti hatalmába, roppantul dühös.

„... bosszútól forrt a vére ... „

Megüti a guta = megöli a bosszúság.

„Szegény Brúnó atyát jó, hogy a guta nem ütötte meg.”

Eltörött a mécses = < főleg gyerek: > elpityeredett. (biz, tréf vagy gúny)

„... az öreg Inokainak (...) a mécsese tört el, pityeregni kezdett ... „

Ez utóbbi alkalmazás abban tér el elsősorban a többitől, hogy Mikszáth a szólással kifejezett tartalmat a következő tagmondatban ismét kibontja. Ezzel erősíti annak megmosolyogtató jellegét.

b) Névszói állítmányú szólásmondat:

Nem káptalan a feje = nem tudhat mindent, nem tarthat mindent észben.

„Nem káptalan az én fejem, hogy kiismerje magát a fűvek a fűvek között.”

2. Egyszerű bővített szólásmondatok

A vizsgált regényben fellelhető szólások tekintélyes része egyszerű bővített mondat alakú. Igei alkotójuk különböző toldalékot vehet fel, megváltozhat a szórend bennük stb. Az állítmányhoz, esetleg az alanyhoz közvetlenül kapcsolódó determinánsok szerint törekszem csoportosítani őket.

Ha az állítmányukhoz (is) kapcsolódnak bővítmények, a szólások lehetnek:

a) Határozós bővítményűek:

Kő kövön nem marad = < itt: településről szólva: > teljesen elpusztul, rommá lesz.

„... ha török rabolta ki a sátrakat, akkor a labancok jöttek nagy kontóval a városra: fizesse ki a kereskedők kárát, vagy különben kő kövön nem marad belőle...”

Meghül a vér benne = dermesztő rémület vagy félelem fogja el.

„A civisekben meghült a vér, a tömzsi Babos meghökkenve pillantott a hadnagyra, nem tréfál-e ...”

Résen áll vki = < itt felszólító módban >: figyel, vigyáz, ügyel; készenlétben áll < vmely cselekvésre >.

„Legyetek résen, Kecskemét istenfélő lakosai!”

Láb alatt van vki = akadályoz vkit a munkájában; terhére van vkinek, bosszúságot okoz a pusztá jelenléte is.

„... Lestyák (...) meneküljön, ha akar, csak itt ne legyen láb alatt.”

Minden haja szála égnek mered = azt sem tudja, hova legyen rémületében; szörnyű irtózat, undor fogja el.

„Porosznoki minden haja szála az égnek meredt.”

Majd a hideg leli érte = nagyon kívánja, nagyon szeretné megkapni.

„Még élemedett nőszemélyeket is majd kilelt a hideg; szerettek volna mérközni...”

Ez utóbbi idézetben elsikkad a szólás szótári formájának célhatározója.

Eredj a pokolba! = menj innen, tűnj el!

„Eredj a pokolba!”

Vásik a foga vmire = nagyon vágyik rá, meg akarja kaparintani.

„A kalgai szultán váltig üzengeté, hogy a legszebb tíz asszonyra vásik a foga.”

Hogy van szemc? = hogy nem restelli magát.

„De hogy volt szemük hazajönni azzal a kaftánnal!”

Olyan szólásra is rábukkanhatunk A beszélő köntös olvasása közben, amelynek szótári formája közmondás:

Mindenki a maga portája előtt seperjen = törődjék mindenki a maga dolgaival, ne avatkozzon a más ügyeibe.

„A saját portájáról ítélkezzen kend...”

Nem idegen Mikszáthtól még az sem, hogy egyszerű bővített szólásmondatot szerkezetileg hiányos formában rögzítsen:

Lakat van a száján = nem mondhat el vmit, akarata ellenére is hallgatnia kell róla.

„Üljenek le, nemzeti urak, de lakat a szájukra, mert aki elárulja, amit mondok. bünperbe vonatom.”

b) Határozós és tárgyias bővítményű:

Ezt is az ördög hozta ide = rosszkor jött, csak bajnak jött. (biz)

„Az ördög hozta útjába azt a leányt!”

A szólás aktualizálódásával a fenti idézetben a szótári alak helyhatározója az állandó határozó irányába tolódik el.

c) Az állítmány bővítménye tárgy:

Megüti a fülét vmi = véletlenül meghallja, és felfigyel rá.

„... az imént bekiáltottál valamit, ami az én fülemet megütötte.”

Engem se a gólya költött = én sem vagyok akárki, nem engedem, hogy packázzanak velem. (nép)

„Nem a gólya költött engem, rajta volt az én testemen is a Lestyákék ruhája.”

Felvitte isten a dolgát = jó helyzetbe, jó anyagi körülmények közé került.

„Isten szépen fölvitte a dolgát...”

Sokkal ritkábban fordul elő a Mikszáth-regényben, hogy az állítmányhoz nem, az alanyhoz ellenben fűződnek bővítmények.

d) Jelzői bővítményű egyszerű szólásmondatok:

Egy haja szála se görbül meg = a legkisebb baja, bántódása sem esik.

„... ha én volnék a hatalmasabb náluknál, akkor te most itt maradnál mellettem, és egy hajad szála se mozdulna.”

Érdekes, hogy az író olykor felcseréli a szólások kevésbé meghatározó alkotótagját valamely más, nem is rokon értelmű szóval. A frazeológiai egységek részei azonban elméletileg elválaszthatatlanok egymástól; nem helyettesíthetők, mert az effajta törekvések a jelentésük sérülését eredményezhetik. Mikszáthnak sikerül elkerülnie ezt.

3. Egyszerű hiányos szerkezetű szólásmondatok

A korpusz egyszerű hiányos szólásmondatai jórészt felkiáltóak, erős érzelmi többletet sugároznak, és kihagyásos jellegük dacára nemigen szorulnak kiegészítésre, hiszen jelentésük anélkül is maradéktalanul kibomlik. Sőt, néhányuk meg sem tűri a beavatkozást:

Nem oda Buda! = nem addig van az! Szó sincs róla!

„Nem oda Buda!”

Szurok a markodba! = ügyetlen vagy, mert nem tudsz vmt megfogni, kézben tartani. (nép)

„Szurok a markodba, te mafla!”

Előfordul, hogy a hiányos szerkezetű szólások teljes értékűvé látszanak nőni a szövegbe ágyazva:

Mi a kő?! = < csodálkozás, meglepetés vagy hitetlenkedés kifejezésére >. (nép, tréf)

„Mi a kő lehet az?”

4. Teljes értékű összetett szólásmondatok

Teljes értékű összetett mondatokból meglepő módon csupán egyre bukantam **A beszélő köntös** szólásállományában. Úgy érzem, hogy egy szólásteremtő közösség lelkéből hajthatott ki, bár a feltételezhető alapalakjával nem találkoztam gyűjteményekben.

Nagy a világ, és négy széle van = mehet, amerre a kedve tartja.

„Megliehet, hogy Lestyák se megy, meglichehet, elkanyarodik valamerre, nagy a világ, és négy széle van ...”

A tagmondai között mellérendelő, pontosabban kapcsolatos viszony áll fenn.

5. Hiányos szerkezetű összetett szólásmondatok

Hiányos szerkezetű összetett szólásmondatokban sem szűkülök a vizsgált Mikszáth-regény, és úgy tűnik, legfőképpen a szóláshasonlatok állnak közel az íróhoz.

a) *Hiányos szerkezetű összetett szólásmondatok, melyeknek csak az egyik tagmondatuk állandósult:*

Ha istent ismer = < kérés, könyörgés nyomósítására >.

„Jöjjön kend, Hupka uram, ha istent ösmer.”

Ez a csonka frazeológiai alakulat okhatározói feltételes mellékmondatként realizálódik. Érdekes még, hogy igei alaptagját hangtani tájszó formájában rögzíti Mikszáth.

Olyan ..., mint a pinty = kifogástalan, hogy jobb sem kell.

„... olyan lakodalmat csapunk, mint a pinty.”

Ez utóbbi frazeológiai egység a szóláshasonlatokhoz áll közel, és a jelzői hasonlító mellékmondat szerepét tölti be az idézetben.

b) *Szóláshasonlatok:*

Állítmányi:

Akkora, mint a kisujjam = a vele egy megítélés alá esők közül a legjelentéktelenebb. (rég)

„A beszéd oda konkludált, hogy (...) adna Kecskemétnek egy állandóan ott lakó pasát vagy csauszt vagy akármit, ha csak akkora is, mint a kisujjam...”

Fokhatározói:

Friss, mint az evet = sürge mozgású, élénk. (tréf)

„Mint az evet, oly gyorsan mászott fel egészen a koronáig, s eszeveszetten elkezdte rázni a felső gallyakat.

Itt a főmondat melléknevét a használati formában határozói szerkezet váltja fel, mely utalószóval egészül ki, tehát a szólás a szövegbe szerkesztve szinte kivetkőzik magából.

Olyan egyformák, mint két tojás [Úgy hasonlítanak egymáshoz, mint egyik tojás a másikhoz] = feltűnően hasonlítanak egymásra.

„Varj nekünk egy, a Kecskemét városéhoz hasonló kaftányt, de hogy azal tökéletesen egyezzek, mint két tojás vagy két búzaszem.”

Úgy megy vmi [úgy tud v. úgy csinál vki vmit], mint a karikacsapás = gyorsan és fennakadás nélkül, rendben megy vmi, illetve úgy tud, úgy csinál vki vmit.

„... kitanulmányozom a kaftányt, megvarrom a párját, gyorsan, mint a karikacsapás ...”

Ezekből az alkalmazott formákból világosan látható, hogy a szóláshasonlatok főmondata olykor kevésbé ellenálló a fogalmazó beavatkozásaival szemben.

Vörös, mint a paprika = élénkvörös.

„Dühösen kalimpált kezével, nagy húsos képe vörös volt a méregtől, mint a paprika.”

Reszket, mint a nyárfalevél = < kül. félelmében > nagyon reszket.

„Félénken simult közelebb a főbíróhoz, s egész teste megreszketett, mint a nyárfalevél.”

Mikszáth ebben az esetben a szóláshasonlat igei állítmányához a meg igekötőt tapasztja, hogy ezzel is érzékeltesse a történet mozzanatos voltát.

Vörös, mint a vörös [az anglia] posztó = lángvörös < vkinek az arca >. (táj)

„Arca halovány volt, de bezzeg vörös lett, mint a skarlát posztó.”

A fenti idézetben az író a feltüntetett táji jellegű szótári forma egyik variánsát alkalmazza frazeológiai–stilisztikai alakzatként.

Úgy vigyáz rá, mint a szeme világára [mint a két szemére] = szerető gonddal, féltő aggódással vigyáz rá, őrzi.

„A kulcsot, ám, nemzetes uramnak küldi a gyűlés, hogy vigyázzon rá, mint a két szeme világára.”

Ebben az esetben viszont utalószó nélkül és felszólító alakban aktualizálódik a szóláshasonlat.

Fehér, mint a lilium = tiszta fehér és hamvas <női arc, bőr>. (vál)

„Fehér volt, mint a lilium, járása imbolygó, tétova...”

Könnyű, mint a pehely = nagyon könnyű.

„... az egyik sisakos vitéz felvágatott a vérpadra, s könnyedén, mint a pelyhet, nyergébe emelte a remegő Cinnát.”

A szólás szótári formájának állítmánya a fenti idézetben melléknévből határozószóvá alakul, a szintaktikai funkciója is eltolódik (határozóvá válik), a mellékmondat hasonlítotja pedig rendhagyó módon tárgyragot kap.

Módhatározói:

Úgy él, mint Toldi Miklós lova = nagy nyomorúságban él, alig tengeti az életét. (nép)

„Úgy éltem én Budán, mint Toldi Miklós lova.”

Úgy vannak együtt, mint a kutya meg a macska = örökké marakodnak, veszekszenek, feszült viszonyban vannak egymással.

„Nagykőrös és Kecskemét úgy van együtt, mint Mekka és Medina, mint a kutya és a macska.”

Állapothatározói:

Áll, mint egy darab fa = mozdulatlanul, szótlantul, érzéketlenül áll.

„... ne álljanak itt, mint három fadarab.”

c) *Párhuzamos felépítésű szólások:*

Névutóval ellátott:

Köd előtte, köd utána = < rendszerint közbevetésként olyan mondatban, amelyben vkinek a gyors eltávozásáról van szó:> hirtelen, nyomtalanul eltűnt.

„... felhő kerekedett egy homokos úton, jött a kuruc vagy a török vagy a labanc csapat, lecsapott(...), megrakodva a legértékesebb holmival, köd előtte, köd utána, kámforrá vált.”

Viszonyranggal ellátott:

Se égen, se földön = nincs sehol.

„Száz darab hiánytalanul; se égen, se földön több.”

Alanyi szó szerkezet formájában:

Szem nem látta, fül nem hallotta = egészen különleges, nagyszerű <do-log>. (nép)

„Jól megválogassák, mindent szem nem látta, fül nem hallotta pompában.”

Találkoztam olyan szólással is a korpusz átvizsgálásakor, mely hiányos összetett mondat alakú, de egyik alcsoportban sem találni a helyét:

Szó, ami szó = az igazat megvallva, őszintén szólva.

„... a derék Olaj beg, szó, ami szó, nem volt afféle szatócs...”

A **beszélő köntös** című regény áttanulmányozásával letisztázódik bennünk, hogy Mikszáth Kálmán leggyakrabban a szólásmondatok adta stilisztikai lehetőséggel él. Leginkább az egyszerű bővítettek és a szóláshasonlatok széles palettája bővíti el. A szó szerkezetek is a szívéhez nőttek, sűrűn hívja segítségül őket gondolatai izes, színes kifejezéséhez.

Jegyzetek

- 1 A szólások értelmezésében, stilisztikai minősítésében és a szótári alakok megállapításában O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások című gyűjteményéhez folyamodom segítségért (csekély kivétellel).

Irodalom

Mikszáth Kálmán: A beszélő köntös. A gavallérok. Bp. – Uzsgorod, Móra Kiadó – Kárpáti Kiadó, 1979.

- Rozgonyiné M. Emma: A szólások grammatikai tulajdonságai. Nyr. 105: 339-347
- Rozgonyiné M. Emma: A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése, Nyr., 106: 352-356
- Tompai József: A mai magyar nyelv rendszere II. Bp., Akadémiai Kiadó, 1962.
- Rácz Endre – Szemere Gyula: Mondattani elemzések. Bp.: Tankönyvkiadó, 1985.
- A. Jászó Anna: A magyar nyelv könyve . Bp., Trezor Kiadó, 1999.
- Rácz Endre: A mai magyar nyelv. Bp., Tankönyvkiadó, 1968.
- O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966.
- Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., Akadémiai Kiadó, 1993.
- Kertész Manó: Szokásmondások. Bp., 1922.

TAKÁCS VASS IZABELLA

HALÁLGONDOLAT A XVI. SZÁZADI MAGYAR KÓ- DEXEK DRÁMAÍRÁSI KÍSÉRLETEIBEN

A középkori ember haláltudata

A XVI. század történelmünk egyik legválságosabb időszaka: levert parasztfordalom, a török veszedelem Mátyás halála óta napról-napra növekedett, a hódoltság, az ország három részre hullása, vérengzések, a feudális urak pártoskodása, árulások, a nép nyomorúsága jellemzi. Mindezek a körülmények kedveztek az apokaliptikus képzetnek.

A XVI. században mégis gazdag irodalmi élet bontakozik ki, elsősorban a reformációnak köszönve.

Tévedés azonban azt hinnünk, hogy a „sötét középkorban” járunk. Ezt a történelemírásban hozzátapadt, megvető jelzőt „csak olyan kor adhatta, amely magát a szellemi fény kiváltságos birtokosának érezte. A felvilágosodás épp azért tekintette ellentétének a középkort, azért bélyegezte sötétnek, mert az egyház akkoriban vezető szerepet játszott”.¹

A korai, érett és késő középkor évszázadainak valóban az adott bizonyos mélyen gyökerező egységes jelleget, hogy az egyes emberek és a közösségek is Istenbe kapaszkodtak, a vallás és szervezete, az egyház életet irányító erő volt.

De valójában ez az Istenre néző középkor termelte ki magából azokat a szellemi törekvéseket, amelyek Európát a földkerekség szellemi és gazdasági élére emelték.

Itt kitérnék még egy fogalomra, mely a középkor sajátja, s a középkori haláltudat hordozója, meghatározója. Ez pedig a *macabre*. Ebben a szóban foglalható össze a középkor végi halál egész képe. A *macabre* látomás „igen mély lélektani rétegekből, a félelem mélységeiből tör elő”.² A haláltánc két dologra is figyelmeztet: egyrészt a földi dolgok múlandóságára, másrészt a társadalmi egyenlőséget hirdeti a középkor felfogása szerint: a halálban a különböző rangú és hivatású halandók egyformák.

A haláltól való félelmet két motívummal idézték fel: az egyik az *ars moriendi*, a meghalás művészete, a másik a *quatuor hominum novissima*, vagyis az emberre váró utolsó négy dolog: az első közülük a halál – tudhatjuk meg Huizinga könyvéből.³

A felbomló középkor kétarcú – írják az irodalomtörténészek. A középkor világképe meginog (ennek része a *deviatio moderna* is). De ez a kétarcúság, dualizmus jellemzi a középkor emberét is, s vallásos irodalmát is: a halálköltészetben is az élet szeretete nyilvánul meg, az ember ragaszkodása az élethez.

A kétarcú középkor vallásos irodalmának egyik funkciója a szerzetesrendek belső erősítése, a rendi fegyelem, öntudat elmélyítése. Másik hivatása pedig „a még középkori gondolkodású széles világi rétegek igényeinek a kielégítése, s ezen keresztül az egyház érdekében való befolyásolása”.⁴

A középkori ember ellentétekkel teli benyomást kelt bennünk, eleinte ez az ellentmondásosság egy nagy egységben, a hitben oldódott fel – írja Egon Friedell, majd a korszak (XVI. sz. eleje) emberéről úgy véli, hogy már felismerte ellentmondásosságát és szenvedett is tőle. „Mindazon jelenségeken, melyeket a korszak létrehozott, valami törés, szakadás, nagy fuga, a világon uralkodó dualizmus érzéke jelenik meg, a kétlelkű ember lép be a történelembe.”⁵ Az a kétlelkű ember, aki felismeri az elmúlás szükségességét, elkerülhetetlenségét, a *Halál* biztos győzelmét hirdeti.

A középkor kései hajtásaként, ebben az átalakuló világban, a XVI. sz. első évtizedeiben új virágzásnak indult a kolostori irodalom. Az egyház elveszett erejét igyekszik helyreállítani, lépést igyekszik tartani a könyvnyomtatással, kódexeiben a nemzet nyelvén igyekszik tanait népszerűsíteni. Mivel a kódexírók is emberek, elkerülhetetlen, hogy az őket körülvevő világot, érzéseket interpretálják. Erre számukra az egyetlen lehetőség, hogy olyan műveket fordítsanak, illetve ültessenek magyarra, amelyek ennek az érzésnek, ennek a kornak sajátjai. A fordításnak, a meglévő hazai latin szövegek átültetésének lényege az, hogy a fordítók szenvedélyesen tolmácsolják magyar nyelven azt, ami tetszik, vagy ami hasznos. „Ez a tolmácsolás annyira szabad, hogy jelentékenyen meghaladja a fordítás fogalmát.”⁶

Így válik központi motívummá a XVI. századbeli kódexekben a halálgondolat.

Halálgondolat a magyar kódex-irodalomban

A legendák, példák, prédikációk, imádságok, értekezések, látomások, passiók, vetélkedések hosszú sora egy fantasztikus világot jelenít meg a középkorvégi kódex-olvasó előtt. „Ez már nem a bencés reformokkal kezdődő aszketikus, majd misztikus középkornak a légkörét árasztja, hanem – jellemző ellentmondásként – egy derűsebb, emberibb világnak, másrészt a ha-

lálnak, ítéletnek, a borzalomnak a keresését fejezi ki. Mindkettő elválaszthatatlan a kései középkor hangulatától.”⁷

Az ókori mediterrán világgal szemben jelenti a másik szélsőséget a *po-kol*, az *ördög*, a *Halál* borzalmas világa. V. Kovács Sándor állapítja meg, hogy míg az előbbi „a középkorból való szabadulás vágyát juttatja kifejezésre, addig ez utóbbi a középkor önbírálatát, önmaga felett kimondott és tudomásul vett ítéletét harsogta elementáris erővel”.⁸

A kódexek eszmei középpontjában a halálgondolat áll, mint ahogyan „minden középkori művészet a halálba torkollik”.⁹

Dolgozatom tengelyét a középkori oszlás idején született kódexek halálgondolatot tartalmazó „drámái” képezik. Ez az az időszak, amelyben a középkori haláltudat borzalmakkal, kínokkal, de ugyanakkor érdekességekkel teli irodalmi produktumokat szül. Olyanokat, melyek mögött már meghúzódik a modern ember újdonságvágya, a történetek elmondásának igénye, az érdekességre való törekvés.

Drámaírási kísérletek

A hanyatló középkor halálirodalmának összefoglaló képét adja ez a vetélkedéseket, haláltáncokat és halálhymnusokat, passiókat átölelő „műnem”, amelyet tulajdonképpen a népi vallásosság csíráztat ki.

A kereszténység elnyomni igyekezett a halálfélelmet. „A vallásos irodalom állandóan a hívők elé tartotta a halál képét, s a rámutatás gesztusa nemcsak kegyes életre és bűnbánatra intett, hanem beletörődésre is.”¹⁰

A természetes halálfélelmet illet eltitkolni. Témát elsősorban a halál és az élet feloldhatatlan ellentéte szolgáltatott a vetélkedések íróinak. Ugyanis a vetélkedés műfaja adta meg a lehetőséget ellenkező álláspontok szembeállítására. Erre volt alkalmas forma a *certamen* (versengés). Ezek a „versengések” általában a halál és ítélet témakörébe, a hanyatló középkor légrétegét oly jól kifejező halálirodalom keretébe tartoznak. Az *ars moriendi* monda-nivalóját pergő dialógusok teszik szemléletessé a Test és a Lélek, az Ördög és Angyal, Ember és Halál közti vetélkedésekben.

Ezek gyakran látomások keretében fordulnak elő. A **Visio Philibertusben a Test és Lélek vetélkedése** olvasható (Nádor-kódex, Nyelvemléktár XV., 224–229.). A látomás gerincét az a vetélkedés adja, amelyet Philibertus remete révületében látott. A holttestet – amelyet a remete látott – elhagyja a bűnös lélek, s vádolni kezdi a Testet, amiért őt annyi bűnre vitte, szemére hányva a „nyavalyaságos testnek”, hogy életében csak a gazdagságot hajszolta, s most lám, csak koporsója lehet az övé, palotáit,

kincseit nem viheti a sírba. A Test viszont a Lelket hibáztatja mindezért, hiszen a Test a lélek nélkül semmit sem tesz. A Lélek így szól a Test ellen: „Ó, oktalan állatoknak és barmoknak bódog természeti, mert azon ő testökvel elvész az ő lelkök! Akár csak ilyen volna az gonosznak végezeti, és ekképpen megmeneködnének a nagy gyötremtől!”¹¹

Az idézetből láthatjuk a középkori szemléletet: a halál pillanatában a test és lélek különválik, de míg az állatok lelke a testtel együtt vész, az ember lelke tovább él, s vállalnia kell a test bűneit is. Egy másik fontos kérdésre is a lélek adja meg a választ, amikor a test vagyonával akarja magát kiváltani a pokol kínjaitól: „...valaki mennével nagyobb ez ez világban felmagasztatik, annéval nagyobb esik, ha vétközendik.”¹² Ez szolgáltatott vigaszt a középkor emberének: a halál előtti egyenlőség. Minden ember halandó, még a nemesember is. Ugyanez a társadalombíráló tendencia érvényesül az **Angyal és ördög vetélkedésében** is: az egyházat nem támogató nemesek elítélése. A **Nádor-kódex**beli vetélkedésben (Nádor-kódex, Magyar Nyelvtörténeti Tár, Régi Magyar Könyvek, 16. kötet, 669–681.) az angyal és ördög vetekszik Forseus püspök lelkének birtoklásáért. De mivel a püspök vétkei igen kicsik, Isten közbenjárására a lelket visszabocsájtják a testbe, hogy ott tovább élhessen, most már büntetlen.

A halál tengernyi irodalmának nevezetes alfaja a *haláltánc*. A haláltáncok az elmúlás szükségességét, elkerülhetetlenségét, a Halál biztos győzelmét hirdetik. Lukácsy Sándor írja róluk: „...a nagy járványok idején támadt döbbenet hozta létre őket, meglehet, de hozzáteszem: akkor volt a legnagyobb szükség a halál előtti egyenlőség csitító gondolatára. Ez adott némi kárpótlást a társadalmi egyenlőség ősi ábrándjának kudarcáért. Ha meg kell halni, haljunk meg mindnyájan, együtt...”¹³ A halál mindenkit bekebelez, a halálköltészet tárgya maga rettenetes, mégis inkább nyugtat, mint rettent. (Kozáky István kutatásának eredményeként nem is *haláltánc* a *dance macabre* adekvát fordítása, hanem „temetői gyülekezet”.)¹⁴

A középkor végén a halál egész képe ebben a szóban foglalható össze: *macabre*. „A macabre látomás igen mély lélektani rétegekből tör elő, de a vallásos szellem nyomban az erkölcsi buzdítás eszközüvé mérsékeli.”¹⁵

Tehát a haláltánc egyrészt arra figyelmeztet, hogy a földi dolgok múlandóak és hívságosak, másrészt a társadalmi egyenlőséget hirdeti a középkor fel-fogása szerint: a halálban a különböző rangú és hivatású halandók egyformák.

Egon Friedell következőképp summázza a *dances macabres* műfaji lényegét: „...ifjak és vének, asszonyok és gyermekek, parasztok és püspökök, királyok és koldusok, bolondok és szentek, minden elképzelhető emberi

osztályok vad körtáncban forognak, a halál hegedül hozzá. Nem is lehet elasztikusabban és megragadóbban kifejezni azt a módszert, mellyel az emberek akkor az életet tekintették: a halál és tánc testvérek, a legmámorosabb életigenlés- tántorgás a sírba. Így vonul el előttünk még ma is ez az egész korszak: mint a halálba menők bolondos bálja; s híres életvidámsága az örület eufóriája.”¹⁶

A haláltáncok ősfarmája az ún. Everyman legenda, a Halál és az Ember párbeszédét tartalmazza, ennek továbbfejlesztett változata a **Példák Könyvében** is olvasható **Halál és Élet vitája**. Ebben van legélesebben szembeállítva az élet szépsége és szabadsága a halál kozmikus erejével. A halál a párbeszéd elején bemutatkozik: „Én vagyok, kitől fél minden teremtt állat. Félnék engemet mostaniak és jövendők, mert én bíró vagyok és nagy erős törvényt teszők.”¹⁷ Az Élet kigúnyolja a Halált rútságáért, megtudjuk, hogy a Halál csonka orrú, rút állat, feje kopasz, ajka nincs, de fogai kinn vannak, teste kívül és belül férgekkel borított, kezében pedig kaszát tart: „ – Láttál-e valaha ilyen szerszámot, ki kaszának mondatik? Aratónak es jó. Ezt én vetöm napnyugat felé, én magam állván napkeletre. Néha délfelől valókat véle fenyőgetök és néha északra csavaréjtom”¹⁸ – mondja a Halál. A Halál tételről-tételre bebizonyítja az Életnek minden élőlény feletti hatalmát. Az Élet kétségbeesve könyörögni kezd élete meghosszabbításáért, de a Halál kérlelhetetlen, nincs tekintettel semmire „...tinéktek mind el kell vitetnetek az én kosaramban”.¹⁹

A Halál megjelenítése Kaszás képében történik. A Kaszás az idő és tér uralkodója; vele szemben egyenrangú vitapartner az Élet. Alakjuk jellemző a korra.

A **Példák Könyve** ritmikus prózában is tartalmazza a haláltáncot. Ez tulajdonképpen az első fennmaradt haláltánc. Ebben a *vadomoriban* a halál fel sem lép, ebben már vita sem folyik, a különböző társadalmi típusok tudomásul veszik a halál szükségességét. A 39 versszak mindegyike (egy kivételével) az „elmegyek *meghalni*” bejelentéssel kezdődik, s több, mint a fele ezzel is zárul. Az első kilenc strófa bevezető, az utolsó kilenc zárórész, a közbeeső 21 strófa maga a haláltánc. Itt a társadalom típusalakjai szólalnak fel. A magyar fordításban a társadalmi ranglétra a felső foktól halad az alsó felé. Ezekben a szakaszokban miniatúrt fest a megszólalókról:

*„El megyek meg halny bewlch vagyok
de vallyon mynemew bewlche?eg tug
gya az halanak oko??agat meg gyewz*

*ny oly mynt azt mondanaya egy ?em
 El megyek meg halny bolond vagyok
 De az halal ?em az bolondnak ?em az
 bewlchnek nem nyuytya beke?egnek
 friget auagy zegewd?eget de mynd
 egyetemben el mennek az halalra
 El megyek meg kylewb kylewmb yo
 etkekuel es borokual meg tellye?ewl
 tem eluen ezek felet megys mond
 hatom el megyek meghalny”*

(Példák Könyve, Haláltánc 79.)

Szinte magunk előtt láthatjuk a középkori színjáték alakjait, ahogyan felépnek a kórtáncban, elmondják búcsújukat, majd elvonulnak, új szereplőnek adva át a dobogót. Minden társadalmi osztály, múlt és jelen egybeolvad a halálban.

„Elmegyek meghalni, mert az halál bizony, de az halálnak órájánál semmi bizonytalanabb” – kezdi e szavakkal a bölcs a táncot. A középkor emberének tudatában ez él: a halál biztos, csak eljövételének órája ismeretlen.

Kódexirodalmunk jellegzetes vonása ez a halál-centrikusság. Minden ebbe torkollik. A *passiók* is.

A *passió* Krisztus kínszenvedésének, kálváriájának és megfeszítésének stációkból álló története, a nagy megpróbáltatások sorozata; a szenvedő Krisztust és Anyját tükrözi finom rezdüléseiben és végletes érzéskitöréseiben egyaránt. A Winkler-kódex önállósult **Mária-siralma**ra is jellemző – mint a *passiók*ra általában – a nagy lírai telítettség és feszültség, amely felkiáltásokban, jajszavakban, heves gesztusokban nyilvánul meg. Mária mozdulatait a szobrászat is oly naturalisztikus hűséggel örökítette meg, mint azt a **Winkler-kódex** írója teszi. Mária hol égnék tartja karját, hol a kereszt felé nyújtja ki, aztán a megszemélyesített Halál felé, s mindezt a kétségbeesés hirtelen mozdulataival.

Míg a *macabre* vízióiból hiányzik a gyöngédség és vigasztalás érzelme, az *elégikus* hang, a *passió-jelenetekben* éppen ezek tobzódnak. A középkori lélek nem ismerte a fájdalom mélységét, helyesebben ezt csak Krisztus kínszenvedésével kapcsolatban ismerte. A fájdalom legmegindítóbb hangjait csalja elő Máriából fia elvesztése:

*„Immar latom, zerethew Fyani, hogh halainak vtolso oraian ideieen
 vertengheez, mongyad megh nekem, kynek hagyod te Anyadath? Nemde, iol
 tudodee, hogh cen ez napon mynden remenseghewl ees vigasagtol megh*

foztatom. Mongyad megh azerth, zerethew Fyam, mytth tegyen ymmar a te Anyad? (...) Azeerth imma, ergalmazofyam, mongyad akar chak azth, hogh halyak meegh the veleed. Mert nekem nalad, nekywl elnem halaal, ees the veled meghalnom eleeth!"

(Winkler-kódex, Mária-siralom)

Mint láthatjuk, a drámaírás új távlatokat nyitott meg a halálirodalom kiterjedésére: nem a halált megelőző (bűnbánat, szent életre való tanítás, a halál eljövételének bizonytalan időpontja), s nem is a halált követő időszak lesz jelentőssé (a pokolbéli kínok, az elkárhozás, az ördög, a feltámadás reménye), hanem magát a nagy Halált tudatosan elfogadó ember jelene kerül a drámai mű középpontjába.

Az említett korszak minden egyes műfaji kategóriájában fellelhető a halálirodalom. Jelen dolgozatomban csak érintettem egy műfaji kategória halálcentralitása megközelítésének lehetséges szempontjait. Ugyanis előző vizsgálódásaim során arra a megállapodásra jutottam, hogy a korszak kódexeiben fellelhető műfaji kategóriák közül a *drámaírási kísérletekben* fogalmazódik meg a XVI. század emberének átalakuló, érett, az egyháztól lassan már távolodó gondolatvilága. Alkotásaiban helyet kap a társadalombíráló célzat, továbbá a halál előtti egyenlőség hangsúlyozása. Maga az ember *jelene* kerül a drámák középpontjába.

A felsorakoztatott példák egy messzetűnő világ elrettentő képeinek emlékét idézik fel, de ugyanakkor minden felidézett kép kettős érzelmet táplál: a múlandó élet nyomorúságos végét és elégikus belenyugvást; memento morit és ars moriendit.

Teilhart de Chardin a XX. században írja, hogy „... közel van már az idő, amikor az emberi tudatban felvirrad a visszafordíthatatlanság érzéke”, de az is lehet, hogy ez az idő már rég letűnt. Gondoljunk a vadomori első sorára: „Elmegyek meghalni, mert a halál bizony, de a halál órájánál semmi bizonytalanabb... Elmegyek meghalni, mert mindennek erre kell jutni... Elmegyek meghalni, de nem tudom hova megyek, nem tudom mikoron megyek el...”

Jegyzetek

1 Bogyai Tamás: Néhány gondolat a középkor megértéséről, Szolgálat, 1981/51, 34.

2 Huizinga, Johan: A középkor alkonya. Bp., Európa, 1979., 143.

3 I.m.146.

4 Klaniczay Tibor (szerk.): A magyar irodalom története, Bp., Akadémia, 1964., 136.

- 5 Friedell, Egon: Az újkori kultúra története, I–III., Bp., Holnap, 1994., 191.
- 6 Kardos Tibor: Középkori kultúra..., MTT, VII.k., 208.
- 7 V. Kovács Sándor: Eszmetörténet és régi magyar irodalom, Bp., Magvető, 1987, 173.
- 8 V. Kovács Sándor: i.m.173.
- 9 Szerb Antal: A Magyar Irodalom Története, Bp., Magvető, 1934, 44.
- 10 Lukácsy Sándor: Magyar haláltáncok, ITK, 1991/2, 111.
- 11 Madas Edit (szerk.): Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 449.
- 12 I.m. 449.
- 13 Lukácsy Sándor: i.m.112.
- 14 Kozáky István: A középkori haláltánc keletkezéstörténete, EphK, 1926, I. évf., 210.
- 15 Huizinga: i.m.143.
- 16 Friedell: i.m.192.
- 17 Madas: i.m. 474–475.
- 18 I.m. 475.
- 19 Uo.

A TANSZÉK ÉLETÉBŐL

A MAGYAR TANSZÉK TANÁRAI ÉS MUNKATÁRSAI

1. Dr. Bányai János, egyetemi rendes tanár, tanszékvezető
(Irodalomelmélet, Esztétikatörténet)
2. Dr. Bosnyák István, egyetemi rendes tanár
(Régi magyar irodalom)
3. Dr. Csáky S. Piroska, egyetemi rendes tanár
(Szakirodalmi tájékoztató, Könyvtárta)
4. Dr. Gerold László, egyetemi rendes tanár
(A XIX. század magyar irodalma, Dramaturgia)
5. Dr. Göncz Lajos, egyetemi rendes tanár
(Pszichológia, Pszicholingvisztika)
6. Dr. Jung Károly, egyetemi rendes tanár
(Népköltészet, Etnológia)
7. Dr. Káich Katalin, egyetemi rendes tanár
(A magyar nép története, Művelődéstörténet)
8. Dr. Láncz Irén, egyetemi rendes tanár
(Bevezetés az általános és magyar nyelvészetbe)
9. Dr. Molnár Csikós László, egyetemi rendes tanár
(Fonetika, Mondattan)
10. Dr. Papp György, egyetemi rendes tanár
(Nyelvművelés és helyesírás, Kontrasztív nyelvészet)
11. Dr. Utsi Csaba, egyetemi rendes tanár
(A XX. század magyar irodalma)
12. Dr. Bagi Ferenc, egyetemi rendkívüli tanár
(Mai magyar nyelv, A magyar nyelv és irodalom tanításának módszertana)
13. Dr. Csányi Erzsébet, egyetemi rendkívüli tanár
(Világirodalom)
14. Dr. Cseh Márta, egyetemi rendkívüli tanár
(Szókészlettan és alaktan, Mai magyar nyelv)
15. Dr. Rajsli Ilona, egyetemi rendkívüli tanár
(A magyar nyelv története, Dialektológia)
16. Dr. Andrić Edit, docens
(Mai magyar nyelv, A magyar mint idegen nyelv)
17. Dr. Danyi Magdolna, docens
(A nyelvvizsgálat mai módszerei)

18. Dr. Faragó Kornélia, docens
(Irodalomelmélet)
19. Dr. Harkai Vass Éva, docens
(A XX. század magyar irodalma)
20. Dr. Hózsa Éva, asszisztens
(A jugoszláviai magyar irodalom története, A délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok története)
20. Dr. Losoncz Alpár, docens
(Filozófia)
21. Bence Erika mgr., asszisztens
(A XIX. század magyar irodalma)
22. Ispánovics Csapó Julianna mgr., asszisztens
(Szakirodalmi tájékoztató)
23. Katonai Edit mgr., asszisztens
(Nyelvművelés és helyesírás, Mondattan)
24. Pásztor Kicsi Mária mgr., asszisztens
(Fonetika, Mai magyar nyelv)
25. Szikora Judit, asszisztens-gyakornok
(A magyar nyelv és irodalom tanításának módszertana)
26. Csorba Béla, lektor
(Mai magyar nyelv)
27. Móricz Tünde, könyvtáros
28. Milánovics Valéria, titkárnő

A TANSZÉK HALLGATÓI A 2001/2002-ES TANÉVBEN

I. év

1. Csillik Blanka	9. Hugyik Richárd
2. Fehér Ábel Andrea	10. Jenei Klementina
3. Fekete Szuzanna	11. Kovács Hanna
4. Ferenc Hajnalka	12. Krizsán Mónika
5. Földesi Judit	13. Lajkó Sára
6. Hevér Edit	14. Laki Boglárka
7. Horvát Hilda	15. Lipót Georgina
8. Hugyik Ella	16. Lőrinc Natália

17. Máriás Endre
18. Mészáros Árpád
19. Mucsi Katalin
20. Orovec Krisztina
21. Pásztor Ágnes
22. Rác Teodóra

23. Szabó Szilvia
24. Szakács Patricia
25. Török Arnold
26. Virág Árpád
27. Viszmegeg Adriána

II. év

1. Bálint Zsolt
2. Barsi Szilvia
3. Bazsó Ágnes
4. Beke Ottó
5. Bese Tímea
6. Bordás Katalin
7. Dudás Diana
8. Erdélyi Zsuzsanna
9. Faragó Szilvia
10. Gombos Ildikó
11. Hicsik Dóra
12. Holló Karolina
13. Huszár Gabriella

14. Klemm Katalin
15. Mester Géza
16. Papp Anita
17. Rajsli Anasztázia
18. Szabó Edit
19. Szűcs Zsuzsanna
20. Sirbik Attila
21. Tornai Erika
22. Vajda Lajos
23. Vastag Enikő
24. Vörös Beáta
25. Vukmanović Vilma
26. Zelenka Tibor

III. év

1. Apró Anikó
2. Bilicki Renáta
3. Burány Hajnalka
4. Dudás Viola
5. Gluvakov Lenke
6. Lenkes László
7. Meoželj Sonja

8. Nagy Kornélia
9. Orosz Jázminka
10. Pastyik Edit
11. Pintér Andrea
12. Samu János
13. Tőke János
14. Varmuzsa Ildikó

IV. év

1. Andróczky Csaba
2. Apró Gabriella
3. Bakos Petra

4. Bíró Julianna
5. Csanyiga Mónika
6. Csikós Anita

7. Csík Mónika	14. Majlát Hermina
8. Deissinger Ákos	15. Miklós Csongor
9. Hajnal Tímca	16. Ökrös Edit
10. Hallai Ildikó	17. Szép Gabriella
11. Herbut Anikó	18. Simon Teodóra
12. Horváth Ágnes	19. Tóth Edit
13. Kara Ildikó	20. Tóth Hajnalka

Abszolvensek

1. Ábrahám Livia	9. Lódi Gabriella
2. Burány Ágota	10. Micsik Andrea
3. Dobó Krisztina	11. Szabó Erika
4. Drobnyik Aranka	12. Sőregi Melinda
5. Hajas Gabriella	13. Smit Edit
6. Hegyi Erika	14. Varga Éva
7. Huszta Rózsa	15. Zombori Gábor
8. Lakatos János	

III. fokozat

I. év

1. Bokor Beatrix	3. Gellér Csákvári Hajnalka
2. Futó Hargita	4. Takács Vass Izabella

II. év

1. Danyi Zoltán

Diplomáltak

Bata Rózsa (Az ő-zés mai állapota Adorjánon)

Bartusz Karolina (Zách-téma a XIX. század magyar irodalmában)

Bózsó Ildikó (A népi kurucság szegénylegényköltészetének folklorizálódása)

Csákvári Hajnalka (Poétikai jegyek Kazinczy Ferenc költészetében)

Futó Hargita (Általános iskolás korú gyermekek egyéni szókincsének vizsgálata pszicholingvisztikai eszközökkel)

Klinec-Schell Klára (Narratív jegyek Gion Nándor novellisztikájában)
 Rekecki Angéla (Összetett szók Ady Endre Új versek és A halottak élén című kötetében, különös tekintettel az alkalmi szóösszetételekre)
 Túri Angelika (Az alakformálás változatai Arany János epikus műveiben)

Magisztrált

1. Pásztor Kicsi Mária (A mai magyar élőbeszéd szövegszerkesztésének hangtani sajátosságai)

Doktorált

1. Hózsza Éva (Mándy Iván novelláinak tipológiája és intertextuális értelmezése)

Tudományos tanácskozások

Penavin Olga Egyetemi Nyelvészeti Napok

November 13-án és 14-én a Penavin Olga Egyetemi Nyelvészeti Napok keretében *A délvidéki nyelvészeti kutatások története* című tudományos tanácskozáson 13 előadás hangzott el. A tanszék tanárai és munkatársai mellett előadást tartott Balogh Lajos, a MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa (A délvidéki nyelvjáráskutatás és Penavin Olga) és Wacha Imre, a székesfehérvári Tanárképző Főiskola tanára (Ozoray Árpád szavalattana és ami körülötte van), valamint Hovány Lajos vízépítő mérnök, a szabadkai Építészeti Kar tanára (A Turultól a Bela baráig – a bácskai víznevek tanulságai). Az ülészak második napján a tanszék hallgatói olvasták fel szakdolgozataikat:

Bózsó Ildikó: A martonosi halászat szakszókincse

Csikós Anita: Szinkovich Jenő adorjáni nyelvjárási kutatásai a Magyar Nyelvőrben

Nagy Kornélia: Lelki bajok tükröződése az írásképpen és helyesírásban

Varmuzsa Ildikó: Egy anyanyelvi osztály jellegzetes helyesírási hibáiról

Ezt követően a tanszék nyelvészei beszámoltak a folyamatban levő kutatásokról.

A tanácskozás keretében kiállítás nyílt, amelyen bemutattuk a nemrég elhunyt Penavin Olga munkásságát. A kiállítás anyagát Csáky S. Piroska és Ispánovics Csapó Julianna állította össze.

Tudományos Diákköri Konferencia

Május 14-én megtartottuk az idei Tudományos Diákköri Konferenciát.

A tanszék nevében Láncz Irén helyettes tanszékvezető köszöntötte a konferenciát.

A konferencián öt szakdolgozat hangzott el, három művelődéstörténeti és két nyelvészeti kutatáson alapuló munka.

Művelődéstörténeti témakörben Vukmanović Vilma *Valóság és fikció Kós Károly Országépítő c. regényében*, Varmuzsa Ildikó *Adalékok a Tanya-színház történetéhez (In memoriam Soltis Lajos)* és Hicsik Dóra *Kosztolányi Dezső és a szabadkai gimnázium* címmel tartott előadást, melyeket dr. Bori Imre elnök, dr. Csáky Piroska és Ispánovics Csapó Julianna mgr. értékelt.

A nyelvészeti témakörben Simon Teodóra *Szövegszólás – szótári szólásalak (a szólások szintaktikai és stilisztikai vonásai A beszélő köntös c. Mikszáth-regényben)* és Varmuzsa Ildikó *A névadás motívumai és a névdivat Topolyán* című dolgozattal szerepelt.

A bíráló bizottság tagjai (dr. Molnár Csikós László elnök, dr. Bagi Ferenc, Pásztor Kicsi Mária mgr.), Simon Teodórát első díjjal, oklevéllel tüntették ki. Minden hallgató könyvjutalomban részesült. A könyveket az újvidéki Forum Könyvkiadó, a pécsi Iskolakultúra és a tanszék biztosította.

Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Az április 9-e és 11-e között megtartott szegedi Országos Tudományos Diákköri Konferencián a tanszék hallgatói közül Csanyiga Mónika és Huszta Rózsa vett részt. Ismertették a Magyar Tanszéken működő Nyelv-művelő csoport kérdőíves felmérésének eredményeit, mellyel a vajdasági magyar nyelv állapotát vizsgálták.

Magyartanárok továbbképzése

Január 11-én szakmai továbbképzést tartottunk a magyartanároknak. Bányai János *A Tücsökzene (Szabó Lőrinc) hatástörténeti helye a későmodern poétikában* címmel tartott előadást. Ezt követően két csoportban folyt a munka.

Az általános iskolai tanárok a következő előadásokat hallhatták:

Papp György: *A magyaróra: beszédhelyzet (A spontán beszéd, az előadott kötött szöveg és a felolvasás helye, szerepe a beszédművészetben)*

Harkai Vass Éva: *Tóth Árpád-versinterpretációk*

Faragó Kornélia: *Női látás- és írásmód a századelőn (A Színek és évek elbeszéléstechnikája)*

A középiskolai tanárok számára tartott előadások:

Rajzli Ilona: *Régi szövegeinkről nyelvtörténeti szempontból (Heltai Gáspár és Bornemissza Péter szépprózájának nyelviségéről)*

Gerold László: *Arany János költészetének mai megszólíthatósága*

Utasi Csaba: *Nádas Péter: Családi kép lila alkonyatban – novellaelemzés*

Rendezvények

Március 15-e

A tanszék március 12-én *1848 emlékezete* címmel ünnepi műsort tartott. Az ünnepről Bányai János beszélt. A szövegeket Faragó Kornélia és Harkai Vass Éva válogatta, és hagyományainkhoz híven az elsőéves hallgatók adták elő. Részletek hangzottak el Németh László Petőfi-esszéjéből Dudás Diana és Bordás Katalin előadásában. Holló Karolina két verset mondott (Petőfi: *A hazáról*, Babits: *Petőfi koszorúi*), az 1848 mítosza c. összeállítást Beke Ottó, Bordás Katalin, Dudás Diana, Erdélyi Zsuzsanna, Gombos Ildikó, Hicsik Dóra, Holló Karolina, Horváth Andrea, Horvát Kátai Angéla, Huszár Gabriella, Papp Anita, Vajda Lajos, Vastag Enikő adták elő. A Kávéház és forradalom c. szöveg előadói Erdélyi Zsuzsanna, Faragó Szilvia, Sirbik Attila, Tornai Erika, Huszár Gabriella, Hicsik Dóra. Vukmanović Vilma voltak. Elhangzott továbbá Kovács András Ferenc két műve: a Kis posztaréti körmagyar 1., III. Dudás Diana előadásában és a Szózat egy szoborhoz Tornai Erika előadásában. A Szózatot Sirbik Attila mondta el.

Klemm Katalin és a Guzsalyas együttes negyvennyolcas népdalokat adott elő.

A műsorvezető Tornai Erika volt.

Tanszéknap

Az október 26-ai tanszéknapi rendezvény első részében a 25-én elhunyt Penavin Olgától, nyugalmazott nyelvészprofesszortól búcsúzott a tanszék. A Tanárnő érdemeit Bányai János és Lánicz Irén méltatta.

A rendezvény második részében Bányai János beszámolt a tanszék idei tevékenységéről, majd Papp György egyetemi rendes tanár *Szavak – hatá-*

rok nélkül avagy idegenszó-használatunk jelenlegi állapotáról címmel megtartotta székfoglaló előadását.

Gerold László köszöntötte Szeli István akadémikust, a tanszék nyugalmazott egyetemi tanárát 80. születésnapja alkalmából.

Jankovics József, a Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság főtítkára átadta Bori Imre akadémikusnak, a tanszék nyugalmazott egyetemi tanárának a Lotz János-émlékérmét.

Az idei Sinkó Ervin Irodalmi Díjat a Harkai Vass Éva, Hózsa Éva és Csányi Erzsébet összetételű bizottság Raffai Juditnak ítélte. Az indoklást Harkai Vass Éva ismertette. Bosnyák István JMMT nevében Sinkó Ervin műveinek bevételéből származó pénzösszeget és az író műveit tartalmazó könyvcsomagot adott át a díjazottnak.

Csáky S. Piroska megnyitotta az *Értékeink – Száz éve született Csuka Zoltán és Németh László* című kiállítást. A kiállítás anyagát Csáky S. Piroska és Ispánovics Csapó Julianna állította össze a könyvtárunkban meglévő dokumentumokból.

Bányai János

TANSZÉKNAPI JELENTÉS

Egy év nem nagy idő az egyetemi intézmények életében. Sok minden történhet egy év alatt, de az egyetemi intézmények, karok és tanszékek megfelelő szintű és színvonalú működéséhez és működtetéséhez évek, sőt évtizedekig tartó szívós, kitartó, következetes, aprólékos munkára van szükség. Ezt jól tudják azok, akik még emlékeznek az újvidéki magyar tanszék több mint négy évtizeddel ezelőtti kezdeteire. És jó volna, ha erről mindazok mélyen elgondolkodnának, akik manapság egyetemek, karok, felsőoktatási intézmények alapításán törik a fejüket. Van, ha más nem, legalább egy példa arra, mennyi vesződséggel, gondnal, ha úgy tetszik áldozattal jár az ilyen jellegű kezdeményezés és munka, még arra is példát mutathat a tanszék története, hogy hogyan kell ezt csinálni, és miért érdemes belekezdeni.

Mondom, egy év nem nagy idő... Mégis, amikor ismét az a tisztem, számoljak be a tanszék életében az elmúlt év során történekről, sok mindenről szólhatnék. Arról, hogy a diákjaink közül hányan fejezték be egyetemi stúdiumaikat, arról hogy a tanárok közül hányan léptek feljebb az egyetemi ranglétrán, hányan szereztek magiszteri és doktori címet, hányan adtak ki

könyvet, hányan publikáltak folyóiratokban fontos tanulmányt, hányan vettek részt előadással tudományos tanácskozásokon itthon és külföldön, hány tudományos tanácskozást szervezett maga a tanszék, arról is, hogy milyen szerepet játszottak a tanszék tanárai, munkatársai és diákjai a vajdasági magyarság művelődési- és közéletében, és talán arról is, hogy milyen elismeréseket, díjakat, kitüntetések kaptak... Azt is megemlíthetném, hogy a tanszéki kiadványok, évkönyvünk és folyóiratunk, rendszeresen megjelent, hogy könyvtárunkat új könyvekkel, régiek és hagyatékok feldolgozásával gyarapítottuk, hogy számítógépeink számát is növeltük... Minderről azonban ezúttal nem kívánok szólni, mert semmiképpen sem akarom a sikertörténet látszatát kelteni, még akkor sem, ha tudom, hogy mostanában ismét felizzott az alig több mint egy éve levitézlett rendszerrel egyidős, s úgy látszik vele igencsak harmonizáló tanszékellenes vádaskodások parazsa. Nem furcsa, kérdezem csendesen és szomorúsággal teli, a nemzet elhanyagolásával vádolni azt, aki nevében is magyar, aki magyarul tanít magyar nyelvet és magyar irodalmat, magyar nemzeti történelmet, művelődéstörténetet és magyarul filozófiát magyar anyanyelvű fiataloknak...

Annyit azonban el kívánok mondani, hogy a tanszéken ebben az évben is népes évfolyam kezdte meg tanulmányait, összesen huszonheten iratkoztak be a beiratkozási pályázatban meghirdetett húsz közköltséges és tíz önköltséges helyre, ami impozáns adatnak számít egyre fogyatkozó kisebbségi létszámunkhoz viszonyítva. Ebből az adatból arra lehet következtetni, hogy a vajdasági magyarságnak, szülőknak és fiataloknak van, még mindig van bizalmuk a tanszékben, abban is hisznek, hogy van értelme a magyar tanszéken egyetemi tanulmányokat folytatni. Erre azért is fontos odafigyelni, mert aki ide iratkozott, valószínűleg nem számít elmenni innen, boldogulására talán mégis itthon lát esélyt. És éppen ez indokolja a tanszéknek az oktatási rend újragondolására és modernizációjára újabban tett erőfeszítéseit a várható felsőoktatási reform keretében, minthogy úgy látszik, lehetőség adódik majd az eddigi szigorúan korlátozott oktatási rendből való kilépésre, és arra is, hogy végre elinduljunk az Európa felé vezető úton, amelyen sokkal szorosabb lehet a kapcsolat tanár és diák között, és sokkal több lehetőség van a diákok önképzőmunkájára, stúdiumaiknak egyéni érdeklődésük függvényében való megszervezésére, a szabad tantárgykombinációra és ezzel együtt az egyéni képességek egyetemi szintű kifejlesztésére...

Ehhez kell az a sok idő, amit az egyetemi intézmények létesítése igényel. De még valami kell hozzá. Az intézmények megfelelő szakmai és szakértői fejlesztése. Ebben azonban szinte jövátelhetetlennek látszó lemaradás ta-

pasztalható. Nemcsak a mi tanszékünkön. Az elmúlt jó másfél évtizedben szinte semmi lehetőség nem volt az egyetemek, karok, intézete, tanszékek fejlesztésére. Minek következtében az egész hazai felsőoktatás elöregedett. Be kell vallani, jelentős mértékben a mi tanszékünk is. Azt hiszem, nem kell itt most felsorolni azokat az okokat, amelyek folytán abba a nem rajtunk álló helyzetbe kerültünk, hogy alig vannak fiatal oktatóink, és akik fiatalnak számítanak, azok sem kezdők már, s azoknak már rég át kellett volna venniük a tanszék továbbfejlesztésének, átalakításának, modernizálásának cseppet sem egyszerű feladatát.

Kérdezzük meg azoktól, akik a tanszék alapítói, arculata megrajzolói és jövője megálmodói voltak, a kezdet résztvevőitől, hogy miért oly fontos, éppen a jövő megalapozása érdekében, a tanszék fejlesztése, a fiatal oktatók és kutatók támogatása. A tanszéki oktatás modernizációja a fiatalok elképzelésein, tervein, javaslatain múlik. Szerencsére van még kitől tanácsot kérni. Hiszen köztünk vannak azok, akik ennek a tanszéknek a sorsát kezdetei óta nemcsak szívükön viselték, hanem alakították is, és akik előtt kitüntetésük és születésnapjuk alkalmából tisztelgünk és mélyen meghajlunk. Szeli István és Bori Imre tudományos és oktatói életrajzukat építették be ennek a tanszéknek a jelenébe, és azt gondolom, a kiszámítható jövőjébe is. Az ő példájuk erősít meg bennünket abban a hitben, hogy a tanszéknek van jövője, és hogy ma is, mint eddig még mindig, megvan a képessége arra, hogy szembenézve önmagával felismerje hibáit és esélyeit, mulasztásait és lehetőségeit.

Remélem, egy év múlva majd a tanszéki oktatás igazi modernizációjáról számolhatunk be.

Láncz Irén

BÚCSÚZUNK PENAVIN OLGA TANÁRNŐTŐL

Tegnap délelőtt még arra készültünk, hogy mai rendezvényünkön köszöntjük Penavin Olgát, a tanszék nyugdíjas nyelvészprofesszorát, a nyelvjárás- és néprajzkutatót 85. születésnapja alkalmából. A sors azonban közbeszólt, s most búcsúzom, búcsúzunk a Tanárnőtől, mindannyiunk Tanárnőjétől. Az ifjabb nemzedékek nem tudják, nem tudhatják, és ezért kell elmondanom, hogy a tanszéken *a tanárnő* Penavin Tanárnőt jelenti, és nem is nagy túlzás azt mondani, hogy Ő mindannyiunk Tanárnője. Hiszen na-

gyon sokan azok közül, akik a Vajdaság szellemi életében szerepet vállaltak és vállaltak, a Tanárnő tanítványai voltak. Az idén 80. születésnapját ünneplő Szeli tanár úr is, és a rangos díjat most átvevő Bori tanár úr is.

Majd negyven éven át járta a Tanárnő a valamikori Jugoszlávia magyarlakta falvait, és gyűjtötte nyelvi és néprajzi kincseit. Talán nincs is olyan falu, ahol nem járt, és nincs még egy kutató, aki annyira ismerné azt a világot, mint ő. Kutatómunkájának eredményét sok könyv és tanulmány őrzi. Többen elkészítették már ezek leltárát, én ettől most eltekintek. Azt viszont fontosnak tartom elmondani, hogy Őt tekintjük a jugoszláviai magyar nyelvjárás- és néprajzkutatás megalapozójának.

Penavin Olga debreceni diák volt, s mint Szeli tanár úr írta róla, lélekben és szellemben megformáltan kellett meghódítania ezt a világot, teljes belső és külső habitusát, minden elemét, nyelvét, az emberek észjárását, hagyományvilágát. Egy akkor még feldolgozatlan (és nemcsak földrajzi értelemben vett) nagy terület várta tájainkon a friss diplomást, akinek minden adottsága és felkészültsége megvolt ahhoz, hogy feltárja, ami még feltáratlan. A Csűry Bálint teremtette nyelvjáráskutató iskola készítette fel a nagy munkára, és minden bizonnyal a nagy elődnek is köszönhető, hogy a nyelvjáráskutatás űrála a néprajzkutatással párosult, hiszen éppen Csűry Bálint nézete volt az, hogy a két terület szervesen kapcsolódik egymáshoz, egymástól elválaszthatatlanok.

Fáradtságot nem ismerve járta tehát a Tanárnő Szlavónia, Muravidék, Baranya, Szerémség, Bánát és Bácska falvait, a távolság fogalmát nem ismerve. Mennyire jellemző rá az egyik nyelvatlaszának előszavában található mondat, amely valahogy így hangzik: a falvak közel vannak egymástól, mindössze 5–10 km-re, tehát gyalog is kényelmesen bejárhatók. Mi ma már erre nemigen vállalkoznánk. Gyalogolt, gyűjtött és jegyzetelt. Az általa egyik oly sokat emlegetett adatközlője, a kórógyi Szőlöskei Erzsike mesélte Szabadkán a Tanárnő munkásságának szentelt esten, hogy „sokat gyalogolt is, csak csudálkoztunk, hutya biri” és „akarhova ment, az írka meg a ce-ruza mindég a kezébe vót, oszta csak jegyzöt. Szegény nagypapa mindég azt mondta, hogy túd egy szóból egy ódalt írni.” Mert szavakat is gyűjtött (a szótárhoz és a nyelvatlaszokhoz), és a szavakból építkezett, szavakból bontotta ki a jugoszláviai magyarság nyelvjárásainak sajátosságait, sőt ennél is többet: egy világot, egy eltűnőben levő világot. Ismét az adatközlőt idézem: „Sokszó emént Szelászlóra is, akkó még nem gondoltok vóna, hogy ez a sok szó mind meg lesz írral egy könyvben. Sokat, sokat fáradozott, míg összeszödügette azt a sok szokást, mesét, babonyát! Sok-sok türelöm kelött,

míg egy szülikének vagy apókanak megeredt a nyelve.” De nemcsak türelem kellett, hanem módszer is, amelynek kialakításához a gyakorlat is kellett, nem volt elég az elméleti felkészültség. A gyűjtés módszerét (és a feldolgozását is) a szemlélet és a célok határozták meg. Penavin Olga a nyelvet mindig mozgásában és funkcionálásában látta és láttatta, mutatta be, nem úgy, mondja, mint egy kövületet, mert a nyelvjárás is változik, lépést tart a társadalmi, gazdasági, művelődési változásokkal. Tájékozódott a regionális nyelvatlaszaiban, szójegyzékeiben együtt mutatta be az elhalóban levő régi és a feltörekvő, új nyelvi alakokat. A nyelv jelenségeit sohasem elszigetelten tárgyalta. Arra törekedett, hogy a szavak mögött felfedezze a beszélők szociológiai, néprajzi, művelődéstörténeti és egyéb vonatkozásait, és hogy láttassa a szó mögötti társadalmat is. Nemcsak adatközléseket tartalmaznak munkái, hanem azok rendszerezését, értelmezését is. Komplex módszeréből következik, hogy a nyelvi jelenségek feldolgozásakor mindig tekintettel volt a történelmi tényekre, település- és telepítéstörténeti adatokra, mindig kitért a természeti adottságokra, és figyelembe vette a terület gazdasági és kulturális életét is, mert jól tudta, hogy mindez hatással van a nyelvre, nyelvhasználatra. És arra is felhívta a figyelmet, hogy mely tudományok számára szolgálnak bizonyító anyaggal a nyelvi adatok.

Tanulmányaiban arra is figyelmeztet bennünket a Tanárnő, hogy melyek azok a kérdések, amelyekkel foglalkoznunk kell, és amelyhez ő adta az adatokat, csak tovább kell(ene) gondolnunk őket. Ezekről nem volna szabad megfeledkeznünk.

Természetesen az oktatás és a modern nyelvészet legújabb kérdései is foglalkoztatták a Tanárnőt. Ezt bizonyítja, hogy a 70-es évek elején már tanította a generatív grammatikát, a kommunikációelmélet és szemiotika alapjait, és hogy még pár hete is érdeklődéssel, de kritikusan közelítette meg a legújabb nyelvészeti törekvéseket. Az első kérdése például az új típusú nyelvtanokkal kapcsolatban az volt, hogy mit és mennyit adnak hozzá a nyelv és nyelvünk megismeréséhez.

Most, amikor – reméljük –, lehetőség nyílik az általános és középiskolai tantervek módosítására, nyugodtan elővehetjük azt, amit a Tanárnő írt még a 80-as évek elején a módosítás szükségességéről. (Mert még mindig időszerű, ugyanis azóta semmi sem változott.) Azt írta akkor, hogy közel két évtizede, hogy a tudomány a 20. sz. második felében messze elhagyta az iskolában oktatott nyelvtant. A tanterv, tananyag, a módszerek modernizálását megkövetelik a változott társadalmi és művelődési körülmények. Nem lehet úgy tanítani a nyelvet, mint a 19. században vagy a 20. század elején.

„Most arra kell törekednünk, hogy a tudomány és az iskola együttműködése eredményeként az oktatás alapja a korszerű, megállapodott és hasznosítható tudomány legyen, az oktatás, az iskola használja fel, hasznosítsa a tudomány eredményeit, sőt ha szükséges, támasszon igényt, angazsálja a tudományt bizonyos égető kérdések kivizsgálására. Ekkor és így valósul meg az igazi transzfer tevékenység, a tudomány és az oktatás, a tudomány és a gyakorlat közötti kapcsolat, hisz mint már számtalanszor megállapították: az új tudományos eredmények általában a leggyorsabban az iskolák útján jutnak el a társadalom minden rétegéhez, s így lesznek igazán hatékonyak. Erre pedig valóban nagy szükségünk van.” Konkrét javaslatait pedig mindenképpen hasznosítanunk kell.

A négy évtizedes oktató- és kutatómunkája során a Tanárnő sok mindenre megtanított bennünket. Kitartása, szorgalma, odaadó munkája, sokoldalú tevékenysége példa lehet valamennyiünk számára.

Most a tanszék nevében búcsúzom a Tanárnőtől.

Tanárnő, nyugodjon békében.

Harkai Vass Éva

RAFFAI JUDIT KAPTA A 2001. ÉVI SINKÓ-DÍJAT

A Sinkó Ervin Irodalmi Díj bírálóbizottsága (Csányi Erzsébet, Hózsá Éva és a magam személyében) 2001. október 11-én azt a döntést hozta, hogy a 2001. évi Sinkó Ervin-díjat Raffai Juditnak ítéli oda a folklór irodalom terén végzett kutatásaiért és tudományos publikációiért.

Raffai Judit útja tanszékünkön (itt most zárójelben jegyzem meg: a tanszék elvégzésén) át vezetett a néprajzi stúdiumokig (zárójel: ... stúdiumok elvégzéséig) s tovább, a posztgraduális képzésig. Folklórkutatásai és az ezeket közzétevő tudományos publikációi a népköltészet napjainkban egyre kevésbé gyakorolt műfajára, a népmesére irányulnak. A fiatal kutató terepi gyűjtése, kutatásai során a szegedi nagytáj mesekincsével sok vonásában rokonságot mutató ludasi népmesék nyomába credt, s jegyezte le és publikálta őket a tavaly megjelent, *A rézmonyos*, valamint az Osiris Kiadónál nemrég napvilágot látott, *A mesélő ember* című mesegyűjteményekben. Az említett kötetek a folklór irodalom e műfaját nemcsak re-produkálják, hanem változásainak állapotában érik tetten és interpretálják. E kötetek tudományos hozadékát, súlyát nem csupán az egycs, gyakran archaikus mesekincsre utaló meseszövegek au-

tentikus lejegyzése, megmentése képezi, hanem a műfajnak a felkutatott és prezentált folklórányag tükrében szemléltetett tudományos leírása is. Raffai Judit ugyanis e két mesegyűjteményéhez olyan függelékkel mellékelte, amelyben általános és tájspecifikus szempontból járja be a meseműfaj, a műfajcsoportok, a mesetípusok, típuskombinációk és változatok (köztük a ritka változatok), a mesemondó alkalmak és ezek változásainak, a mesetanulás módozatainak, a műfaj morfológiájának és tipológiai besorolásának kérdéseit.

A bírálóbizottság a felsoroltak alapján úgy véli, hogy Raffai Judit folklórgyűjtésében és a fellelt, megmentett folklórányag tudományos prezentálásában egy ígéretes tudományos kutatói pálya körvonalai rajzolódnak ki.

Ha az egyetemes magyar folklorisztikában nagy hagyománnyal rendelkező mesekutatás nyomába eredünk (mely hagyománynak Raffai Judit avatott ismerője), nemcsak a begyűjtött/megmentett mesekinccsel találjuk magunkat szemben, hanem azokkal is, akik ezt a mesekinccset a folklórkutatók tollába, magnószalagjára mondták. A népmese fogalma nemcsak a (Raffai Judit népmesegyűjteményében is megtalálható) Félig nyúzott bakkecske, a Mindenjáró malmocska vagy a Mátyás királyról szóló és számos más népmesét juttatja eszünkbe, hanem azokat a *mesemondókat* is, akik ezeket a népmeséket közvetítették a folklórkutatók számára, s a népköltészeti „anyag” mellett a mesemondás gesztusait, a mese interpretációjának hagyományban gyökerező és egyéni módozatait is ránk hagyományozták. Hadd emeljem ki közülük az Ortutay Gyulának mesélő Fedics Mihályt vagy a Kálmány Lajos által felfedezett bánáti mesemondó Borbély Mihályt. (S, újra zárójelben, mellékesen hadd jegyezzem meg, hogy a Borbély-meséket tartalmazó, a *Hagyományaink* sorozatban megjelent, *Pingált szobák* című kötet 1976-ban korosztályom számára a mesével való másfajta – szakmai, tudományos – találkozás határkövét jelentette.)

Minderre amiatt tértem ki, mert Raffai Judit *A rézmányos* című mesegyűjteménye sem csupán a folklór irodalom említett műfajával való találkozást jegyzi, hanem azt is, hogy a ludasi népmesék kutatójának is *van mesemondója*: Szücs László személyében ugyanis alkalma volt – mint írja – „igazi mesemondó egyéniség”-gel találkozni. Feltehetőleg az ő metaforája lehet a második könyv címét alkotó „mesélő ember”, hiszen e kötet alcíme is jelzi, hogy *A mesélő ember* Szücs László meséit tartalmazza. Ennél többet azonban nem mondhatok Raffai Judit e második könyvéről, hiszen – lévén, hogy még a könyvesboltokban sem árúsítják –, ebben a pillanatban csupán szerzője tud róla érdemben nyilatkozni.

De még mielőtt erre sor kerülne, kérem Raffai Juditot, vegye át a díjat.

Csáky S. Piroska

ÉRTÉKEINKBŐL

Száz éve született Csuka Zoltán és Németh László

2001. október 22-én Szabadkán nyitották meg hivatalosan az Olvasás évét Vajdaságban. A rendezvénysorozat Újvidéken fejeződött be szerdán, október 24-én. Tanszéknapi hagyományos kísérő rendezvényünk szeretne hozzájárulni az Olvasás évének rendezvénysorozatához. Alkalmi kiállítá-sunk szerény lehetőségünkhöz mérten az olvasás népszerűsítésének egyik legegyszerűbb, legelterjedtebb, talán nem leghatásosabb módján, figyelem-felkeltő jellege miatt azonban az olvasáskultúra fejlesztésére irányítja a fi-gyelmet. A Magyar Könyvtárosok Egyesülete – amelynek tagjai között vaj-dasági magyar könyvtárosok és könyvtártudománnyal, könyvkultúrával foglalkozó egyének is vannak –, már 2000 őszén irányelveket dolgozott ki, hogy könyvtáraink, iskoláink, az irodalmi élet művelői és más intézmények minél eredményesebben tevékenykedjenek az olvasási szokások kialakítá-sában, az olvasás megszerettetésében. Az olvasás nemcsak az ismeretszer-zés, az információszerző képesség eszköze, hanem a tanulás eszköze, a kutatás és a szórakozás, a kikapcsolódás eszköze is. Változó, rohanó világunk-ban erre mind kevesebb időt fordítanak az emberek. Valahogyan vissza kell hódítani az élményszerző olvasás újra felfedezését.

Tanszékünk jellegénél fogva nem a gyermekek olvasási kultúrájának fej-lesztését tűzte feladatul, hanem a fiatalok, az egyetemisták olvasási kultúrá-ját szeretné minőségi tartalmakkal, új ismeretekkel bővíteni. Hagyomány-ainkhoz híven *Értékeinkből* mutatunk be két tematikus egységet igényfelkel-tés céljából. Könyvtárunk állománya közel 50.000 dokumentumot bocsáthat az olvasók – bízom benne, hogy nem csupán könyvtárhasználók – rendelkezésére. Az állomány gazdagsága csak úgy juthat el olvasók tudatába, ha idő-közönként – olykor csupán válogatva –, (tematikusan csoportosítva) bemu-tatunk belőle valamennyit. Minden értékünket lehetetlen volna egyszerre feltárni, azért változtatjuk évről évre a bemutatásra kerülő témaköröket. Az idén a száz évvel ezelőtt született Csuka Zoltán és Németh László munká-ságából adunk ízelítőt a könyvtárunkban meglévő dokumentumokból (könyvek, időszaki kiadványok, képek, levelek) a teljesség igénye nélkül. Sokkal több könyv lappang gyűjteményünkben, ezért ha valaki többet sze-retne megtudni a két szerző munkásságáról, segítségére lehetnek a személyi

bibliográfiák, amelyek ugyancsak megtalálhatók a könyvtárban. A kutatás segédeszközeként fontosnak tartottuk, hogy ezek a publikációk is helyt kapjonak a tárolókban.

A tárlat anyaga két tematikus egységre tagolódik. Egyik része a vajdasági magyar irodalom alkotójaként, a harmincas évek irodalmi életének szervezőjeként, antológiák, irodalmi folyóiratok szerkesztőjeként és műfordítóként ismert Csuka Zoltán munkáit, fordításait mutatja be, valamint a recepciót, a róla szóló irodalmat – főleg hazai szerzők tollából. Felvillantunk néhány képet az emléket őrző Csuka Zoltán műfordító műhelyről és az érdi hagyományőrző könyvtárról is.

Németh László munkásságát nehezebb volt a szűk térbe bezsúfolni. Bori Imre *Száz évvel ezelőtt született Németh László* (Magyar Szó, Kilátó, 2001. ápr. 21.) c. írásában olvashatjuk "...a XX. század talán legterjedelmesebb, mind minőségben, mind mennyiségben lenyűgöző életművéről reménytelen lenne alkalmi írásban szólni". Alkalmi kiállításon még reménytelenebb lenne az életművet bemutatni. Ezért főleg a vajdasági kapcsolatait dokumentáló műveket válogattuk össze. Nem kerülhettük meg természetesen a *Kalangyában* megjelent írásait, hiszen a harmincas évek elején csak a saját folyóiratában, a *Tanuban* és a *Kalangyában* közölt írásokat. A Németh László recepcióból is főleg a vajdasági szerzők írásait válogattuk össze, míg a magyarországi tanulmánykötetektől csak a legújabbak kaptak helyet a tárolókban, és levelezésének három vaskos kötete (amelyben szintén sok vajdasági vonatkozást találunk).

Tárlatunk anyagát a könyvtárunkban fellelhető kiadványokból válogattuk. Nem tárgyi tévedés, hogy a Németh László kézjeggyével ellátott néhány könyv magánkönyvtárból származik. Ezek a kötetek is megvannak a tanszék könyvtárában, mégis kölcsön kértük, hiszen ezek tükrözik Németh László későbbi kapcsolatát a vajdasági magyar irodalommal, irodalomtörténetészeinkkel. Bori tanár úr jóvoltából néhány dedikált könyvet láthatnak az utolsó szekrényben. Köztük olyan bejegyzést, amelyik az újra írni tanuló Németh László réveteg mozdulatait örökítette meg.

Nem tértünk ki külön Németh László és Csuka Zoltán kapcsolatára. Az idei Szenteleky Irodalmi Napokon két előadást is hallottunk erről a témáról. A bemutatott anyagban ennek a kapcsolatnak a dokumentumai is részben fellelhetők, de nem hangsúlyozottan.

Az anyag begyűjtésében és elrendezésében Ispánovics Csapó Julianna volt segítségemre.

Legyen ez a tárlat – ahogyan Csuka Zoltán fogalmazott a *Mindent legyűrő fiatalság* c. kötetének mottójában (szabadon átírva) –, emberi dokumentuma annak, hogy az örület és a butaság minden zajlásán túl is tisztán és hívogatóan hevernek a józanság országutai, amelyeken egykor az egymásra talált embertömegek vidám marsa fog himnusozni.

Legyen ez a tárlat útmutató, hogy a két alkotó munkáin keresztül hogyan lehet a mindennapi élet sivárságából eljutni a szép szón keresztül sokkal nemesebb emberi gondolatokig. Amit természetesen csak úgy érhetünk el, hogy olvassuk e műveket. És nemcsak ezeket, hanem azokat is, amelyekre – néha csak lábjegyzetben – történik utalás, és azokat is, amelyekről máshonnan szerzünk tudomást.

Ezúttal az *Olvadás éve* jegyében – nyitom meg az *Értékeink* tárlatát.

Díjak

Bányai János kapta a 2000. évi Híd Irodalmi Díjat a *Mit viszünk magunkkal?* c. kötetéért, és a Magyar Kulturális Örökség Minisztériumának József Attila-díját is ő kapta.

A Kosztolányi-napokon a diákok *A szegény kisgyermek panaszai* c. versciklus egy-egy részének elemzésével versenyeztek. A 3. kategóriában (a felsőoktatási intézmények hallgatói) Hicsik Dóra első helyezett lett.

Versenyegek

Beszédeverseny

A tanszéken ápr. 3-án rendeztük meg a *Szép magyar beszéd* c. versenyt. A résztvevők: Bese Tímea, Dudás Diana, Holló Karolina, Nagy Kornélia (3. helyezett), Tornai Erika (1. helyezett) és Varmuzsa Ildikó (2. helyezett).

A Szombathelyen megrendezett országos versenyen Tornai Erika Kazinczy-díjat kapott (5. helyezést ért el). A versenyre Molnár Csikós László készítette fel.

Szónokverseny

November 8-án és 9-én rendezték meg Budapesten az idei szónokversenyt, melyen az idén először vettek részt tanszékünk hallgatói: Nagy Kor-

nélia, Tornai Erika és Varmuzsa Ildikó. A felkészítő tanár Molnár Csikós László volt.

Előadás

Március 27-én Berényi Dénes akadémikus, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem professzora és az Apáczai Közalapítvány Kuratóriumának elnöke *Ki a felelős a világ mai problémáiért?* címmel tartott előadást.

Tanévzáró

Május 28-án a negyedévesek a következő szöveggel búcsúztak el a tanárséktől:

Ma, amikor elkülönbözödünk eme intézmény struktúrájától, lanyha empátiával idézzük fel a post időt mint olyat. Kezdetben bamba gyermekek konglomerációja voltunk, de a fikció fölénye ma valósággá válik. Teoretice búcsút veszünk, de praktice tovább bolyongunk a könyvtár labirintusában. E falak vidám a priori melankóliája oximoronként nehezül ránk a maga paradoxonában.

Az idő és a tér kontextusában lassan kis piros kronotoposszá válunk. A bakfisok és fruskák metamorfózisa realizálódott.

Tanáraink áldásos munkája gyümölcsként, reméljük, ki-ki magával visz valamit a postmodern állapot kvintesszenciájából saját külör-lokáljába (sic!).

Kedves Tanáraink és Pajtásaim, az intertextualitás szellemében az erő velünk van! A textusban elhangzott egybeesés (Jauss, Gausz, Gadamer, Bagaméri, Bart Zwack, Heidegger, Heidelberg, Csapó Benő, József Attila, Stelle Artois, Bahtyin, Mchtyinszkij, Sterbinszki, Zsmegács, Pomogács, Wittgenstein, Frankenstein, Musil, Puszill) a véletlen műve.

A tanszék dolgozói 2001-ben a következő tudományos tanácskozásokon tartottak előadást

– *Múltunk könyvei – Nemzetközi Könyvtárosösszejevetel, Zenta, márc. 2.*
Csáky S. Piroska: Bibliotheca Corviniana (Mátyás királykönyvtáráról)

– *Esztétikai érték – etikai érték: nemzeti kultúránk, irodalmunk kisebbségi körülmények között. Herceg János-emléknap, Szabadka, márc. 3.*

Bosnyák István: A kisebbségi irodalom szellemi, ideológiai, esztétikai és alkotásmódszertani pluralizmusának létjogosultsága

– *A magyar nyelv hete a Vajdaságban, Újvidék, márc. 21.*

Csáky S. Piroska: Nostalgikus gondolatok az olvasás éve kapcsán

Láncz Irén: A társalgás elvei és szabályai

Molnár Csikós László: Napjaink idegen szavai

Papp György: A magyar nyelvhasználat környezeti mintái

– *A vajdasági irodalmak összefonódása, Szabadka, márc. 30.*

Csányi Erzsébet: Mađarska proza '90-ih u Vojvodini

– *A magyar nyelv hete a Vajdaságban, Kanizsa, ápr. 10.*

Láncz Irén: A társalgás elvei és szabályai

Molnár Csikós László: Napjaink idegen szavai

Papp György: A magyar nyelvhasználat környezeti mintái

– *Előadások Németh Lászlóról, Szeged, ápr. 25.*

Bányai János: Németh László kritikáirásáról

– *At my Home, Neptun, Románia, április, 26–29.*

Csányi Erzsébet: Fenomen manjinskih knjizevnosti.

– *Kós Károly életműve a 3. évezred elején, Budapest, május 8–10.*

Káich Katalin: Kós Károly kultúrtörténete szellemiségének üzenetjelle-
gű sajátosságai

– *Diskurzus a drámáról, Veszprém, május 8–10.*

Gerold László: Drámai költeményekből előadásszöveg(ek)

– *Kisebbségi magyarság: nemzetiségi lét, identitás és önszerveződés vá-
rosi környezetben és falun, Budapest, május 30–31.*

Bosnyák István: A délvidéki magyar kulturális szervezetek múltjáról és
jelenéről

– *A közép-európai együttműködés lehetőségei és kényszere a harmadik
évezredben, Bp., május 24–25.*

Bányai János: Közép-Európa peremvidéke – adat a kisebbségi kultúra
természetrájához

– *Hatalom és kultúra. V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Finnország, Jyväskylä, aug. 6–10.*

Bányai János: Nemzeti mítoszok és sztereotípiák Közép-Európában: háborúba vezető mítoszretorika – mítosz és politikai köznyelv

Bosnyák István: Egy ellenzéki nemzedék ellenzéki közírása (Symposion / Új Symposion, 1961–1974)

Csányi Erzsébet: Irodalomköziség – nyelvköziség

Faragó Kornélia: A figurális diszlokáció poétikája

Gerold László: Dráma/színház – hatalom

Harkai Vass Éva: A hatalom és művészet relációi a 20. századi művészregényekben

Káich Katalin: Szabad líceumok a 19–20. század fordulóján a magyarosodás szolgálatában, különös tekintettel a Délvidéken

Katona Edit: Felemás terminológiai rendszerváltás

– *Csuka Zoltán Műfordító Tábor, Ürményháza, aug. 21–25.*

Papp György: Csuka Zoltán fordítástörténeti jelentősége

– *IV. Dialektológiai Szimpozion, Szombathely, aug. 23–25.*

Molnár Csikós László: Regionalitás és köznyelviség napjainkban

Rajslil Ilona: A magyar nyelvjárástan oktatása Újvidéken

– *Csépe-napok, Kishegyes, szept. 2.*

Papp György: Tudományos iskolát teremtett hagyományainkból: A 85 éves dr. Penavin Olga köszöntése

– *Kanizsai Szociográfiai Műhely. Játék és közösség, Kanizsa, 2001. szept. 6.*

Molnár Csikós László: Munkahelyi kétnyelvűség

Papp György: A vajdasági közösségcsúfoló szólásokról

Rajslil Ilona: Nyelvjárás és attitűd kérdése vidékünkön

– *Kanizsai Írótabor, Tanácskozás a száz éve született Majtényi Mihály munkásságáról, Kanizsa, szept. 7.*

Hózsa Éva: A száműzetés poétikája (A Majtényi-olvasás időjátékának nyomában)

Csányi Erzsébet: A Majtényi-szövegvilág továbbbíródása

– *Kanizsai Író tábor, Az idő mint a játék tere, Kanizsa, szept. 8.*

Csányi Erzsébet: Ezredvégi statikus kalandidő

Faragó Kornélia: A játék-jelenség antropológiai természetéről

– *Kulturális innováció és információkeresés: A finnugor örökség digitalizálása és automatizált tartalomfeltárás, Budapest, szept. 14.*

Csáky S. Piroska: Kulturális értékeink a Vajdaságban

– *Teleki Pál és a jugoszláv–magyar viszonyok, Újvidék, szept. 20.*

Bosnyák István: Egy lehetséges Teleki-dokumentumdráma lehetséges három szinopszisa

– *Herczeg Ferenc Napok, Versec, szept. 21–23.*

Andrić Edit: A Gyurkovics-lányok szerb fordításáról

Bagi Ferenc: A 19. sz. utolsó negyede gyermeknevelési elveinek nyomai

Herczeg Ferenc *Emlékezéseinek* első kötetében, a *Várhegyben*

Ispánovics Csapó Julianna: Herczeg Ferenc életművének recepciója a jugoszláviai magyar irodalomban

Molnár Csikós László: Összetett határozós szerkezetek a Gyurkovics-trilógiában

– *Irodalmi emlékülés Csuka Zoltán születésének 100. évfordulójára. Érd, szept. 26.*

Utasi Csaba: Csuka Zoltán, a vajdasági magyar irodalom „örök kovásza”

– *Kulturális és regionális identitás, Pécs, szept. 27.*

Csányi Erzsébet: Szempontok a regionális és kisebbségi kulturális identitástudat megközelítéséhez

– *A felvilágosodás korának oktatása a felsőoktatásban, Budapest, szept. 28.*

Gerold László: A felvilágosodás irodalmának oktatása az újvidéki Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéken

– *Szenteleky Napok, Szivác, okt. 6.*

Hózsa Éva: Egy kapcsolathálózat távlatos aspektusa (Szenteleky Kornél

– Németh László – Csuka Zoltán)

Utasi Csaba: Szenteleky Németh László ajtaján kopogtat, és bebocsátást nyer

– *Intertextualitás a két világháború közötti kisebbségi magyar szépprózában, Miskolc, okt. 8.*

Csányi Erzsébet: Intertextualitás Szenteleky Kornél Isola Bellájában

– *A Környező országok Magyar Tudományos Műhelyeinek 5. Fóruma, A magyar szaknyelv, Debrecen, okt. 11–12.*

Andrić Edit: A társadalomtudományokban használt magyar szaknyelv Vajdaságban

– *Szarvas Gábor Nyelvművelő napok, Ada, okt. 13.*

Katona Edit: Idegenszerúségeink jellege és elfogadhatósága

Láncz Irén: Nézetek az idegenszerúségekről a 18. és 19. században

Molnár Csikós László: Az idegen szavak meghonosodásának kérdései

– *Jugoszláv Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia, Újvidék, okt. 25–27.*

Andrić Edit: Uticaj srpskog jezika na mađarski u govoru školske dece

Bagi Ferenc: Kontrastivna analiza strukture jednosložnih reči srpskog i mađarskog standardnog jezika. Suglasnici i suglasničke grupe na kraju reči

– *Juhász Erzsébet Nap, Topolya, okt. 27.*

Hózsa Éva: A reprodukálhatóság értékei (a közép-európai utakon). A Határregény című posztumusz kötet bemutatója

– *Penavin Olga Egyetemi Nyelvészeti Napok. A délvidéki nyelvészeti kutatások története, Újvidék, nov. 13–14.*

Andrić Edit: Margalits Ede Isten a világ közmondásaiban c. művéről

Bagi Ferenc: Az 1889-ben megjelent horvát nyelvű Magyar nyelvkönyvről

Cseh Márta: Penavin Olga Szlavóniai (kórógyi) szótáráról

Csorba Béla: A temerini kötelemesterség szakszókincse

Káich Katalin: Margalitsról, általában

Katona Edit: A Kossa János által feltárt tükrözések tipizálása

Láncz Irén: Penavin Olga dialektológiai munkássága

Molnár Csikós László: Szarvas Gábor szólásmagyarázatai a Magyar Nyelvőrben

Papp György: Margalits Ede Bácskai szólásszótáráról

Pásztor Kicsi Mária: Bárczi Géza Fonetikája a korszerű fonetika tükrében

Rajslí Ilona: Tájszókutatásunk előzményeiről

– *Az esszé. Irodalmi Napok, Debrecen, nov. 15–16.*

Bányai János: Az esszé: útban az elbeszélés felé (A metlikai tölgyfáktól Wittgenstein szövöszékéig és tovább)

– *Nyelvpolitika és anyanyelvhasználat, Budapest, nov. 16.*

Láncz Irén: A kisebbségek anyanyelvhasználatának jogi szabályozása Jugoszláviában

– *Balkáni országok könyvtárosainak tanácskozása, Belgrád, dec. 5–7.*

Csáky S. Piroska: Bibliotekarstvo na pragu 21. veka

– *Esterházy Péter munkássága, Budapest, dec. 11–12.*

Bányai János: Térkép Közép-Európáról, repedésekkel

Csányi Erzsébet: A megszólalás jelentősége (Esterházy regényei komparatív vetületben)

Faragó Kornélia: Historikus szerkezetek, mikroszerkezetek

Gerold László: Az Esterházy-féle drámai beszédmód

Harkai Vass Éva: A posztmodern diskurzus a Harmonia caelestisben

Hózsa Éva: Differenciálódások a „kapcsolattörténeti” mozgáspályán (Az Esterházy-olvasásról)

– *B. Szabó György víziói, Becskerek, dec. 13.*

Csáky S. Piroska: Sajtótörténeti kutatások

Ispánovics Csapó Julianna: A jugoszláviai magyar sajtó története a 20. sz. elején. Helyzetjelentés egy bibliográfiai számbavételről

Káich Katalin: Becskereki színjátszástörténet a 19. században

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Andrić Edit

Megszólítási és személyemléítési módok az újvidéki magyar nyelvhasználatban. Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 245–251.

Lexikalizált objektum nominativusban. Hungarológiai Közlemények, 2001. 1. sz. 83–88.

Trón Viktor: Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan. Hungarológiai Közlemények, 2001. 1. sz. 117–118.

Bagi Ferenc

A mondókák a magyar népi gyermeknevelésben. Tanulmányok, 2000. [2001.] 33., 4–13.

A szerb és a magyar köznyelv egytagú szavai fonémaszerkezetének kontrasztív vizsgálata. A két nyelv magánhangzói. = Pusztay János (szerk.): Colloquia Contrastiva. Tomus VII. Kontrasztív Nyelvészeti Tanulmányok.. Savarica – Szombathely, 2001. 5–13.

A magyar egyszótagú földrajzi nevek hangszerkezete. Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 261–282.

A *pótóra* szó rejtélyei. Új Kép, 2001. 5–6. sz. 5–8.

Gósy Mária: Pszicholingvisztika. Új Kép, 2001. 7. sz. 32–34.

Bányai János

Benne van a levegőben (Versolvasási stratégiák és versértés az ezredvégen). = Elck Tibor (szerk.): Magyar líra az ezredfordulón. Békéscsaba, 2000. [2001.] 130–149.

A szürrealista „szövegregény”. = Rugási Gyula (szerk.): A mítosz mítosza (In memoriam Szentkuthy Miklós). Bp., Nap Kiadó, 2001.

A poétika csapdája – Petri György és a lírai modernitás vége. Hungarológiai Közlemények, 2000. [2001.] 4. sz. 120–126.

A régi ház „belső” tere. Híd, 2001. 1–2. sz. 11–14.

Egykor és most. Minden együtt. Végel László születésnapjára. Híd, 2001. 1–2. sz. 53–58.

A lexikoníró szomorúsága. Híd, 2001. 3. sz. 187–190.

Városkép bombázás után (Végel László újabb könyveiről). Bárka, 2001. 3. sz. 87–91.

Térpoétikai alapozás. Bárka, 2001. 5. sz.

Németh László kritikáirása a húszas–harmincas évek fordulóján. Tiszatáj, 2001. 9. sz. 73–78.

Ő, azok a hatvanas évek... Híd, 2001. 10. sz. 1106–1108.

Bence Erika

A távoldás irányai és szakaszai („Személyes és művészi kérdésfelvetések Petri György »szerelmi lírája«-ban”). Hungarológiai Közlemények, 2000. [2001.] 4. sz. 77–82.

Csongor tündöklése és bukása. Híd, 2000. [2001.] 12. sz. 1209–1220.

Írás és hivatás (Szungyi László: Barátság és boldogság). Híd, 2001. 1–2. sz. 150–156.

Szakaszok és törekvések a jugoszláviai/vajdasági magyar gyermekirodalomban. Híd, 2001. 1–2. sz. 29–38.

A hagyománytisztelő nevelés módszerei (Szöke Anna: Elszaladt a kemence). *Híd*, 2001. 3. sz. 285–289.

Az esszé sokféle természete (Csányi Erzsébet: Világirodalmi kontúr). *Híd*, 2001. 4. sz. 410–412.

A gyermekhős kiléte (Jóda Rózsa: Mindenfaj Jánoska panaszai). *Híd*, 2001. 6. sz. 748–750.

Újvidéki Dekameron II. (Gobby Fehér Gyula: A sötét árnyéka). *Forrás*, 6. sz.

„Esszéíró forradalom” (A Nyugat esszéírói). *Híd*, 2001. 7–8. sz. 881–884.

Az emlékezés formái. (Szelei István: Emlékezések könyve). *Híd*, 2001. 9. sz. 914–918.

Játék a nap alatt (Pap József: Nyárutó). *Híd*, 2001. 9. sz. 1022–1026.

Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna: Történelem a színpadon. *Hungarológiai Közlemények*, 2001. 1. sz. 108–116.

Bosnyák István

Előszó helyett. = Nagy mesélőnk ébresztése. Majtényi Mihály centenáriuma. *Újvidék, JMMT*, 2001. 5–6.

A kisepikus nehéz honfoglalása. Jegyzetek a kötet írásairól. Bibliográfia. = Sinkó Ervin: Az idegen. Novellák és elbeszélések 1925–1964. *Újvidék, JMMT*, 2001. 5–9, 347–351, 352–357.

Csáky S. Piroska

Hagyományos vagy digitális dokumentumok? *Vajdasági Könyvtári Hírlevél*, 2000. 7–8. sz. 8–9.

Corvinák. *Bibliotheca Corviniana*. *Vajdasági Könyvtári Hírlevél*, 2001. 9. sz. 9–12.

Értékeinkből. A magyarság ezer éve. *Tanulmányok*, 2000. [2001], 136–37.

Csányi Erzsébet

Világirodalmi kontúr. *Újvidék, Forum Könyvkiadó*, 2001.

A baromlény szituációja. *Hungarológiai Közlemények*, 2000. [2001.] 4. sz. 71–76.

A Majtényi-szövegvilág továbbíródása. *Híd*, 2001. 6. sz. 775–779.

Beszédvilágon belül. A kópé öntudata. = Nagy mesélőnk ébresztése. *JMMT, Újvidék*, 2001. 67–73.

Mađarska proza 90-ih u Vojvodini. *Rukovet*, 2001. 1–2–3–4. 17–19.

Senkiföldjén – valóság és szó nélküli történet. (Végel László: *Exterritórium*). *Üzenet*, 2001. Nyár, 86–88.

Ezredvégi statikus kalandidő. (Bret Ellis Easton: Nullánál is kevesebb). Új Forrás. 2001.7. szám, 92–96.

Cseh Márta

Ragtalan határozók. Tanulmányok, 2000. [2001.] 33., 14–19.

Szókincsünkről és szókincsvizsgálatainkról egy hagyaték tükrében. Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 23–29.

A manó szó frazeológiai vonatkozásairól. Hungarológiai Közlemények, 2001. 1. sz. 91–94.

Csorba Béla

Hierosz Gámosz – avagy hol vette a király a várát? Tanulmányok, 2000. [2001.] 33., 20–30.

Faragó Kornélia

Téirányok, távolságok. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2001. 180 o.

A tér geofilozófiai interpretációja. Tanulmányok, 2000. [2001.] 33., 31–38.

A létvesztés és versbeszéd (A hagyomány ellenállása). Hungarológiai Közlemények, 2000. [2001.] 4. sz. 29–36.

Közép-európai határjáték. Utószó. = Juhász Erzsébet: Határregény. Forum Könyvkiadó. Újvidék, 2001. 95–101.

Megnyilvánulás-formák. Bárka. 2001. 6. sz. 116–119.

Gerold László

Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000). Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2001. 303 o.

Átok és remény. Egy-két szó Vörösmarty szabadságharc utáni költészetéről. Tanulmányok, 2000. [2001.] 33., 39–43.

Petritől, Petriről – itt. Hungarológiai Közlemények, 2000. [2001.] 4. sz. 7–19.

A csillagmozgású színház esztétikája. Senkiföldjén. In memoriam Pilinszky János. Nap Kiadó, Budapest, 2000. [2001.], 139–146.

Mert befogad és kitzaszt a világ; A Szerb Antal-i változat. Tört pálca 2. Írások Szerb Antalról. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. [2001.], 198–204; 280–285.

Színházi élet. Magyarok a világban – Kárpát-medence. CEBA Kiadó, Budapest, 2000. [2001.], 635–637.

A századvég és a századelő színikritikája. Magyar színháztörténet 1873–1920. Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp., 2001. 809–860.

Na sceni Novosadskog pozorišta – Újvidéki Színház. Stevan Šalajić. Savaz dramskih umetnika Srbije, Beograd – Pozorišni muzej Vojvodine, Novi Sad, 2001. 202–205.

Arról, ki örömét leli a versben. Híd, 2001. 1–2. sz. 1–9.

In memoriam: Lajos (Soltis Lajos, 1950–2000). Híd, 2001. 1–2. sz. 165–166.

A rezonőr tragédiája (Nyikolaj Erdman: Az öngyilkos). Híd, 2001. 1–2. sz. 166–168. és Zsöllye, 2000. 9.sz.–2001. 1. sz. 66.

Vajdasági (válság)vázlat. Alföld, 2001. 2. sz. 89–94.

Weöres Sándor: A holdbeli csónakos. Kritikai Lapok, 2001. 2. sz. 21–22.

Nézőkeresőben (Kilenc színész közönséget keres). Híd, 2001. 3. sz. 289–291.

A Hair az Újvidéki Színházban. Híd, 2001. 5. sz. 561–563.

„Mennyi ferde ösztön!” (Shakespeare: Macbeth). Híd, 2001. 6. sz. 750–752.

Könyörgés (Újvidéki Színház: Hair). Kritikai Lapok, 5–6.

Végel László: Peremvidéki élet. Vigilia, 2001. 8. sz.

Az elévülhetetlen. Szigligeti Ede: Liliomfi. Kritikai Lapok, 2001. 9. sz. 24–25.

Szolgálat és alázat – a 80 éves Szeli Istvánról. Hungarológiai Közlemények, 2001. 1. sz. 10–12.

Dramai költeményből előadásszöveg(ek). Hungarológia Közlemények, 2001. 1. sz. 42–49.

A magyar színikritika kezdetei 1970–1837. I–III. Hungarológia Közlemények, 2001. 1. sz. 105–107.

Herczeg Ferenc csete a Kék rókával, Híd, 2001. 11–12. sz. 1256–1262.

Preplitanje vojvodanskih književnosti. Rukovet, 2001. 1–4. sz. 19–21.

Harkai Vass Éva

A művészregény a 20. századi magyar irodalomban. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2001.

Lezárás három tételben (Petri György költészetének legutolsó szakaszáról). Hungarológiai Közlemények, 2000. [2001. 4. sz. 114–119.

Évek porhava (Tóth Krisztina: Porhó). Híd, 2001. 6. sz. 744–748.

Sevát hava (Weiss zoltán: Salom). Híd, 2001. 7–8. sz. 872–875.

Klasszicizált nonszensz (Kukurelly Endre: Kicsit majd kevesebbet járkálok). Híd, 2001. 9. sz. 1019–1022.

Az újvidéki villamostól a bécsi expresszig (Juhász Erzsébet: Határregény). Híd, 2001. 11–12. sz. 1344–1348.

Hózsza Éva

A földről, melyen élt. Híd, 2000. [2001] 12. sz. 1221–1224.

Tünődés, tanulmány helyett. Híd, 2001. 1–2. sz. 26–28.

A karkai minőség (Franz Kafka: A nyolc oktávfüzet). Híd, 2001. 1–2. sz. 158–161.

„Találni úgysem fogom” (Szathmár István: Kurdok a városban). Híd, 2001. 4. sz. 412–414.

Expozé Mándy Iván novelláinak tipológiája és intertextuális értelmezése című doktori értekezésről. Híd, 2001. 5. sz. 513–520.

Pilinszky az iskolában. Új Kép, 2001. 5–6. sz. 10–11.

Globális kihívások és magyar kultúra. Új Kép, 2001. 5–6. sz. 25.

Bukdácsoló Kosztolányi-képzítés. Üzenet, 2001. Tavasz, 6–8.

Hollóerdő (Börcsök Erzsébet prózájáról). Híd, 2001. 7–8. sz. 859–862.

Volt-e élet a Földön a Kukurellyék előtt? (Orbán Ottó: Boreász sörénye). Híd, 2001. 7–8. sz. 878–881.

Az átutazóság poggyásza. Üzenet. 2001. Nyár, 26–30.

Miféle legendák Mándy legendái. Hungarológiai Közlemények, 2001. 1. sz. 29–41.

Egy kapcsolathálózat távlatos aspektusa. Híd, 2001. 11–12. sz. 1277–1284.

Ispánovics Csapó Julianna

Írói hagyatékok feldolgozása Majtényi Mihály kéziratos hagyatékának a példáján. = Nagy mesélőnk ébresztése. Majtényi Mihály centenáriuma. Újvidék, JMMT, 2001. 25–36.

Jung Károly

A Pannóniai Énektől a Mária-lányokig. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2001.

A Magyar Szent Korona ferde keresztjéről. Híd, 2000. [2001] 12. sz. 1065–1077.

Miről beszélnek a délvidéki harangok? Híd, 2001. 7–8. sz. 794–814.

A magyar nyelv klepetus szavának etimológiájához. Híd, 2001. 9. sz. 938–947.

Nyugat-magyarországi horvát epikus ének Rákóczi fogságáról és szökéséről. Hungarológiai Közlemények, 2001. 1. sz. 13–28.

Káich Katalin

Ditrói Mór és a Thália Színészszövetkezet. Tanulmányok, 2000. [2001.] 33., 44–56.

Katona Edit

Funkcióige: terjengősség vagy szemantikai-szintaktikai szükségszerűség? Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 155–162.

Láncz Irén

A beszét nyelv néhány szövegalkotási jellemzőjéről. Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 253–259.

Láncz Irén: Penavin Olga köszöntése. Híd, 2001. 7–8. sz. 856–858.

Molnár Csikós László

A nyelvi folyamatok befolyásolásának szükségessége és feltételei. Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 73–78.

Regionalitás és köznyelviség napjainkban. Hungarológiai Közlemények, 2001. 1. sz. 77–82.

Papp György

Előszó. Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 7–11.

A nyelvi folyamatok befolyásolásának alanyi tényezői. Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 79–84.

Írott nyelvünk állapoti és változási jellemzői. = Szarvas Gábor nyelvvelő napok Ada 2000. október 12., 13., 14., Ada, 2001. 73–85.

Nyelvészeti iskolát teremtett hagyományainkból – a 85 éves Penavin Olgáról. Hungarológiai Közlemények, 2001. 1. sz. 7–9.

A délvidéki (vajdasági) társadalomtudományi és nyelvészeti kutatások céljairól és jellegéről, Ezredforduló (A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadása, Lilium Kiadó, Dunaszerdahely 2001.

Pásztor Kicsi Mária

A beszédszöveg jellemzői. Tanulmányok, 2000. [2001.] 33., 66–80.

A vajdasági magyar előbeszéd intonációjának főbb jellegzetességei. Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 283–190.

Rajslí Ilona

Szuperintendensi jegyzőkönyvek Kórógyról. Tanulmányok, 2000. [2001.] 33., 106–122.

Fatikus elemek a XIX. századi kórógyi jegyzőkönyvek szövegeiben. Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 237–245.

A Huszita Biblia nyelvi valóság hátteréről. = A honfoglalástól Mohácsig. A délvidéki magyar kultúra századai. Újvidék, JMMT, 2001.

Életképek Kórógy vidékéről a XIX. századból. Hungarológiai Közlemények, 2001. 1. sz. 50–76.

Szikora Judit

A nyelvi nevelés hatékonysága. Tanulmányok, Különszám, 11. Élőnyelvi Konferencia, 2001. 103–114.

Utasi Csaba

Varációk a „történő semmi”-re Petri György kései költészetében. Hungarológiai Közlemények, 2000. [2001.] 4. sz., 107–113.

Megérett a nyár. A Szirmai-díjas Németh István köszöntése. Híd, 2001. 1–2. sz. 139–141.

Szentelckey Németh László ajtaján kopogtat, és bebocsátást nyer. Híd, 2001. 11–12. sz. 1272–1276.

Csuka Zoltán, a vajdasági magyar irodalom „örök kovásza”. Híd, 2001. 11–12. sz. 1287–1295.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

ANDRIĆ Edit: A lokális tárgy esetben [4]

BAGI Ferenc: A 19. sz. utolsó negyede gyermeknevelési elveinek nyomai Herczeg Ferenc *Emlékezéseinek* első kötetében, a *Várhegyben* [15]

CSORBA Béla: Karácsonyi népének(ek) 1857-ből [31]

HÓZSA Éva: Az interjúlehetőség mint az egymásra írható Mándy-szövegek játéka, a nyelvi dialógushelyzet paródiája (Szemiózis és jelkülönbözőség – a narratívába bekerülő idegen énképzet, a széljegyzet-szerep novellái) [37]

KÁICH Katalin: Szuper Károly a Délvidéken [50]

KATONA Edit: A valenciaelmélet története és előzmények az igekutatásban [63]

LÁNCZ Irén: A kisebbségek anyanyelvhasználatának jogi szabályozása Jugoszláviában [81]

PAPP György: Szavak – határok nélkül. Idegenszó-használatunk jelenlegi állásáról [89]

RAJSLI Ilona: Lehetőségek és nehézségek napjaink nyelvjárástan-oktatásában [100]

SZAKDOLGOZATOK

FUTÓ Hargita: Általános iskolás korú gyermekek egyéni szókincsének vizsgálata pszicholingvisztikai eszközökkel – Az egyéni szókincs felmérése különféle kétnyelvűségi helyzetekben [110]

SIMON Teodóra: Szólások Mikszáth Kálmán *A beszélő köntös* c. regényében [129]

TAKÁCS VASS Izabella: Halálgondolat a XVI. századi magyar kódexek drámaírási kísérleteiben [141]

A TANSZÉK ÉLETÉBŐL [149]

CONTENTS

STUDIES

ANDRIĆ, Edit: The Locative in Accusative [4]

BAGI, Ferenc: Principles of bringing up children in the last quarter of the nineteenth century as described in *Várhegy*, the first volume of Ferenc Herczeg's *Memoirs* [15]

- CSORBA, Béla: Christmas Folk-song(s) from 1857 [31]
HÓZSA, Éva: Opportunity for an Interview as a Play of the Mándy-texts that Can be Written One Over the Other, a Parody of the Linguistic Dialogue Situation [37]
KAICH, Katalin: Károly Szuper in Southern Hungary [50]
KATONA, Edit: The History of the Valence Theory and Preliminary Researches into the Verbs [63]
LÁNCZ, Irén: Regulations for the Use of Mother Tongue of National Minorities [81]
PAPP, György: Words – No Borders? [89]
RAJSLI, Ilona: Possibilities and Difficulties in the Teaching of Dialectology Nowadays [100]

STUDENT PAPERS

- FUTÓ, Hargita: A Study of Individual Vocabulary among Schoolchildren at Primary School Level Using Psycho-linguistic Methods – Individual Vocabulary in Various Bilingual Situations [110]
SIMON, Teodora: Idioms in the Novel *A beszélő köntös* by Kálmán Mikszáth [129]
TAKÁCS, Izabella: Death Thoughts in the Attempts at Playwriting in Hungarian Codices Written in the Sixteenth Century [141]

FROM THE LIFE OF OUR DEPARTMENT [149]